

KÜLTÜR BAKANLIĞI
Kültür Eserleri : 4

TUĞRUL BEY
ve
ZAMANI

Yazan :
Prof Dr. Mehmet Altay KÖYMEN

BİRİNCİ BASILIŞ

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1976

Kültür Bakanlığının 31/VII/1975 tarih ve 1182 sayılı kararıyle birinci defa olarak 10.00 adet basılmış, bu defa 25/XI/1975 tarih ve 1752 sayılı karariyle 20.000 adet ilâve edilerek 30.000 adede çıkarılmıştır.

1969'da yayınlanmasına başlanıp kısa zaman içerisinde 66 sayısı çıkarılan "1000 Temel Eser" serisine, kaldığı yerden aynı hız ve inançla yeniden başlıyoruz. Devlet eliyle tek "millî kültür serisi"ni teşkil eden "1000 Temel Eser"in, her köyde kurulacak bir kitaplığı meydana getirmesi esas alınmıştır. "1000 Temel Eser", çok kısa bir süre aydın çevrelerimizin fikrî ihtiyacını karşılamış, hemen her sayısı yayınından sonra tükenmiş, birçok sayısının yeniden basılmasına zaruret hâsıl olmuştur.

Bakanlığımız, bugünkü, fikir ve inanç buhranını yaratma gayretleri karşısında, millî ve fikrî ihtiyaçlarımıza cevap teşkil etmek üzere, "Millî Kültür Yayınları" işini, millî birlik ve yükselişimizin hayatî temel dâvâsı olarak daha ihatalı surette ele almağa karar vermiştir.

Çok zengin ve çok yönlü olan millî kültür ve san'atımızın geçmişini ve hâlini işleyip yaymak ve geleceğini hazırlamak; Türk halkını, Türk gençliğini, Türk çocuklarını her türlü bozguncu cereyanlardan, çeşitli zararlı yayınların tesirinden kurtarmak ve korumak üzere, her kitle ve seviyeye hitap eden değişik kitap serileri ve muhtelif dergiler yayınlanacaktır. Bu ciddî yayınlar, millî kültürümüzün ve aynı zamanda objektif ilmin mahsulü olan bilgileri ve fikirleri milletimize sunacak, umumî efkârımızın konular ve meseleler üzerinde kendi hüküm ve kanaatını hâsıl etmesine ve doğru yolu seçmesine yardımcı olacaklardır.

Medeniyet, çağımızın teknik icad ve gelişmeleri ve sür'atli yayılma imkânları muvacehesinde büsbütün beynelmilel bir mahiyet kazanırken, kültürler milletlere

hâs karakterlerini muhafaza etmektedirler ve daima edeceklerdir. Çünkü kültürler, milletlere şahsiyetlerini veren, onların benliğini yapan, diğer milletler arasındaki yerlerini tayin eden maddî ve manevî varlık ve değerlerin bütünü, muhassalası, özüdürler.

Millî kültürler ve milletlere has değerler bir milletin tarihi boyunca yavaş yavaş teşekkül ederler ve zaman içerisinde onları diğer milletlerden ayıran hususiyetler olarak belirir ve şuur halinde gelişirler. Edebiyatta, fikir hayatında, san'atın her dalında, folklorda, velhasıl millî kültürün her alanında bu böyledir.

Milletimizin derin bir mazisi ve bu geçmişe dayanan köklü ve çok zengin bir kültürü vardır. Hedefimiz, bütün imkânlarımız ve gücümüzle bu kültür unsurlarını her yönden araştıran, inceleyen, işleyen eserleri aziz milletimizin istifadesine sunmak, vatandaşlarımızı, güven ve iftiharla okuyacakları bir millî kültür kitaplığına sahip kılmaktır.

Rıfkı DANIŞMAN
Kültür Bakanı

TUĞRUL BEY VE ZAMANI

İÇİNDEKİLER

Sayfa

I

ÇOÇUKLUK VE GENÇLİK HAYATI 1

II

MÜŞTEREK LİDERLİK DEVRİ 4

III

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULMASI . . 11

IV

SALTANAT ZAMANI 18

A — Tâbi Devletler 22

B — Müstakil Devletlerle Münasebeti . . . 33

1 — Büveyhoğulları Devleti ile Münasebet 33

2 — Abbasî Halifeliği ile Münasebet . 34

3 — Batı Siyaseti 46

a — Mısır Fatimî Devleti ile Münasebet 46

b — Bizans İmparatorluğuna Karşı Takip Edilen Siyaset . 54

C — İç Meseleler : 58

Hanedan Âzası ile Münasebet . . . 58

V

DEVLET TEŞKİLATI 71

A — Hükümdar ve Yetkileri 71

B — Hükümdarlık Alâmetleri 74

1 — Unvanlar ve Lâkaplar 74

2 — Saray 76

3 — Saltanat Çadırı 76

4 — Nevbet 77

5 — Bayrak 78

6 — Taht 79

7 — Tâc 80

Sayfa

8 — Tırâz 81
9 — Hutbe 82
10 — Para Bastırma 83
11 — Kılıç 84
12 — Yüzük 84
13 — Yay ve Ok 84
C — Hükümdarlık Âdetleri 85
1 — Merâsimler 85
a — İstikbal Töreni 85
b — Kabul Töreni 87
c — Uğurlama Töreni 89
2 — Hediyeler 89
3 — Tebrikler 92
4 — Teşekkürler 93
D — Hükûmet Teşkilâtı 93
E — Eyâlet Teşkilâtı 97
F — Ordu 101

VI

İÇTİMAÎ SİYASET 115

VII

KÜLTÜR SİYASETİ 119

VIII

İMAR FAALİYETİ 120

IX

İKTİSADÎ HAYAT 122

X

ADLÎ HAYAT 134

XI

ŞAHSİYETİ VE ÖLÜMÜ 137

XII

BİBLİYOGRAFYA 145
NOTLAR 147
İNDEKS 147

İLK TÜRK SELÇUKLU HÜKÜMDARI SULTAN TUĞRUL I-BEY (993 - 1063)

ÖNSÖZ

TUĞRUL BEY VE ZAMANI

Bilindiği gibi, milletlerin hayatında tarihin büyük bir yeri vardır: Varlıklarını devam ettirmek azminde olan milletler, kendi tarihlerine önem vermek zorundadırlar. Çünkü millî tarih, her şeyden önce millî şuur demektir. Diğer taraftan, milletleri ayakta tutan, onlara hayatiyet veren, yaşama ve ilerleme azmi aşılayan başlıca güç ise, şüphesiz, millî şuurdur.

Bu bakımdan küçük-büyük bütün milletlerin kendi tarihlerine önem vermeleri sebepsiz değildir. Atatürk'ün de Türk tarihine son derece önem vermesi sebepsiz değildi; fakat onun ebediyete göçüşünden bu yana millî tarihe sırt çevrildi. Atatürk zamanında Türk Tarih ve Medeniyeti ile meşgul olanlar, el ve baş üstünde tutulurlarken, şimdi adeta "menkûbiyet" hayatı sürmektedirler. Esasında, millî tarihe değer vermek, Atatürkçü olmanın tek ölçüsüdür: Hem millî tarihe sırt çevirmek, hem de Atatürkçü görünmek imkânsızdır.

Atatürk zamanında Türk Tarihine önem verilirdi, fakat - tarih metodunu iyi bilen - yetişmiş araştırıcı yoktu; şimdi daha çok O'nun kurduğu ilmî müesseselerden yetişenlerle bol bol araştırıcı var; kendilerine ve yazdıkları eserlere önem veren yok.

Artık batılı meslekdaşlarından hiç de geri olmayan Türk tarihi araştırıcıları, imkânlar bakımından, batıdaki meslekdaşları ile mukayese edilince, son derece kötü şartlar içinde bulunmaktadırlar. Buna rağmen, onlar, çalışmalarına azimle devam etmektedirler. Batıda devlet, üniversiteler ve türlü müesseseler eser yazanlara her türlü imkânları sağlamaktadırlar. Biz de ise araştırıcı yardımsız ve desteksizdir.

İmparatorluğun tasfiye edilip, yerinde millî devletin kurulmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi araş-

tırmalarının, yerini daha çok Selçuklu Tarihi araştırmalarına bırakacağı tabiî idi. Çünkü bugün Türkiye Cumhuriyeti Selçuklu Türklerinin vatan haline getirdikleri ülkede (Anadolu Selçukluları Devletinin hakim olduğu topraklarda) kurulmuştur ve sınırları hemen hemen aynıdır. Şimdi Türkiyemizde bir düzineye yakın Selçuklu tarihçisi, Selçuklu devrini araştırmakla meşguldür.

Bu araştırma yarışına batılı meslekdaşlar da büyük bir gayretle katılmaktadırlar. Bununla birlikte Selçuklu Devri Türk tarihi araştırıcılarının bir plân çerçevesi içinde işbirliği yapmamaları yüzünden Selçuklu devri Türk tarih ve medeniyetinin bütünü ile sistemli bir şekilde ortaya konduğu henüz iddia edilemez. Meselâ aydınlarımız tarafından zevkle okunacak olan bir Selçuklu Medeneyeti Tarihi henüz yazılmamıştır. Bugünkü şartlar devam ettiği müddetçe, bu gayeye ulaşmak için daha uzun zaman beklemek gerekecektir. Halbuki, yurt ve dünya şartları - Türkler'in son defa 900 yıl önce gelip yerleştikleri ve kendilerine ebedî vatan edindikleri Anadolu'da yarattıkları - parlak medeniyetin bir an önce ortaya konmasını gerektirmektedir.

Medenî milletler ailesinin şerefli bir üyesi olan Türk milleti'nin Anadolu'da yarattığı medeniyetle bu topraklarda yaşamaya hak kazandığını Türk Tarihini iyi bilmedikleri için kendilerine ve mensup oldukları millete güveni sarsılan aydınlarımıza ve aleyhte propagandalarla beslenen dünya kamuoyuna göstermek, son derece önemli ve âcil bir mesele halini almıştır.

Gerçek şudur ki, Selçuklu Türkleri, dünyanın başka yerlerindeki soydaşları gibi, Anadolu'da yarattıkları maddî ve manevî medeniyette, o zamanın seviyesinin çok üstüne çıkmışlardı.

Şunu ha hiç unutmamak lâzımdır: Türk Tarihi, gür bir kaynaktır; hem gür, hem de şifalı bir kaynak. Bu kaynaktan kana kana içenler, yalnız geçmişi ve içinde yaşadığımız zamanı değil, geleceği de ap-aydınlık görebilirler. Bu kaynaktan içmek bahtiyarlığına erişemeyenler ise, karanlıkta yol almaya çalışanlar gibi, tökezle-

mekten, hatta düşmekten kurtulamazlar. Bunlar, el yordamıyla yol alan körlere de benzetilebilirler.

Dün ile bugün ve gelecek arasında, işte böylesine derin bir bağ vardır: Tarih, hatalardan kaçınmak için derslerle dolu.

Türk tarihi çalışmaları biri ihtisas erbabına, diğeri Türk ve dünya aydınlarına hitap eden eserler olmak üzere, iki cepheli yürütülmelidir. İlk hamlede Türk ve dünya tarihine yön veren büyük Türk hükümdarlar ele alınmalıdır. Bugün Türk aydını kendi milletinin yetiştirdiği büyük devlet adamlarından çok daha fazla, batı devlet adamlarını tanımaktadır. Gönül isterdi ki, onlar hiç olmazsa batı devlet adamları kadar kendi devlet adamlarını da bilsinler.

Batıda olduğu gibi her büyük Türk devlet adamı için "monografi"ler meydana getirip, mümkün olduğu kadar geniş aydın kitlesinin okumasını sağlamanın son derece yararlı olacağına inanıyoruz. Biz, daha önce aynı seride büyük Türk hükümdarı Alp Arslan hakkındaki eseri yayınlamıştık. Şimdi de büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurucusu Tuğrul Bey'i sunuyoruz. Bu büyük Türk hükümdarını ve zamanını konu edinen bu eser, "Alp Arslan ve Zamanı" adı altında yayınlanan eserimizden farklıdır. Eser yazılırken dayanılan kaynaklar ve tetkikler çıkarıldığı için "Alp Arslan ve Zamanı" sadece aydınlara hitap ediyordu. Sunulan "Tuğrul Bey ve Zamanı" adlı bu eserimizde, bu konu yazılırken dayanılan belli-başlı kaynaklar ve tetkikler, - eserin sonunda da olsa -, gösterilmiştir.

Böylece, Türkiyemizde -Alp Arslan'a nisbetle çok daha az tanınan - "Tuğrul Bey" hakında yazdığımız bu eser, hem ihtisas erbabına, hem de aydınlara hitap etmek gibi çifte özelliğe sahip bulunmaktadır.

Eserde askerî ve siyasî olaylara mümkün olduğu kadar az yer verilmiştir. Buna karşılık, hükümdarlık ve devlet anlayışı, devletin yapısı, gelişmesi, devletin iktisadî, içtimaî ve harsî siyaseti, ana hatlarıyla belirtilmiştir;

dış görünüşü ile olmasa bile, iç yapısı itibariyle, Selçuklu devletinin, eski Türk devlet anlayışını ve geleneğini devam ettirdiği ortaya konmuştur.

Tuğrul Bey hakkında yazılmış ilk "monografi" olması dolayısiyle "Tuğrul Bey ve Zamanı"nın eksiksiz, kusursuz ve yanlışsız olduğunu asla iddia etmiyoruz; aksine, tamamlanması gereken noktaların bulunduğu kanaatini taşıyoruz. Yalnız, konuyu ele alma, hadiseleri işleme, değerlendirme ve yorumlama bakımlarından okuyucunun eserde bazı yenilikler bulacağını sanıyoruz.

ANKARA

27 Haziran 1975

Prof. Dr.

Mehmet Altay Köymen
Genel Türk Tarihi
Kürsü Başkanı

TUĞRUL BEY VE ZAMANI

Yazan: Prof. Dr. Mehmet Altay
KÖYMEN

I

ÇOCUKLUK VE GENÇLİK HAYATI

Tuğrul Bey, Es-Sultan'ul Mu'azzam Şâhinşâh Rüknü'd-dîn Ebû Talib Muhammed b. Mikâil b. Selçuk (takriben 993-1063), Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ilk hükümdarı (1040-1063) dır (1).

Babaları Mikâil'in, müslüman olmayan Türk ülkelerinden birine - her halde Oğuzlar Devleti arazisine - yaptığı seferde şehit düşmesi üzerine, küçük yaşta yetim kalan Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'i, dedeleri Selçuk - şüphesiz Cend şehrinde - büyük bir itina ile yetiştirmeğe başladı. Bu sırada ihtiyarlığı dolayısiyle faal hayattan çekilmiş olan Selçuk'un yerine, ailenin başında *"yabgu"* ünvanı ile, amcaları Arslan (İsrail) bulunuyordu. Selçuk ile oğlu Arslan Yabgu arasında başlıca torunları Çağrı ve Tuğrul Bey'ler yüzünden gitgide artan bir soğukluğun başladığı anlaşılıyor. Zira, babası Selçuk'un emriyle Karahanlılar'a karşı Samanoğulları Devleti'nin yardımına giden Arslan Yabgu'nun, bir müddet sonra babası nezdine, Cend'e dönmeyerek, Mâverâün'nehr'de kalmasının bir sebebini, Selçuk'un, kendi yerine sevgili torunları Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'i geçirmek istemesinde aramak yanlış olmaz. Öyle anlaşılıyor ki,

Selçuklu ailesi arasında ilk buhran böylece daha devlete ve hanedana adını vermiş olan Selçuk'un sağlığında baş göstermiştir. Selçuk'un, mes'eleyi, en büyük oğlu Mikâil'in oğulları Çağrı Bey ile Tuğrul Bey lehine halletmeğe karar vermesi, Selçuk sağ bulunduğu müddetçe, açık bir mücadelenin çıkmasına sebep olmamışsa da, görünüşe göre, Arslan Yabgu'nun küskünlüğünü ve babası Selçuk'tan ayrı yaşamasını mucip olmuştur.

Dedeleri Selçuk'un ölümünden (1000 veya 1007) sonra Çağrı ve Tuğrul Bey'lerin de Cend'i terkettiklerini biliyorsak da, nereye gittiklerini kat'i olarak bilmiyoruz. Amcaları Arslan Yabgu'nun nezdine gelmeleri mümkün olduğu gibi, müstakil kalmaları da mümkündür. Yalnız Çağrı ve Tuğrul Bey'lerin amcaları Arslan Yabgu ile aynı bölgede yaşadıkları, onun bütün Selçuklu ailesinin reisliği sıfat ve selâhiyetine itiraz etmedikleri, hattâ Arslan Yabgu'yu bu sıfat ve selâhiyetle tanıdıkları muhakkaktır. Bununla beraber, Arslan Yabgu'nun, babası Selçuk'un ölümünden, Gazneli Mahmud tarafından hile ile esir alınıp haps edilmesine kadar (1025) geçen uzun ve parlak liderlik devresi esnasında, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey kardeşlerin hayatları ve amcaları ile münasebetlerinin mahiyeti hakkında pek fazla bilgimiz yoktur Ancak, Samanoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra Arslan Yabgu'nun Karahanlı soyundan Ali Tekin'in Buhara'da yeni bir devlet kurmasına kadar Mâverâün-nehr'de bir kenara çekilerek, hâdiselerin inkişafını beklemesine karşılık; Tuğrul Bey ile Çağrı Bey kardeşlerin bir defa Orta Asya'ya doğru, bir defa da batıya doğru göç etmeleri dikkati çekmektedir: Görünüşe göre, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey kardeşlerin Orta-Asya'ya esas Karahanlılar Devleti'ne sığınmalarının sebebi, Mâverâün-nehir hükümdarı İlek Han Nasr'ın kendilerine karşı düş-

manca siyasetidir. İki kardeş bu hükümdarla mücadele edemeyeceklerini anlayınca, Çağrı Bey'in teklifi ile, Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın ülkesine sığındılar. Buğra Han zahiren kendilerine iyi kabul göstermişse de, ikisini birden yakalamak için fırsat kollamıştır. Fakat, Çağrı Bey'in teklifi ile, her hafta birisi hanın huzuruna giderek, hizmet ediyordu. İkisini birden ele geçirmekten ümidini kesen han, o sırada katında bulunan Tuğrul Bey'i yakaladı ve hapsetti; Çağrı Bey'i de yakalamak için ordu gönderdi. Fakat Çağrı Bey, yakalanmak şöyle dursun, kardeşini kurtarmak için harekete geçti ve Buğra Han ordusunu büyük bir mağlubiyete uğrattı; yaptığı anlaşma ile, aldığı esirlerin iadesi karşılığında Tuğrul Bey'i kurtardı. İki kardeş aradıkları huzuru burada da bulamayınca, tekrar Mâverâün'nehr'e döndüler. Bu defa Buhara hâkimi Ali Tekin kendilerine karşı savaşmak için ordu topladı. Yeni durum karşısında, yine Çağrı Bey'in teklifi ile, Tuğrul Bey çöle çekilirken, Çağrı Bey de "*Rûm*" gazasına çıktı. Sefer başarılı oldu. Çağrı Bey, büyük ganimet elde etti. Tuğrul Bey, bunu kardeşinin gönderdiği elçiden öğrenince çok sevindi ve "ihtiyarî sürgün hayatı"na son vererek, kardeşi Çağrı Bey'in yanına hareket etti. Tuğrul Bey'in, kardeşini yanına çağıracak yerde, kendisi çölden çıkarak onun nezdine gitmesi, şartların eskisine nispetle kendi lehlerine değiştiğinin delili sayılabilir: Bizzat Tuğrul Bey'e göre, maddî ve manevî bakımlardan kuvvetler dengesi kurulmuştur. Böylece, iki kardeşin inziva ve ric'at hayatını terkederek, tekrar siyaset sahnesinde görünmeleri, herkesten önce amcaları Arslan Yabgu'yu telâşa düşürmüştür. Nitekim, o, ilk defa yeğenleri ile açıktan açığa meşgul olmak zorunda kalmış, komşu devletlerin hücumuna sebep olacağını ileri sürerek, elde ettikleri ganimetlerle, topladıkları orduyu dağıttırmıştır. Böyle-

ce, iki kardeş, tekrar amcaları Arslan Yabgu'nun emrine girmişlerdir.

II

MÜŞTEREK LİDERLİK DEVRİ

Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in, Selçuklu ailesinin başına geçmeleri, ancak amcaları Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından esir ve hapsedilmesinden (1025) sonra mümkün olmuştur. Hâkimiyetin Selçuklu ailesi içinde el değiştirmesi, Selçuklu ailesi mensupları tarafından itirazla karşılanmamıştır. Fakat Tuğrul Bey ile Çağrı Bey iç ve dış münasebetler bakımından, selefleri Arslan Yabgu'nun bıraktığı yerden başlamamışlardır: İçte dört bin çadırlık bir Türkmen kitlesi, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in Selçuklu ailesinin başına geçmelerini kabul etmeyerek, onlardan ayrılmışlar ve başbuğlarını hapseden Gazneli Mahmud'un müsaadesi ile Horasan'a geçmişlerdir. Dışta da Arslan Yabgu'nun müttefiki olan Buhara Karahanlı hükümdarı Ali Tekin, iki kardeşin Selçuklu ailesinin başına geçmesini şüphe ile karşılamış, Selçuklu ailesini birbirine düşürmek, bu arada Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in yerine Selçuklu ailesinden başkalarını "yabgu" ünvanı ile tayin etmek için, savaş da dahil olmak üzere, muhtelif teşebbüslerde bulunmuş, fakat Selçuklu ailesi arasındaki tesanüdü kıramamıştır. Yalnız, Ali Tekin'in dışarıdan müdahalesi ile, yukarıdan beri hâkim olduğunu gördüğümüz, ikili liderlik sistemi yerine, amcaları Musa'nın, yabgu ünvanı ile başta bulunduğu, üçlü liderlik sistemi yerleşmiştir. Ancak yabguluk gitgide bir şeref ünvanı olmaktan ibaret kalmış, bütün selâhiyetler, eskisi gibi, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'de toplanmıştır. Görülüyor ki, Tuğrul ve Çağrı beyler, yerine geçtikleri Arslan

Yabgu'nun Ali Tekin ile olan müttefiklik statüsüne sahip olmak şöyle dursun, Selçuklu ailesinin başına geçmelerini kabul etmek istemeyen bu Karahanlı hükümdarı ile savaşlar yapmak zorunda kalmışlar, neticede onun müdahalesiyle idare sistemlerinde, şeklen de olsa, değişiklikler yapmışlar ve tâbii durumuna gelmişlerdir. Mamafih, aradan çok geçmeden, Gazneliler Devleti'nin muhtar Hârezm Valisi Altuntaş'ın hücumuna karşı Selçuklular'ı Ali Tekin'in yanıbaşında onun müttefiki olarak görüyoruz (1032). Bir mütareke ile neticelenen bu muharebeden sonra ölen Altuntaş'ın yerine geçen oğlu Harun'un, isyan ettiği Gazneli Mes'ud'a karşı Ali Tekin ile yaptığı ittifaka Selçuklular'ı da dahil etmesi (1034), Tuğrul Bey ve Çağrı Bey kardeşlerin, aradan 5-6 yıl geçince beynelmilel siyasî hayatta artık Arslan Yabgu kadar prestij sahibi olduklarını gösterir. Ancak, müttefiklerden Ali Tekin'in ölümü (1035), Selçuklular'ı da müşkül durumda bıraktı. Selçuklular, eskisi gibi Buhara çevresinde kalamazlardı; çünkü Ali Tekin'in oğulları ile araları, daha babalarının sağlığından beri açıktı; diğer taraftan, Hârezm'e de yerleşemezlerdi; çünkü, eski Oğuzlar Devleti soyundan - amansız düşmanları ve Gazneliler Devleti'nin tabiî müttefiki- Şah-Melik, Cend'de fırsat bekliyordu. Bu yeni durum, Gazneliler Devleti'ni sevindirecek yerde, Selçuklular'ın, tıpkı -Gazneliler Devleti'ni epey uğraştıran- Arslan Yabgu'nun Türkmenler'i gibi, Horasan'a geçmeleri ihtimalinden dolayı endişelendiriyordu. Zira, daha bu sırada Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in başında bulundukları Selçuklular'a, Gazneliler Devleti'ni tehdid eden en büyük tehlike gözü ile bakılıyordu.

Adı geçen Şah-Melik, âni bir baskınla Selçuklular'ı perişan etti: 7-8 bin kişiyi ödürdü, mallarını yağmaladı (Ekim-kasım -1034), birçok kadın ve çocuğu esir aldı. Lider-

ler, pek az maiyetleriyle, canlarını zor kurtardılar. Bu, Selçuklular'ın, başlangıçtan beri uğradıkları en büyük felâketti. Fakat, onlar, Hârun'un yardımı ile, bir dereceye kadar toparlandılar. Horasan'a yürüyüş sırasında, Gazneliler Devleti tarafından tertibedilen süikast plânının tatbik edilerek, Hârezimşah Hârun'un öldürülmesi (13 Nisan 1035) karşısında, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey için 900 atlıdan ibaret maiyetleriyle Gazneliler Devleti arazisine, Horasan'a geçmekten başka çare kalmadı. Böylece, iki kardeş, devleti kuracakları coğrafî sahaya, Gazneliler Devleti'nden izin almaksızın, girdiler. Arslan Yabgu'ya bağlı dört bin çadırlık Türkmenler, Gazneliler Devleti'ni epey uğraştırmışlardı. Aynı Gazneliler Devleti, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in liderliği altındaki Selçuklular Horasan'a girdikleri takdirde, devletin büyük tehlikeler içine düşeceğini idrak ediyordu ve bu ihtimali daima gözönünde tutuyordu. Bununla beraber, Selçuklular Ceyhun nehrini geçtikleri zaman, hemen hemen hiç kimsenin dikkatini çekmediler ve mühimsenmediler; fakat, onlar, Nesâ şehrine gelinceye kadar başlıca -Gazneli Mes'ud'un liderlerini öldürtmesi üzerine, başsız kalan- Arslan Yabgu Türkmenleri'nin katılmaları ile, altı ay gibi kısa bir müddet içinde on bin atlıdan mürekkep büyük bir kuvvet haline gelince, Gazneliler Devleti tehlikeyi idrak etti. Gazneliler devleti vezirinin, *"şimdiye kadar işimiz çobanlarla idi... şimdi vilâyet zapteden kumandanlar geldiler"* sözünden, Selçuklu liderlerinin tanınan ve takdir edilen kimseler oldukları anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey kardeşlerin Horasan'a girişlerini Sultan Mes'ud'un telâkki tarzı da dikkate şayandır: Sultan Mes'ud'a göre, Selçuklu liderleri, komşu devletler içinde en zayıf olarak Gazneliler Devleti'ni görmüşlerdir. Onun bütün gayesi, Selçuklular'a, Gaz-

neliler Devleti'nin zayıf olmadığını göstermektir. Bu sebeple, Selçuklular'ın, sığınacak başka yerleri olmadığı için Gazneliler Devleti arazisine girdikleri yolunda ileri sürdükleri mazeret ve Gazneliler Devleti sınırlarını yeni geleceklere karşı müdafaa etme teklifi kabul edilmedi. Aksine, devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmiş telâkki edilen Selçuklular'ın cezalandırılmalarına karar verildi. Selçuklular'ın, devlet kuracakları coğrafî sahaya, Horasan'a inmelerinin ifade ettiği diğer bir mâna da şudur: Selçuklular mes'elesi, Gazneliler Devleti için artık bir dış siyaset mes'elesi değil, sadece bir iç siyaset mes'elesidir. Bu sebeple, mes'ele, Selçuklular bakımından da, Gazneliler bakımından da basitleşmiştir denebilir.

Tuğrul Bey ile Çağrı Bey, Gazne Hükümdarı Mes'ud'un, üzerlerine gönderdiği büyük bir orduyu Nesâ şehri civarında, pusu kurarak, mağlûp ettiler (29 Haziran 1035). Selçuklular'ın kazandığı bu ilk zafer bir dönüm noktası oldu: Devletler hukuku diliyle ifade edilirse, şimdiye kadar bir bakıma mülteci, bir bakıma da başka bir devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmiş gayri meşru bir kuvvet olan Selçuklular, kazandıkları bu zaferle birdenbire üstünde yaşadıkları toprakların sahibi meşru kuvvet haline geldiler. Bu itibarla, bu zafer Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in devlet kurma yolunda katettikleri büyük bir merhaledir. Üstelik, elde ettikleri muazzam ganimetle zengin olan Selçuklular'a elçi göndermeğe karar vermesinin, Gazneliler Devleti'nin, hem mağlûbiyeti kabul ettiği, hem de Selçuklular'ı siyasî bir kuvvet olarak fiilen tanıdığı manasına geleceği şüphesizdir. Mamafih, muharebeden sonra ilk elçilik hey'eti Selçuklular'dan geldi.

Bu ilk muharebede Selçuklular'dan kimin daha fazla rol oynadığı hakkında açık malûmat verilmemekle beraber,

Selçuklular'ın gönderdikleri üç elçiden her birinin bir Selçuklu şefini temsil ettiğine bakılırsa, siyasî faaliyet gibi, askerî faaliyetin de müşterek yürütüldüğü söylenebilir. Tuğrul Bey'in elçisi, (Musa) Yabgu'nun elçisinden sonra ve Çağrı Bey'in elçisinden önce zikredilmektedir. Bundan anlaşılıyor ki, (Musa) Yabgu silsileyi meratipte eski yerini muhafaza etmektedir. Fakat bütün selâhiyetlerin yine Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in elinde olduğu muhakkaktır

Uzun müzakerelerden sonra, 1) Nesâ, Ferâve ve Dihistan'ın üç Selçuklu liderine verilmesine; 2) Kendilerine hil'at, menşur ve sancak gönderilmesine; 3) Üç liderden birinin Gazne sarayında rehin olarak bulunmasına karar verildi. Buna karşılık, üç Selçuklu şefi, Sultan Mes'ud'a itaat üzere bulunacaklarına dair yemin edeceklerdir.

Görülüyor ki, Selçuklular'ın Horosan'a ilk indikleri zaman yaptıkları teklifleri, Sultan Mes'ud uğradığı mağlubiyetten sonra kabul etmiştir. Üstelik, aynı Selçuklular'ın daha önce yerine getirmeyi kabul ettikleri mükellefiyetler (hudud bekçiliği, Gazne ordusuna asker verme, v.s.) den hiç bahsedilmemektedir. Bu şartlara daha ilk bakışta Tuğrul Bey-Çağrı Bey kardeşlerin, yalnız iyi bir kumandan değil, aynı zamanda zaferlerinden istifade etmesini bilen iyi birer siyaset adamı olduklarını anlamak mümkün oluyor. Zira, elde edilen imtiyazlarla bunlara karşı verilen teminat arasında müvazene yoktur: İmtiyazlar pek fazla, teminat pek hafiftir. Mükellefiyetler ise hiç yoktur. Buna göre, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in, bu ilk zaferlerinden sonra en geniş tâbi devlet statüsüne sahip - henüz adı konmamış - bir siyasî teşekkülün başında bulundukları söylenebilir.

Sultan Mes'ud'un, Selçuklu elçileri vasıtasiyle gönderdiği tevcih fermanına göre (29 Ağustos 1035) Dihistan,

Çağrı Bey Davud'a; Nesâ, Tuğrul Bey'e; Ferâve ise (Musa) Yabgu'ya veriliyordu. Bununla beraber, yazılan mektuplarda Selçuklu liderlerine "*dihkan*" ünvanı ile hitabediliyordu. Gazneliler Devleti âdeti gereğince valilere verilen iki dilimli külâh (*börk*), sancak, dikilmiş elbise; Oğuz âdetine göre ise, at, eyer takımı, altun kemer gönderildi. Ayrıca her lider için çeşitli cinsten otuzar kat biçilmemiş elbise de verildi.

Yazılan mektuplara göre dikhan, yani toprak asilzadesi; takdim edilen hil'atlara göre de birer vali sayılan Selçuklu başbuğlar, fiilen - Gazneliler Devleti'ne karşı hiç bir mükellefiyeti olmayan - birer tâbi hükümdardırlar.

İçte müşterek idare sistemi devam etmekte ve görünüşe göre, statüde değişiklik yapılmamış bulunmaktadır. Zira (Musa) Yabgu yine başta zikredilmektedir. Fakat, bu müşterek idare sistemi yeni bir merhaleye ulaşmıştır: Bu anda Selçuklu liderlerinin her birinin kendisine tahsis edilmiş arazisi vardır. Her biri, yabancı bir devlet nezdinde kendisini ayrı bir elçi ile temsil ettirmektedir. Bu noktalar, henüz resmen ilân edilmemiş devletin federal bir mahiyete sahip olduğunu göstermektedir.

Görülüyor ki, Selçuklular, artık vatansız mülteciler değillerdir; onların hâkimi bulundukları toprakları vardır; orduları vardır; zengindirler.

Bu zaferin ve anlaşmanın Selçuklular'ın içte ve dışta prestijlerini çok arttırdığı görülmektedir. İçte, onlar, meselâ Irak Türkmenleri'nin kendilerine katılmalariyle daha da kuvvetlenmişlerdir. Dışta ise, aynı Selçuklular, Hârezmşah İsmail Handan ile eski ittifaklarını ihya etmişler, böylece siyasî yalnızlıktan kurtulmuşlardır. Bu ittifak, ayrıca, Selçuklular'ın, siyasî teşekkül olarak tanındıkları şeklinde de kabul edilebilir.

Anlaşma daha yürürlüğe girmeden, dört ay içinde Selçuklular tarafından bozuldu: Selçuklu Türkmenleri ile onlara katılan Irak Türkmenleri'nin tekrar faaliyete geçtikleri hakkında Horosan'dan Sultan Mes'ud'a [5] haberler geldi. Selçuklular, kendilerine tahsis edilen vilâyetler dışına taşarak, Ferâ, Cuzcân, Serahs'a akınlarda ve yağmalarda bulunmağa başladılar (Ocak 1036). Anlaşma böylece Selçuklular'ca tek taraflı olarak ihlâl edilince, Sultan Mes'ud onlara karşı Subaşı'nın kumandasında ordu gönderdi (Şubat 1036). Bu ordu uzun müddet Selçuklular'la muharebeyi göze alamadı. Aradan bir yıl kadar bir zaman geçtikten sonra, Selçuklular iki elçi vasıtasiyle gönderdikleri mektupta, daha önce kendilerine verilen üç şehrin dar geldiğini bildiriyorlar, Merv, Serahs ve Bâverd'in de kendilerine verilmesini istiyorlardı (Kasım 1036). Ayrıca Gazneliler Devleti'nin maaşlı askerleri olmayı teklif eden Selçuklular, Horasan'da asayişi temin etmeyi, içte ve dışta kendilerine verilecek vazifeleri yerine getirmeyi vaad ediyorlardı. Görülüyor ki, talepleri yerine getirildiği takdirde Selçuklular, daha önceki anlaşma ile elde ettikleri bazı imtiyazları terketmeğe ve bazı mükellefiyetler yüklenmeğe hazırdırlar. Diğer taraftan, onlar, gönderilen ordu, üzerlerine gelirse, savaşacaklarını açıkça ifade etmektedirler. Ultimatom mahiyetini haiz olan bu mektuptan anlaşılıyor ki, Selçuklular, kendilerini Gazneliler Devleti ile başa çıkacak kudrette görmektedirler.

Selçuklular'ın, Gazneliler Devleti'nden üç başbuğ için üç şehir talebetmelerine bakılırsa, üçlü idare sistemi devam etmektedir. Diğer taraftan, üç yerine, iki elçi gönderildiğine bakılırsa, üç Selçuklu başbuğunu ayrı ayrı temsil eden üç elçinin gönderilmesinden beri, iç bünyede Tuğrul Bey ile Çağrı Bey lehine ve Yabgu aleyhine yavaş yavaş bir in-

kişaf olduğuna hükmedilebilir. Mamafih, bunun muvakkat bir tezahür olduğu, Yabgu'nun - sembolik mahiyette - mevkiini bir müddet daha muhafaza edeceği aşağıda görülecektir (Selçuklu elçilerinin geri dönmeleri: 18 Kasım 1036).

Gazneliler'in oyalama siyasetini farkeden Selçuklular, yeniden küçük guruplar halinde akınlara ve yağmalara başladılar. Bu akınlarda bilhassa Çağrı Bey Davud'un adı geçmektedir. 20-30 parçaya ayrılmış birlikler halinde Selçuklu kuvvetlerinin 1037 yılı sonbaharından 1038 yılı ilkbaharına kadar Cuzcân, Tâlikan ve Fâryâb'dan Rey'e kadar her tarafta görülmeleri, bu arada Rey şehrini almaları, Selçuklu akınlarının ne kadar geniş sahalara yayıldığını göstermektedir. Selçuklular, adeta devlet kurulduktan sonra ulaşılacak olan ilk sınırları daha şimdiden çizmişlerdir, denebilir.

III

SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULMASI

Bütün bu akınlara son vermek için Gazneli Mes'ud'un emri ile girişilen ikinci savaş (Serahs civarı: Haziran başı 1038) da Selçuklular'ın galibiyetiyle neticelendi. Gazneli vezirin: *"Selçuklular'ın işi, bugün öyle bir dereceye erişti ki, hiç bir kumandan onların mes'elesiyle başa çıkamaz"* demesi bu ikinci zaferden sonra gerek Selçuklular'ın, gerekse Gazneliler'in durumunu gayet açık olarak ortaya koymaktadır. Nitekim, aynı vezir, bizzat hükümdar savaşmadıkça bu işin halledilemeyeceği kanaatindedir.

Diğer taraftan, bu zafer, Selçuklular'ın resmen devlet kurma kararını almaları neticesini doğurmuştur. Bu bakımdan kazanılan zafer ayrıca ehemmiyet taşımaktadır. Tuğrul Bey adına Nişapur şehrini teslim almağa gelen öncü kuv-

vetleri kumandanı ve üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın, bu şehir halkı ile konuşmalarından anlaşıldığına göre, bu zaferden sonra, her halde yapılan bir kurultay ile, Tuğrul Bey hükümdar ilân edilmiştir. Yine onun ifadesine göre, Tuğrul Bey, payitaht olarak seçtiği anlaşılan Nişapur'un teslim alınmasından sonra başta Çağrı Bey Davud ve Yabgu olmak üzere, Selçuklu ailesi mensuplarını muhtelif yerlere tayin edecektir.

Nişapur şehrinde Tuğrul Bey adına *"Es-Sultan'ül-Mu'azzam"* (Büyük Sultan) unvanı ile hutbe okundu (Mayıs 1038). Şehre gelince, halk tarafından karşılanan yeni Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Gazneli Mes'ud'un tahtına oturdu. Şehir halkına, son derece âdil davranacağına dair, tıpkı daha önce öncü kuvvetleri kumandanı İbrahim Yınal gibi, teminat verdi.

Kıyafet itibariyle alelâde bir kumandandan farksız görünen, teşrifat kaidelerine riayet etmeyen ve önüne gelen ile konuşan, silâhını kendisi taşıyacak kadar mütevazi olan Tuğrul Bey, görülüyor ki, hâkimiyet alâmetleri hususunda son derece hassastır: Daha Nişapur şehrine gelmeden önce, şehirde adına hutbe okunmuş, kendisi geldikten sonra, merasimle karşılanmış ve Mes'ud'un tahtına oturmuştur. Esasında Çağrı Bey de Merv şehrinde *"Melikü'l-Mulûk"* (Melikler Meliki) ünvanı ile adına hutbe okuttuğundan, kurulan devletin İslâmdan önceki Türk devlet tipine uygun olarak çift hükümdarlı olduğu söylenebilir. Musa Yabgu adına hutbe okunup okunmadığı hususunda bilgimiz yoktur. Fakat, Tuğrul Bey'in, hükümdar ilân edilmesinden yabguluk müessesesinin ehemmiyetini büsbütün kaybettiği, ülkesi olmakla beraber, derece itibariyle, Çağrı Bey'den de aşağı olduğu görülmektedir. Böylece Gazneliler

Devleti'nin bir iç mes'elesi olmaktan çıkan Selçuklular'ın, müstakil bir devlet haline gelmelerinin bu ikinci zaferden itibaren başladığı söylenebilir.

Tuğrul Bey'in Gazneli Mes'ud'a karşı başarılı bir takip hareketinde bulunduktan sonra nezdine, Nişapur'a gelen Çağrı - Bey Davud'u mükâfatlandırması, iki kardeş arasındaki münasebetin maiyetini gösterir; Fakat, daha önce olduğu gibi, bu ikinci zaferden sonra da, Gazneliler'e karşı yapılan askerî harekâtta en büyük rolü Çağrı Bey'in oynadığı görülmektedir: Çağrı Bey, atlılarının, Gazne ordusundan sürüp götürdükleri bir fili Nişapur'a Tuğrul Bey'e göndermişti. Ancak, aynı Çağrı Bey, Tuğrul Bey'in rıza ve muvafakatini almaksızın, Gazneli Mes'ud ile yaptığı bir muharebeyi kaybetmişti (Ulyâ-âbâd: 7 Nisan 1039). Tuğrul Bey Nişapur'dan, (Musa) Yabgu Merv'den gelerek, Çağrı Bey'in bulunduğu Serahs'ta toplandılar (Mayıs 1039). Burada yaptıkları bir toplantıda, üzerlerine gelmekte olan Gazneli Mes'ud ile savaşamayacakları düşüncesi ile fethedilmesi ve yerleşilmesi kolay olan Batı İran (Rey, Cibâl ve Curcân)'a çekilmelerini teklif eden Tuğrul Bey ile Yınalılar'ın teşebbüsüne, Çağrı Bey tarafından itiraz edildi. Ona göre, onlar Horasan'dan çekilince, Gazneli Mes'ud'un ve onun her taraftan sadırtacağı kuvvetli hasımların hücumlarından dolayı hiç bir yerde tutunmak mümkün değildir. Çağrı Bey bundan sonra Ulya-âbâd savaşından edindiği intibaı anlattı: Gazne ordusunun, sür'atli manevra imkânı vermeyen ağırlıklarının bulunmasına mukabil, kendileri ağırlıksızdırlar, sür'atli savaşmaktadırlar. Toplantıda Çağrı Bey'in görüşü kabul edildi. İlk defa bu toplantıda, Gazne ordusundan ayrılarak Selçuklular tarafına geçen Türk soyundan kumandanlardan ve maiyetlerindeki askerlerden muharebede nasıl faydalanılacağı münakaşa edildi, karara bağ-

landı: Tuğrul Bey ile (Musa) Yabgu, Gazneliler'le savaşmağa pek hevesli görünen onlara şüphe ile bakıp, muharebeye sokmamayı düşünürlerken, Çağrı Bey, onların ilk saflarda savaştırılmasını teklif etti. Böylece sadakatla savaşıp savaşmayacakları, veya tekrar Gazne tarafına geçip geçmeyecekleri belli olacaktı. Talh-âb'da yapılan ve günlerce süren şiddetli muharebe, Gazne ordusunun zaferi, her birinin ayrı bayrağı olan üç Selçuklu liderinin mağlubiyeti ile neticelendi (14-21 Haziran 1039). Selçuklular, bu mağlubiyetten sonra yaptıkları bir toplantı ile nizamî muharebeden, eskiden olduğu gibi, çete muharebesine dönmeye karar verdiler ve Serahs çayının suyunu çevirerek, Gazne ordusunu susuz bıraktılar. Bu, tâbiye değiştirmenin ilk tezahürü idi. Ayrıca, Gazne ordusunda şiddetli ot kıtlığı hüküm sürüyordu. Serahs çevresinde bundan sonra yapılan çete muharebelerinde galibiyet ekseriya Selçuklular'da idi. Gazneli Mes'ud, gönderdiği bir elçi ile Selçuklular'dan sulh istemeye mecbur oldu. Mes'eleyi, mutad üzere, bir kurultayda müzakere eden Selçuklular, teklifi kabul ettiler. Gazne elçisi, müşahedesine dayanarak Selçuklular'ın kafalarına yerleşen *"Padişahlık"* gururunun çıkmayacağını Mes'ud'a bildırmekten kendini alamadı. Yapılan mütarekeye göre, Nesâ, Bâverd ve Ferâve Selçuklular'a verilecek ve onlar, ellerinde bulunan üç şehirden, her halde Nişapur Merv ve Serahs şehirlerinden, çekileceklerdir. Asıl sulh daha sonra yapılacaktır. Esasında her iki taraf da bu mütarekeyi muharebeye hazırlanmak için yapmıştı. Selçuklular, Gazneli Mes'ud'un, kendilerini Horasan'dan sürüp çıkarmak için her türlü çareye baş vuracağından emindiler. Görülüyor ki, Selçuklular, bu mütareke ile, yalnız fethettikleri meşhur Horasan şehirleri değil, kurdukları devleti de unutmuş görünmektedirler (Temmuz - Ağustos 1039).

Tuğrul Bey'in Nişapur'a döndüğüne, Çağrı Bey'in Serahs'ta kaldığına bakılırsa, yapılan mütarekenin Selçuklular tarafından hiç tatbik edilmediği neticesine varılabilir. Hazırlıklarını tamamlayan ve Selçuklular'ı örnek alarak, mümkün olduğu kadar hafif ve ağırlıksız bir ordu meydana getiren Mes'ud, Selçuklular'ı Bâverd ve Nesâ'ya kadar takibetti. Ağırlıklarını Balhan dağına götüren Selçuklular, çöle çekildiler, kışın gelmesini ve Gazne ordusunun çekilip gitmesini beklediler

Tuğrul Bey'in günlerce çizmesini ve zırhını çıkarmadığı, kalkanını yastık yaparak uyuduğu gözönünde bulundurulacak olursa, bu takip esnasında Selçuklular'ın nasıl sıkışık duruma düştükleri tasavvur edilebilir. Başlıca hayvanlar için çekilen ot kıtlığı yüzünden, Gazneli Mes'ud da takipten vazgeçerek, Nesâ'dan Nişapur'a dönmeğe mecbur oldu (Ocak 1040). Böylece payitahtı elden giden Selçuklu Devleti yıkıldı. Tuğrul Bey'in oturduğu taht, Selçuklular'ın atlarını bağladıkları ahırlar tahrip edilmek suretiyle, Nişapur'daki Selçuklu hâkimiyetinin izleri silinmek istendi.

1040 yılı baharında Gazneli Mes'ud'un Tûs ve Serahs'a doğru yürümesi, Selçuklular'da büyük bir korku uyandırdı. Selçuklular, başları Tuğrul Bey'e müracaat ettiler. Yapılan toplantıda, o yine Dihistan ve Curcân'a; buralarda da tutunamazlarsa, Rey ve İsfahan'ı içine alan Cibâl'e gitmelerini teklif etti. Yine Çağrı Bey'in, yukarıda zikredilen mülâhazalara benzeyen itirazı, Musa Yabgu ve Yinallılar'ın desteği ile, kabul edildi. Bu karara Tuğrul Bey de uydu

Aldıkları bu karardan sonra Selçuklular da çölden Serahs'a, Gazne ordusuna karşı çıktılar (Mayıs 1040). Serahs'da ot ve yiyecek sıkıntısı içinde bulunan Gazne ordusu,

Merv istikametinde yola çıkınca, Selçuklular, sağdan soldan hücuma geçtiler, birçok deve ve kumaş götürdüler. Gazne ordusunda yılgınlık başladı. Beş Türkmen, Gazne ordusundan 500 kişiyi püskürtüyordu. Ordusundaki "ümerâ" rekametini önleyemeyen, bizzat hükümdarda da ümitsizlik başgöstermeğe başladı. Asıl muharebe Dandanakan kalesinde yapıldı (23 Mayıs 1040). Daha muharebeden önce Gazne ordusundaki Türk gulâmlardan Selçuklular tarafına geçenler oldu. İlk şiddetli hücumda, zaten bitkin olan Gazne ordusu bozguna uğradı. Selçukluların eline büyük ganimet geçti.

Muharebeyi kimin veya kimlerin idare ettikleri hakkında kaynaklarda bilgi verilmemektedir. Tuğrul Bey, (Musa) Yabgu ve Çağrı Bey'in ayrı ayrı alâmetlerinden (renklerini taşıyan sancaklarından) bahsedilmekle beraber, esir alınan mühim şahsiyetlerin Tuğrul Bey nezdine götürüldüklerine bakılırsa, Selçuklular'ın başı yine Tuğrul Bey'dir. Nitekim, o, daha muharebe biter bitmez kurulan saltanat çadırında bir tahta oturdu. Bütün ordu ileri gelenleri, kendisini *"Horasan emîri"* olarak selâmladılar. O da kendilerine ihsanlarda bulundu. Zamanın hâkimiyet telâkkisi gereğince, Türkistan hakanlarına, Buhara'da hâkim Ali Tekin oğullarına, Börü-Tekin'e, Aynu'd -devle'ye v.s. yazılan fetihnâmede sadece Tuğrul Bey'in mi, yoksa üç Selçuklu başbuğunun mu *tuğra*'sı bulunduğunu bilemiyoruz. Tuğrul Bey'in bin atlı ile Nişapur'a gitmesi, (Musa) Yabgu'nun Yinallılar'la birlikte Merv'de oturması, Çağrı Bey Davud'un da ordunun büyük kısmı ile Belh ve Toharistan'ı fethetmek üzere harekete geçmesi, ortaya atılan ilk mes'ele oldu. Eğer böyle bir karar kat'ileşip tatbik edilmeye teşebbüs edilseydi, Çağrı Bey'in kumandası altında doğuya doğru genişlemek, yeni kurulan devletin dış siyasetinin esasını teşkil edecek

demekti. Daha sonra yapılan esas kurultay'da bir siyasetin tamamiyle değiştirildiği görülecektir.

Kurulan devletin mahiyetine gelince, sadece Tuğrul Bey tahta oturduğuna göre, devleti temsil selâhiyeti tek başına ona aittir. Artık kurulan devletin, belli bir arazisi ve bu arazi üzerinde yaşayan *teba*'sı vardır. Yalnız yerli halk yabancı ırktan olup, Selçuklular bunlar üzerinde hâkim tabakayı teşkil etmektedir. Asıl değişiklik kendisini orduda gösterdi. Zaferin kazanılmasında başlıca rolü oynayan mülteci gulâm Türkler, ordunun esas unsuru olmağa, bunun neticesi olarak, hür göçebe Türkmen Oğuzlar ikinci plâna düşmeye başladılar.

Kurulan devletin asıl tanzim ve teşkili Merv'de toplanan büyük kurultay'da ele alındı. Kaynaklarda, büyük kurultaya katılanlar sayılırken, adı Çağrı Bey'den sonra geçmesine rağmen, Tuğrul Bey kurultayda baş rolü oynadı: Kurultay açılınca, eline bir ok alan Tuğrul Bey, bunu büyük kardeşi Çağrı Bey'e vererek, kırmasını söyledi. O, bunu kolayca kırdı; ok sayısı üçe çıkınca zor kırdı; ama dört oku kıramadı. Tuğrul Bey, Selçuklu ailesi arasında tesanüdün lüzumunu belirtmek maksadı ile yaptığı bu hareketten sonra, bir nutuk irad ederek, birlik halinde kalmadıkları takdirde, tek ok gibi kolaylıkla yenilebileceklerini, Selçuklu ailesinin birleşik oklar gibi, tesanüd içinde kalmaları halinde, hiç kimsenin kendilerini yenmeye muktedir olamayacağını, cihanı fethedebileceklerini söyledi.

İstikbale ait bir program mahiyetini haiz olan bu açış konuşmasından sonra, kurulan devletin tanınmasını sağlamak maksadiyle Bağdad Abbasî halifesine mektup yazılması, kurultayda alınan ilk karardır. Bütün Selçuklu ailesi adına Tuğrul Bey tarafından gönderildiği anlaşılan mek-

tupta, başlangıçtan itibaren Abbasî hanedanına ve Sunnî İslâmlığın icaplarına bağlılıkları, bu arada yaptıkları gaza ve cihatlar belirtiliyor, amcaları Arslan (İsrail)'in Gazne hükümdarı Mahmud tarafından haksız yere tevkif edilmesi bahis mevzuu ediliyor; bundan sonra da oyun ve eğlence ile meşgul olan Mes'ud'un, saltanat işlerine bakmaması dolayısiyle, Horasan *"ayân"* ve *"meşâhir"*inin kendilerinin yardımlarını ve himayelerini istedikleri izah ediliyor ve Gazneli Mes'ud ile yapılan muharebeler anlatılıyordu. Fethedilmiş veya fethedilecek ülkelerin Selçuklu ailesi arasında taksim edilmesi, kurultay'da alınan ikinci kararı teşkil etmektedir. Tuğrul Bey'in hissesine -uzanabildiği kadar- batı tarafı düşmektedir

Bu kurultayda Tuğrul Bey'in hükümdar ilân edildiğinden açıkça bahsedilmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Gazneliler Devleti'ne karşı kazanılan ikinci zaferden sonra, görüldüğü şekilde, hükümdar ilân edilen, Nişapur'da tahta oturan ve adına hutbe okunan Tuğrul Bey'in bu kurultayda yeniden Selçuklu hükümdarı ilân edilmesine lüzum görülmemiştir.

IV

SALTANAT ZAMANI

Kuruluş sırasındaki iki ve üç liderli idare sistemi, devlet kurulduktan sonra, İslâmdan önceki Türk devlet telâkkisine uygun olarak, başlıca, çifte hükümdarlı iki devlet haline geldi. Doğuda Çağrı Bey'in başında bulunduğu devlet; batıda -daha sonra 'Büyük Selçuklu İmparatorluğu' adını alan Tuğrul Bey'in başında bulunduğu devlet. Bu iki devletin birbirleriyle münasebetini -Selçuklular zamanında bir sistem haline getirilen- tâbi-metbu devlet nizamı içinde mü-

talâ etmeye imkân yoktur Zira, Çağrı Bey ve Tuğrul Bey -her biri kendi adına- ayrı ayrı paralar bastırmışlardır ([2]). Eğer arada normal tâbilik-metbûluk münasebeti bahis mevzuu olsaydı, Çağrı Bey'in, paralarında Tuğrul Bey'in adını kendi adından önce zikretmesi icabederdi. Nitekim, 444/1052 yılında Çağrı Bey'in hâkim olduğu sahalarda dolaşan meşhur seyyah ve şair Nâsır-ı Husrev, Çağrı Bey'den müstakil bir hükümdardan bahseder gibi bahsetmektedir ([2a]). Diğer taraftan, görüleceği gibi, Çağrı Bey de, Tuğrul Bey de ayrı ayrı tâbi devletlere sahipti ([3]). Ancak, Çağrı Bey *"yabgu"* ünvanı yerine, İslâmî *"emîr"*, sonra *"melik"* ünvanını; Tuğrul Bey ise, önce kısa bir müddet için *"emîr"*, daha sonra da, *"hâkan"* yerine İslâm tarihinde ilk defa *"sultan"* ünvanını almıştır ([4]). Buna göre, yukarıda da belirtildiği gibi, Tuğrul Bey'in hiç olmazsa hukuken, bir üstünlüğe sahip olduğu söylenebilir. Bununla beraber, bu iki Selçuklu hükümdarının sıkı bir tesanüd ruhu taşıdıkları görülmektedir: Çağrı Bey Hârezm'i kendi başına fethedemeyeceğini anlayınca, Tuğrul Bey'i yardımına çağırmış; o da ağabeyinin yardımı ile burasını fethederek, devlete ilhak etmiştir ([5]). Tuğrul Bey de, görüleceği gibi, üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanı ile başa çıkamayacağını anlayınca, ağabeyi Çağrı Bey'den yardım istemiş; o da oğulları Alp Arslan'ı, Kavurd'u ve Yakutî'yi Tuğrul Bey'in yardımına göndermiştir. Bununla beraber, Çağrı Bey, Dandanakan meydan muharebesinden sonra toplanan kurultayda alınan kararları ihlâl ederek, amcası (Musa) Yabgu'nun hissesine düşen Sîstân'a tecavüz edince, amcasının şikâyeti üzerine, Tuğrul Bey'in müdahalesiyle burası eski sahibine, yâni (Musa) Yabgu'ya iade edilmişti. (Rebiyül-ahir 448/Temmuz 1056) ([6]).

Esasında Çağrı Bey'in başında bulunduğu devlet ile Tuğrul Bey'in başında bulunduğu devlet, faaliyet ve rolleri itibariyle de birbirini tamamlıyordu: Çağrı Bey'in başında bulunduğu devletin yönü, doğuya ve güney - doğuya dönük olmasına karşılık, Tuğrul Bey'in başında bulunduğu devletin yönü batıya dönüktü. İşte bu sebeple, Tuğrul Bey, doğudan emin olarak, batıya doğru serbestçe genişleme siyaseti takip edebiliyordu.

Tuğrul Bey'in hareket ve davranışları, Orhon kitâbelerinde ve Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan Kutadgu Bilig'de belirtildiği şekilde, halkı bütünü ile refah içinde yaşatmaktan ibaret eski Türk devlet anl[a]yışına tamamiyle uymaktadır. İçtimâî ve iktisadî mes'elelerden bahsederken belirtileceği gibi, o, büyük ekseriyeti ile Türk soyundan olmayan - hâkimiyeti altındaki - yerleşik halkın refah ve saadeti için her türlü tedbiri alıyordu. Böylece, göçebe Oğuz Türkmenler'in kurduğu devlet, yabancı soydan yerleşik halka dayanan bir devlet haline gelmeğe başladı. Orduda da hür Türkmenler'in yerini yavaş yavaş *"Gulâm"* ([7]) sistemine göre yetişmiş Türk askerleri almağa başlayınca, değişiklik tamamlandı ve Selçuklu Devleti, hele Çağrı Bey'in ölümünden (452/1060) sonra, klâsik bir Türk - İslâm İmparatorluğu haline geldi. Devletin kuruluşunda başlıca rolü oynayan hür Türkmenler'in maruz kaldıkları bu muamele, aşağıda görüleceği gibi Tuğrul Bey'i uğraştıran birçok siyasî-içtimaî mes'elelerin çıkmasına sebep oldu. Görülüyor ki, Tuğrul Bey'in başında bulunduğu devlette Türkler, yabancı soydan kavimler üzerinde ince bir hâkim tabaka teşkil ediyorlardı.

Başında bulunduğu devletin mahiyetinden, içtimaî ve iktisadî siyasetinden bahsettiğimiz Tuğrul Bey'in, idare et-

ığı kavimler tarafından ne kadar takdir edileceği kendiliğinden anlaşılır. Nitekim, daha önce ve daha sonra görülen halk isyanlarına Selçuklu devrinde rastlanmaz.

Tuğrul Bey, hükümdar olarak, idare edilen kavimler dışında, meselâ içtimaî hayatta büyük bir kuvvet teşkil eden din ve ilim muhitlerinde de iyi karşılanmıştır: Hemedan'da veziri ile birlikte elini öptüğü üç din adamından biri olan Baba Tahir, parmağından çıkardığı yüzüğü "adalet" ve "ihsan" prensibini sadakatla tatbik edeceğini vaad eden Tuğrul Bey'in parmağına kendi eliyle taktı ([8]). Böylece bu meczup şeyh, ona hükümdarlık tevcih etmiş oldu. Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in, büyük sofî Ebû Sa'id Ebi'l-Hayr'ın desteğini temin etmeleri çok daha ehemmiyetlidir: Anlatıldığına göre, iki kardeş Meyhane'de büyük şeyhi ziyaret etmişler, elini öpmüşler ayakta durmuşlardır. Ebû Sa'id, âdeti gereğince, başını önüne eğerek bir saat düşündükten sonra, Çağrı'ya Horasan; Tuğrul'a da, Irak hükümdarlığını verdiğini beyan etmiştir. Tuğrul ve Çağrı Beyler, gerekli saygı (hizmet) yı gösterdikten sonra dönmüşlerdir ([9]). Sadece meşhur Nâsır-ı Husrev, galiba, devlet teşkilâtında vazife verilmediği için, Selçuklu hânedanına düşmanlık gösterir ([10]).

Komşu devletlere gelince, daha kuruluş sırasında Karahanlı hükümdar sülâlesinden bir şehzâde olan Börü-Tekin'in Karahanlılar gibi hükümdar soyundan olmadıkları için, bu Selçuklu liderleri Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'i, ülke zaptetmeğe ve devlet kurmağa lâyık bulmadığı görülmektedir. Selçuklu devletinin kurulmasından, hele Tuğrul Bey'in büyük bir ordunun başında batıya doğru hareketinden sonra, Mısır'a kadar, bütün orta ve yakın doğudaki devletlerde Selçuklular'ı küçük görmenin, yerini korkuya bıraktığı, bu devletlerden bir kısmının yeni kurulan bu devletle iyi münasebetler kurmaya çalıştıkları, bir kısmının da kendilikle-

rinden Selçuklu Devleti'nin metbûluğunu kabul ettikleri dikkati çekmektedir. Meselâ Büveyh oğuları hükümdarları, Tuğrul Bey'in zuhuru ile devletlerinin inkıraz bulacağını anlamışlardı ([11]). Büveyh oğulları'nın İsfahan'da hâkim kolu bir taraftan bu şehre surlar inşa ettirmek suretiyle Selçuklu tehlikesine karşı müdafaa tetbirleri alırken, bir taraftan da, görüleceği gibi, Tuğrul Bey'e sulh teklif etmiş ve neticede karşılıklı akrabalık münasebetleri kurulmuştu. Tuğrul Bey'in Batı İran'a gelişi Mısır Fatımî devletini de korkuya düşürmüştü ([12]).

Görülüyor ki, Selçuklu hâkimiyetindeki muhtelif soydan kavimler, iyi ve âdil idaresiyle Selçuklu Devleti'ne bağlanırken, siyasî teşekküller, ya Selçuklular'la sulh oluyorlar, ya da karşı koyamayacakları bu kuvvete istemeyerek boyun eğiyorlardı.

Bildiğimize göre, Tuğrul Beyin saltanatı zamanında 28 kadar tâbi devlet teşekkül etmiştir. Bu tâbi devletlerin sayısı zaman zaman artıyor veya eksiliyordu. Bunların büyük bir kısmı İranlı; bir kısmı, Arap; bir kısmı, Kürt; bir tanesi de Gürcü soyundandır. Bu arada iki tane de Selçuklu soyundan devlet bulunuyordu (Bk. Tablo: 1). Görülüyor ki, tâbi devletlerin çoğu, Tuğrul Bey'in ya Batı İran'a gelişinden sonra; ya da aşağıda bahis mevzuu edilecek olan Besasirî mes'elesinin halledilmesinden sonra teşekkül etmişlerdir. Besasirî ile mücadele sırasında birçok tâbi hükümdar, görüleceği gibi, Tuğrul Bey'in tâbiliğinden çıkarak, başka devletleri, bu arada bilhassa Mısır Fatımî devletini metbû olarak tanımışlardır.

A — Tâbi Devletler

Tâbi hükümdarlar, Tuğrul Bey'in metbûluğunu, umumiyetle korkudan kabul ediyorlardı: Ukayl oğulları hüküm-

darı Kureyş bu Selçuklu hükümdarına tâbi olmayı kabul ettiği zaman, başta kardeşi Mukalled olmak üzere, Araplar tarafından takbih edilmişti. O, Tuğrul Bey'in büyük bir sultan olduğunu ve emrinde büyük bir ordu bulunduğunu ileri sürerek, kendisini mazur göstermeğe çalışıyordu (448/1056) ([13]). Besasirî, sultan Tuğrul Bey'in sadık tâbii Hezâresb üzerine yürüdüğü zaman onun Selçuklu tâbiiliğinden çıkması teklifine karşı aynı Hezâresb, Selçuklu devleti ile komşu bulunduğunu, sonra Selçuklu sultanına itaatten ayrıldığı takdirde, onun tarafından karşı koyamayacağı bir ordu gönderileceği cevabını verdi (451/1059) ([14]). Siyasî teşekkülleri Selçuklu hükümdarının metbûluğunu kabul etmeye zorlayan sebepler hakkında daha birçok misâller vermek mümkündür.

Kaynaklara göre, tâbi hükümdarların mükellefiyetleri, esas itibariyle yıllık vergi vermek, sultan adına hutbe okutmak, metbû hükümdar nezdinde rehin bulundurmaktan ibaret idi. Bu arada metbû hükümdarın ad ve ünvanlarının geçtiği paralar bastırmak da zikredilebilir. Görülüyor ki, Tuğrul Bey zamanında tâbi duruma getirilen devletlerin büyük ekseriyeti üçüncü kategoriden -yani başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu- devletlerdir. Birinci kategoriden - yani başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu - tâbi devletlerin sayısı - sadece ikidir. İkinci kategoriden - yani başlarında Selçuklular dışında Türk soyundan hükümdarların bulunduğu tâbi devletler, Tuğrul Bey'in halefleri zamanında teşekkül etmişlerdir ([15]).

Tâbi hükümdarlardan, fırsat ve imkân bulur bulmaz, Tuğrul Bey'in tâbiliğinden çıkarak, başka bir devletin tâbiliğine geçenler oluyordu. Meselâ, Gerşâsp, Selçuklu tâbiliğinden çıkıp, Ebu Kâlicâr adına hutbe okutmak sure-

tiyle Büveyh oğulları Devleti tâbiliğine geçmişti. Böylece tâbi devletlerde ilk gedik, daha aradan bir yıl geçmeden açıldı. Tuğrul Bey'in - ayrıca ele alınacak olan - Arslan Besasirî ile mücadelesi sırasında tâbi devletler, kuvvetler muvazenesi bakımından büyük ehemmiyet taşıyorlardı. Bu sebeble, gerek Tuğrul Bey, gerekse Mısır Fatımî Devleti'nin çok geniş maddî yardımını sağlayan Besasirî, bunları kendi tarafına çekmek için büyük gayret sarfediyordu. Tâbi hükümdarların saf değiştirmelerinde o anda bu iki siyasî teşekkülden birinin kuvvet üstünlüğünü temin etmesi büyük bir rol oynuyordu. İki Arap hükümdarı Ukayl oğlu Kureyş ile Mezyed oğlu Dubeys bu hususta dikkate şayan bir misâl teşkil etmektedir: Mukalled ve İbn Verrâm, Besasirî ile işbirliği yaparlarken; Kureyş ile Dubeys de Tuğrul Bey tarafına geçtiler (448/1056) ([16]). Aradan bir yıl geçmeden Kureyş ile Dubeys, sultana elçiler göndererek, Selçuklu ordusunun ülkelerini, - her halde tâbilik şartları gereğince - boşaltmamalarından ve üstelik yağma etmelerinden şikâyet ettiler. Uzun ve çetin müzakerelerden sonra, Kureyş, oğlunu Selçuklu sarayına rehin olarak göndermek suretiyle tâbiliğini teyid ederken; Dubeys, tâbiliğine rağmen, arazisinin Selçuklu ordusu tarafından yağma edilmesinin şerefini kırdığını ileri sürerek, sultanı terk etti ve Besasirî nezdine gitti ([17]). Mısır Fatımî hükümdarı, Kureyş'i de Besasirî tarafına çekmek için teşebbüste bulunduğu gibi ([18]), bizzat Besasirî de, onu Tuğrul Bey'in tâbiliğinden kurtararak, kendi tarafına kazanmak için teşebbüslerde bulundu ([19]). Besasirî'ye karşı gönderilen Kutalmış'ın, ayrıca görüleceği gibi, mağlup olmasından ve bilhassa Besasirî'nin Musul'u eline geçirmesinden sonra, Kureyş'in de, Besasirî'nin müttefiki Dubeys'in aracılığı ile, karşı tarafa geçtiği görülmektedir ([20]).

Tuğrul Bey'in, Besasirî üzerine bizzat yürüyüp, Musul'u tekrar fethetmesinden ve hele sadık tâbii Hezâresb'in, bir baskın ile Besasirî ile müttefiklerini mağlubiyete uğratmasından sonra, Kureyş ile Dubeys Sultan Tuğrul Bey'e elçiler göndererek, Besasirî ile birlikte kendilerini af ve itaatlarını kabul etmesini rica eylediler. Sultan, bu iki Arap hükümdarını affetti; fakat Besasirî'yi affetme selâhiyetinin Bağdad Abbasî Halifesine ait olduğunu bildirdi (449/1057) ([21]). Kureyş ile Dubeys, anlaşmadan sonra, yine de korkularından Sultan'ın huzuruna gelemediler ve yerlerine rehineler gönderdiler (449/1057) ([22]). Sultan onların *ikta'*-larını arttırdı ([23]). Sultanın metbûluğunu kabul etmelerine rağmen, ülkelerinin Selçuklu ordusu tarafından yağma edilmesi karşısında bu iki Arap hükümdarı, arada anlaşmaya vasıta ve sultan adına kefil olan diğer tâbi hükümdar Hezâresb'i itham etmişlerdir (24). Diğer taraftan, bu sırada Sultan'ın nezdine gelen kardeşi İbrahim Yinal da bu iki Arap hükümdarı ile yapılan anlaşmayı tasvip etmemiş, anlaşmadan mesul saydığı Selçuklu veziri "Amîdu'l-Mülk Kündürî'ye çıkışmıştır([25]).

Kureyş ve Dubeys ile yapılan bu anlaşma da uzun sürmedi: Dubeys memleketine (Hille'ye) dönerken, Kureyş de Rahbe'ye, Besasirî'nin yanına döndü. Kureyş, Sultan'ın zaten harab edilmiş bulunan ülkesini boşaltmamasını buna sebep olarak gösteriyordu (Şaban 449/Ekim 1057). Bundan sonra Kureyş, Besasirî'nin ayrılmayan müttefiki oldu ve ayrıca görüleceği gibi, büyük roller oynadı. Sultan, Abbasî halifesinin Besasırî'nin eline düşmemesinde gösterdiği müsbet faaliyet ve (Halife'nin karısı) Hatun'un muhafazasında gösterdiği ihtimam dolayısiyle kendisine teşekkür etmişse de ([26]), en sonunda Kureyş'i affedilmeyenler sınıfına dahil etti: Kendisi bir çok suçlarla, bu arada Bağdad'ın işga-

li sırasında Halifelik sarayının yağması ile suçlanıyordu. Neticede fiillerine mukabele edilmesine ve ülkelerinden tard edilmesine karar verildi. Nitekim, o, Besasirî'den sonra sıranın kendisine geleceğinden korkarak öldü ([27]). Meyyafarikîn merkez olmak üzere, güney-doğu Anadolu'ya hâkim Mervanoğulları hanedanından Nasru'd-devle Ahmed'in durumu da tâbi devletlerin metbû hükümdarla münasebetleri bakımından, üzerinde durulmağa değer: Tuğrul Bey, Doğu İran'dan Batı İran'a gelerek, Rey şehrini devlet merkezi yaptıktan sonra, Orta ve Yakın Doğu'daki bütün mahallî hükümdarlara olduğu gibi bu hükümdara da elçi göndermiş ve yüksek hâkimiyetini kabul etmesini istemişti (1048) ([28]). Tuğrul Bey ile Besasirî arasındaki mücadele devam ettiği sırada tereddüde düşen Nasru'd-devle, Mısır Fatımî hükümdarının mümessili el-Mueyyed fî'd-Dîn'in de teşvikiyle, Selçuklu tâbiliğinden çıkmış ve Besasirî'ye yardıma başlamıştı ([29]). Mervan oğlu Nasru'd-devle, üstelik Tuğrul Bey'in Bizans'a gönderdiği elçiyi, dönüşü sırasında, Bizans mukabil elçisi ile birlikte, yolların emin olmadığı bahanesiyle, nezdinde alakoymuştu. Tuğrul Bey, bilhassa onun bu davranışına son derece kızmıştı. Kureyş ve Dubeys ile sulh yapıldıktan sonra, Selçuklu ordusu mensupları, itaattan çıktığı ve Besasirî'ye yardım ettiği mucip sebebleriyle, Mervanoğulları Devleti ülkesinin yağmasına müsaade etmesini teklif eyledikleri zaman, Sultan hemen muvaffakat etti. Ancak, galiba, Kureyş ile Dubeys'in elçileri, *"o da, bizim gibi hata etti; bizi affettiğin gibi, onu da affet"* diye Sultan nezdinde Mervanoğlu hükümdarı lehine şefaatte bulundular. Bunun üzerine sultan Tuğrul Bey: *"O, halâ isyan halinde mi, yoksa itaate dönmüş müdür, bilmiyorum"* demek suretiyle tereddüde düşünce, ordusu mensupları: *"Gidelim,* (durumunun) *ne olduğunu,* (yerinde) *görelim"*

diyerek, yola çıktılar. (Cemaziyel-âhire 449/Ağustos 1057). Sultan da onları takibetti ve payitaht Meyyafarikîn (şimdi Silvan) şehri önünde karargâh kurdu. Nasr payitahtını terkederek, Diyaribekir'e çekilmeye mecbur oldu. Görünüşe göre, daha Sultan harekete geçmeden önce, şartların Selçuklu hükümdarı lehine, işaret edildiği şekilde, değiştiğini gören Nasru'd-devle, Sultan'ın hatununa hediyelerle birlikte bir elçi göndererek, affedilmesini sağlamağa çalışmıştı. Hatun, Sultan nezdinde şefaatte bulundu. Sultan gerek (memleketini muhafaza endişesi ile) Besasirî tarafına geçmesi; gerekse (yolların emin olmaması dolayısiyle) elçileri alıkoyması hakkında Mervanoğlu Nasruddevle'nin ileri sürdüğü mazeretleri reddetti. Sultanın fikrine göre, onun, elçileri yollarına devam etmekten alakoymaktan maksadı, getirmekte oldukları hediyelere tamah idi; Sultan'ın düşmanlarına yardım idi; o, kendisinin (Sultan'ın) felâkete uğramasını bekliyordu. Yine Sultan'a göre, bunlar affedilecek suçlar değildi. Bir defasında Nasru'd-devle'nin kendisine gönderilen hediyeleri kabul etmemesi, Sultan'ın uzlaşmaz tutumunu belirtmek için kâfidir. Bu arada Yakutî b. Çağrı Bey Davud'un, şüphesiz, Sultan'ın emriyle, Mervanoğulları ülkesini yağma ettiği ve esirler aldığı görülmektedir. Asıl Selçuklu ordusu ise payitaht Meyyafarikîn'i işgal etti ve yağmaladı. Nasru'd-devle, bu defa da şefaatta bulunması için Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yinal'a başvurdu. Onun şefaatinin sultan üzerinde ne dereceye kadar tesirli olduğunu bilmiyoruz. Göründüğüne göre, Nasru'd-devle, büyük zahmetlerle, nihayet 100 bin dinar karşılığında kendisini affetirmeğe muvaffak oldu ([29a]).

Tâbilikten çıkma her zaman af ile neticelenmiyordu ve bâzan tâbi hükümdarın hayatına mal oluyordu. İbn İsfâncus buna iyi bir misâl teşkil etmektedir: Selçuklu veziri

'Amîdü'l -Mülk Kündürî tarafından Sultan adına, Vasıt ve çevresinin tevcihi suretiyle tâbi duruma getirilen İbn İsfâncus (Muharrem 448/Mart-Nisan 1056), galiba, Mısır Fatımî Devleti'nin mümessili el-Müeyyed Fî'd-Dîn'in kendisini vaadlerle Selçuklu hâkimiyetinden çıkmağa teşvik etmesinin de tesiriyle (30) isyan ederek, Tuğrul Bey'in tâbiliğinden çıktı ([31]). İbn İsfâncus'a karşı Kutalmış gönderilmiş ise de (Şaban 448-Eylül 1056), Besasirî'nin ve müttefiklerinin Musul üzerine yürümeleri, Selçuklu kuvvetlerinin geri çekilmesine ve Besasirî'ye karşı gönderilmesine sebeb oldu Irak valisi Âmidu'l-Irâk Ebû Nasr ele aldı (Şevval 448/ Ocak 1056). Ebû Nasr, bu Arab'ı ve emrindeki gulâm Türkleri mağlubetti; fakat İbn İfsâncus Batiha'ya kaçmağa muvaffak oldu ([33]). Besasirî ve müttefiklerinin, Kutalmış'ı Sincar şehri önünde mağlup ve Musul şehrini işgal etmelerinden sonradır ki, İbn İfsâncus devlet merkezi olan Vasıt'a döndü. O, bu defa daha da ileri giderek, Vasıt camiinin duvarlarını Mısır Fatımî Devleti'nin alâmeti olan beyaz renge boyadığı gibi, camiin kıblesinden Abbas oğulları'nın elkabını sildi; mimberine beyaz bayrak çekti ve Mısır Fatımî hükümdarı adına hutbe okuttu; para bastırdı. O, aynı şeyleri Kûfe'de de yaptı ([34]). Bu âsi hükümdar mes'elesini Tuğrul Bey'in Irak valisi Ebu'l - Fazlı Hemedanî halletti: Vali, İbn İfsâncus'un ordusunu mağlûp etmekle kalmadı, kendisini de esir aldı. Vali, bu neticeyi Bağdad'a kuşun kanadı ile bildirdiği zaman, şehirde müjde davulları çalındı (Saffer 449/Nisan 1057). İbn İfsâncus Bağdad'da dolaştırıldı. Halife ile veziri bile kendisini seyre çıktılar. Âsi hükümdar işkence ile öldürüldü ve cesedi köpeklere atıldı. Vali başını, üstünde Mısır Fatımî hükümdarının adı yazılı bayrak direği (*muncûk*) ile Tuğrul Bey'e gönderdi. Sultan,

başının *muncûk* ucuna takılarak, ordu içinde dolaştırılmasını emretti ([35]).

Tâbi hükümdarlardan her türlü şartlar içinde dahi Tuğrul Bey'e sadakatlarını muhafaza edenler de vardı. Buna Hezâresb iyi bir misâl teşkil etmektedir: Kureyş ve Dubeys ile metbuluk-tâbilik esasları içinde müzakerelere girişildiği zaman, onlara Hezâresb örneğince anlaşma teklif edilmişti (448/1056-57) ([36]). Kureyş ve Dubeys ile - yukarıda bahis mevzuu edilen- anlaşma olunca, Hezâresb onların nezdine giderek, kendilerinden Sultan'a itaat edeceklerine dair yemin aldı ve onları Sultan'ın huzuruna götürmek istedi (449/1057) ([37]). O, böylece başka hükümdarları da, kendisi gibi, Tuğrul Bey'in tâbii haline getirmek için gayret sarfetmekten geri kalmıyordu. Kendiliğinden, bin Türk gulâmı ile, Besasirî ve müttefiklerine baskın yapmak için Sultan Tuğrul Bey'den müsaade alması ve zaferle dönmesi, Hezâresb'in, Tuğrul Bey'e sadakatinin diğer bir misâlini teşkil etmektedir ([38]). Yukarıda bahis mevzuu edilen anlaşma bu zaferden sonra olmuştu. Hezâresb, üvey kardeşi İbrahim Yinal'a karşı mücadelesinde metbûu Tuğrul Bey'in yanında yer almamışsa da, en müşkül zamanlarında bile bu Selçuklu hükümdarının tâbiliğinden çıkmayı düşünmemiştir. Nitekim, o, İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey'e karşı taht mücadelesine girişmesinden faydalanarak, Bağdad'ı işgal eden Besasirî'nin her türlü baskısına ve ülkesini istilâ teşebbüsüne karşı koyduğu gibi, Selçuklu tâbiliğinden çıkarak, Mısır Fatımî hükümdarı adına hutbe okutup para bastırması için yaptığı teklifi de tereddütsüz reddetmiştir. Neticede, ayrıca görüldüğü gibi, Sultan Tuğrul Bey'in gönderdiği yardım sayesinde tehlike önlendi. (451/1059) ([39]).

Tâbi devletlerle metbû Sultan'ın münasebetleri mes'elesinde üzerinde durulacak bir nokta da, tâbi hükümdarla-

rın ölümlerinden sonra ortaya çıkan durumdur. Bu takdirde metbû Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in takip ettiği siyasete dair elimizde dikkate şayan misâller vardır. Görünüşe göre, tâbilik anlaşması, tâbi hükümdarın hayatı ile kaimdir. Ölen tâbi hükümdarın yerine meşru varislerinden birinin tahta geçmesi ancak metbû hükümdarın rıza ve muvaffakatiyle oluyordu. Metbû hükümdarın rıza ve muvaffakatini almadan tahta geçme muteber sayılmıyordu: Nezdinde bulunan Ziyârîler soyundan Merdâvic'in ölümü üzerine, yerine oğlu Custân'ın geçmesini Sultan Tuğrul Bey kabul etmedi ve Curcân'a sefer yaptı; metbûunun muvafakatini almadan tahta geçtiği anlaşılan Oustân'ı azlederek. Curcân'ın başına Ziyârîler hanedanın dışından bir kumandanı, şüphesiz, tâbi hükümdar olarak, geçirdi (434/1042-43) ([40]). Hoy şehrinde bulunan Sultan Tuğrul Bey (Haziran 1063) babalarının ölümünden sonra tâbi Mervanoğulları Devleti işini bir karara bağlamak üzere Bağdad'a Meyyafarikîn üzerinden gitmek istiyor ([41]). Görülüyor ki, tâbi hükümdarın ölümü, hemen her defasında tâbi devlet işinin yeniden tanzimini gerektirmektedir.

Tâbi devletlerin iç işlerinin tanzimi, Selçuklu hükümdarını epey meşgul etmektedir: Âmid hükümdarı Sa'id'in yerine, küçük yaştaki oğlunu geçiren bir kadı, siyasî mes'elelere karışmayı hayatı ile ödemişti ([42])

Sultan'ın, bir tâbi hükümdarın ölümü üzerine alacaklarının tahsilini diğer bir hükümdara havale ettiği oluyordu: Sultan Mervanoğulları hükümdarından olan alacağını ölümünden sonra oğullarından tahsil etmesi için tâbii Müslim b. Kureyş'e emir vermişti (454/1062) ([43]).

Tâbi hükümdar, tâbilik şartları dışında, belki de itaat halinde bulunduğunu göstermek üzere, metbûu Sultan'a

hediyeler gönderiyordu. Meselâ, Meyyafarikîn Mervaoğulları hükümdarı adı geçen Nasru'd-devle, Tuğrul Bey'e türlü türlü elbiselerden, atlardan, üç gemiden, yiyecek v.s. den meydana gelen hediyeler göndermişti. (Rebiyülevvel 448/Mayıs-Haziran 1056) ([44]).

Görünüşe göre, bir tâbi hükümdar, bilhassa bir fetih hareketinden sonra, metbû'una hediyeler göndermekle iktifa etmiyor, ayrıca *"fetihname"* gönderiyor ve tabiî, fethedilen yerde metbûu adına hutbe okutuyordu: Kirman Selçuklu Hükümdarı Kavurd Bey, Şiraz-ı fethedince (454/1062) bu vecibeleri tamamiyle yerine getirmişti ([45]).

Tâbi hükümdar bâzan elçi olarak da kullanılıyordu: Adı geçen Hezâresb, Hâdimü'l-Hâs Sâv-Tekin ile birlikte Hoy şehrine elçi olarak gönderilmişti (Şevval 454/Eylül-Ekim 1062) ([46]). Ayrıca görüleceği gibi, aynı Hezâresb, Sultan'ın en güvendiği müşavirlerinden biri idi; bu sebeble, Sultan'ın nezdinde yüksek bir mevkii vardı ([47]).

Metbûun da tâbi hükümdara karşı bazı mükellefiyetleri olduğu görülmektedir. Meselâ, tâbi hükümdar yardım istediği takdirde, metbû Sultan yardım etmek zorundadır: Adı geçen Hezâresb, Besasirî ile birlikte üzerine gelen Dubeys'e, bir taraftan vakit kazanmak için müzakerelere girişip, Sultan Tuğrul Bey'e itaat lüzumundan bahsederken, bir taraftan da aynı Sultan'dan yardım istiyor ve Besasirî işinin kolay olduğunu bildiriyor (Cemaziyülevvel 451/Temmuz 1059). İbrahim Yınal mes'elesini halleden Sultan'ın, Enuşervân vasıtasiyle yaptığı yardım sayesinde Besasirî'nin istilâ teşebbüsü önleniyor ([48]).

Tahttan indirilen tâbi hükümdar yardım talep ettiği takdirde, metbû Sultan düşürülen tâbi hükümdara yardıma koşuyor: Karısı ve oğlu tarafından hile ile tahttan indirilen

meşru hükümdar Custân'ın, Sultan'a müracaatı, durumu izah etmesi, Sultan'ın Curcân'a sefer yapmasına sebep oluyor. Selçuklu ordusu tam muvaffakiyet sağlayamadı ise de, neticede yüz bin dinar ve bin elbise karşılığında sulh olundu (Rebiyülevvel 454/Nisan-Mayıs 1062) ([49]).

Esasında sefere çıkarken, belli başlı tâbi hükümdarlar, Sultan'ın maiyetinde bulunuyorlardı: Besasirî mes'elesini halleden Sultan Tuğrul Bey, Vâsıt'dan Bağdad'a gelirken maiyetinde Ebu Kâlicâr Hezaresb, Dubeys, İbn Verrâm, Sadaka b. Mansur vardı. (Safer 452/Mart 1060) ([50]). Tâbi hükümdarın, metbû Sultan nezdinde bulunması, sefer zamanına da inhisar etmiyordu: Adı geçen Hezâresb'in Sultan Tuğrul Bey nezdinde ikameti iki yıl sürmüştü. (Ehvaz'a dönüşü: Rebiyülevvel 455/Nisan 1063) ([51]).

Metbû hükümdarın, tâbi hükümdarlara davranışı çok dikkate şayandı: Sultan Tuğrul Bey, Bağdad dışında kendisini karşılamağa çıkan tâbi hükümdarlardan ibn Verrâm ile Bedrân b. Dubeys'e iltifatlarda bulunmuş, Besasirî'yi terkederek, kendi tarafına geçen Nuru'd-devle Dubeys'in hatırını sormuş, Besasirî tarafında kalmayı tercih eden Kureyş'e ise, atıp tutmuştu (Şevval 449/Aralık 1057) ([52]).

Böylece, tâbi devletler manzumesini muhtelif bakımlardan incelerken, Tuğrul Bey'in başında bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir devletler topluluğu teşkil ettiğini tebarüz ettirmiş bulunuyoruz. Şimdi de aynı imparatorluğun müstakil devletlerle olan münasebetlerini ele alalım.

B. Müstakil Devletler'le Münasebeti

1 — Büveyhoğulları Devletleriyle Münasebet

Ekseriyetle kendi şeflerinin sevk ve idaresinde Oğuz kabilelerinin güney-doğu Anadolu'da hâkim Mervanoğulları ve el-Cezire'de hâkim Ukayl oğulları Devleti arazisini istilâ ve yağma etmeleri; Tuğrul Bey'in vazifelendirdiği İbrahim Yinal'ın, Yakutî'nin ve Kutalmış'ın kuzey-batı İran'da, bilhassa Irak-ı Acem'de mahalli şehir devletleri arazisini muntazam ordularla, bir plân dahilinde fetheylemeleri bir tarafa bırakılacak olursa ([53]), devlet merkezini doğu İran'daki Nişapur şehrinden, İbrahim Yinal'ın fethettiği Rey şehrine nakleden (434/1043) Tuğrul Bey'in münasebete giriştiği ilk müstakil devlet, Büveyhoğulları Devleti'dir. Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın, Şiraz şehri etrafına sur inşa ettirmek suretiyle müdafaa tetbirlerine başvurmasına rağmen, Tuğrul Bey ile bu hükümdar arasında savaş olmak şöyle dursun, genç Selçuklu Devleti'nin arz ettiği tehlikeyi çabucak idrak eden aynı Ebu Kâlicâr, Tuğrul Bey'e sulh teklif etti. Teklifi kabul eden Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'a, Büveyhoğulları arazisine girmemesini emretti. Tuğrul Bey'in, Ebû Kâlicâr'ın kızı ile; kardeşi Çağrı Bey Davud'un kızının da Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansur Fulâd Sutûn ile evlenmesi kararlaştırıldı ([54]). Tuğrul Bey'in müttefiki Ebû Kâlicâr'ın ölümü ile Büveyhoğulları Devleti'nde başgösteren taht mücadelelerinde Selçuklu Devleti büyük rol oynadı: Fulâd Sutûn'un Selçuklular'ın damadı oluşu, babasının yerine geçen El-Melikü'r-Rahîm'i

müşkül durumda bırakıyordu; nitekim o, Şiraz'ı ele geçirmeğe muvaffak oldu (Şevval 445/Ocak-Şubat 1054) ([55]). Bununla beraber, el-Melikü-l-Rahîm, öteki kardeşi Ebu Ali'yi Basra'dan sürüp çıkarmağa muvakka oldu. Ebu Ali, İsfahan'a giderek Tuğrul Bey'e sığındı (444/1052-53). Ebu Ali, Tuğrul Bey'in emrine verdiği Oğuzlar'la Huzistan'ı fethetti. (446/1055). Kirman, zaten Selçuklu Kavurd tarafından fethedildiği için, Büveyhoğulları hükümdarı El-Melikü'l-Rahîm'in elinde sadece Irak kalmıştı ([56]). Verdiğimiz bu kısa izahat, Tuğrul Bey'in başında bulunduğu devletin batıya doğru genişletilmesine, Büveyhoğulları devletlerinin ciddî engel teşkil etmediğini göstermiştir sanırız. Bu sebeple, İbrahim Yinal ve arkasından Tuğrul Bey, mahallî Kürd devletlerinin mukavemetlerini kırdıktan sonra, aşağıda bahis mevzuu edilecek olan Arslan Besasirî'nin isyanı istisna edilecek olursa, Mısır Fatımî Devleti sınırlarına dayanmakta pek güçlük çekmediler.

2 — Abbasî Halifeliği ile Münasebet

Bağdad Abbasî halifeliği ile olan münasebeti, Tuğrul Bey'in saltanatı zamanında epey yer işgal eder. Bu sebeble, onun batıya doğru genişleme siyasetini tatbik etmesine mani olmağa çalışan Arslan Besasirî mes'elesini ele almadan önce, başında bulunduğu devletin, bilhassa manevî sahada kuvvetlenmesinde ve bütün orta ve yakın doğuda meşru bir siyasî teşekkül olarak tanınmasında büyük rol oynayan Abbasî halifeliği ile münasebetini kısaca bahis mevzuu edelim.

Bağdad Abbasî Halifeliği ile Selçuklular arasında ilk münasebet, daha Nişapur'un -görüldüğü şekilde işgali ile- Selçuklu Devleti'nin (429/1038) muvakkat olarak kurulmasını müteakip başladı: Abbasî halifesi el-Kâim Bi-emril-

lâh Tuğrul Bey'e, Çağrı Bey'e, bu arada Rey, Hemedan ve diğer Cibâl şehirlerine akınlar yapan Oğuz liderlerine gönderdiği ayrı ayrı elçilerle, yağma, katil ve tahribten vazgeçerek, imara girişmelerini istedi. Tuğrul Bey bu isteklere uydu. Görülüyor ki, sebep ne olursa olsun Selçuklular'la, bu arada Tuğrul Bey ile münasebete girişme teşebbüsü halifelikten gelmiştir. Bunun mâna ve ehemmiyetini takdir eden Tuğrul Bey, halifelik elçisine gerekli hürmeti gösterdiği gibi, bu fırsattan faydalanarak kendisi de, görünüşe göre, bütün Selçuklu ailesi ve Oğuzlar adına halifeye bir elçi gönderdi ve Gazne hükümdarı Mes'ud, halka karşı hükümdarlık vecibelerini gereği gibi yerine getirmediği için, idareyi ele aldıklarını, adalet yolunu tuttuklarını ve " m e m l e k e t i m u h a f a z a h u s u s u n d a " halifenin kölesi bulunduklarını bildirdi ([57]). Anlaşıldığına göre, İbrahim Yinal da, aradan dört yıl geçtikten sonra halifeye bir elçi göndererek, haç yollarını Bedevîler'in yağmalarından korumak için Tuğrul Bey'in Bağdad'a bir ordu göndermek istediğini bildirdi; orduyu hürmetle ve hediyelerle karşılamasını tavsiye etti ve Selçuklular'ın yer yüzünde sulhu hâkim kılacaklarını ilâve eyledi ([58]). Batı İran'a gelip Rey şehrine yerleşen Tuğrul Bey'in Abbasî halifesine bir elçi göndererek, insanları Gazneli Mahmud'un ve Mes'ud'un zulümlerinden kurtardığını tekrarladıktan sonra, fethettiği her yerde halifenin adını ilân ettiğini belirtti, kendisinin onlar gibi köle olmayıp, soyundan hükümdarlar çıkan hür bir kimse olduğunu söyledi; bu sebeble kendisinin onlardan daha fazla yüceltilmesini istedi (435/1043) ([59]). Gerek halifeliğe, gerekse idaresi altındaki halka yaptığı hizmetleri dile getiren Tuğrul Bey'in, bu hizmetlerine karşılık daha fazla mükâfatlar beklediği dikkati çekmektedir.

Kadı'l-Kuzât el-Maverdî'nin Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilmesi, Halife el-Kaim ile Tuğrul Bey'in münasebetlerinde bir dönüm noktası olarak alınabilir. Zira, ister Tuğru Bey ile Büveyhoğulları hükümdarı Celâlü'd-devle Ebû Kâlicâr arasında sulhun sağlanması için ([60]), isterse onu halka adaletle hareket etmeğe davet için olsun ([61]), halifenin el-Maverdî gibi mühim bir şahsı Tuğrul Bey'e elçi olarak göndermesi (435/1043-44), aynı halifenin bu Selçuklu hükümdarına son derece ehemmiyet verdiğinin delili olarak alınabilir. Onu karşılayış şekli, Tuğrul Bey'in de durumu idrak ettiğini göstermektedir. Tuğrul Bey'in nezdinde bir yıl kadar kalan el-Maverdî'nin, dönüşte bu Selçuklu hükümdarı hakkında verdiği -halifeye itaatkâr olduğu ve emirlerine hürmetkâr bulunduğu yolundaki - rapor ([62]) halifenin Tuğrul Bey'e olan itimadını kuvvetlendirdiği ve şüphelerini sildiği söylenebilir. Tuğrul Bey'in, adı geçen Celâlü'd-devle'ye bir elçi göndererek, Halife'ye ve Bağdad halkına iyi davanmasını istemek suretiyle bir nev'i Halife hâmiliği siyaseti takibetmesinin, bu itimadı daha da kuvvetlendirdiği muhakkaktır. Nitekim, halife-Tuğrul Bey yakınlaşmasının kendisi için doğuracağı tehlikeyi idrak eden Celâlü'd-devle Ebû Kâlicâr, Halifeliğe karşı daha yumuşak davranmak lüzumunu duymuştur. Diğer taraftan, Halife de, iki rakip hükümdar arasında kuvvet muvazenesini koruyarak, gerektiği zaman birini ötekine karşı kullanma siyasetini takibediyordu ([63]). Bu arada, Halifenin Tuğrul Bey'e bir defa daha elçi göndererek, (436/1044), 1 — Fethettiği ülkelerle iktifa edip, geri kalan memleketleri Arap ümerasına bırakmasını; 2 — Kendisine (Halife'ye) mutlak şekilde tâbi kalmasını ve bunu yeminlerle taahhüd etmesini; 3 — Halka âdil davranmasını; 4 — Fethettiği yerlerden, âdet gereğince, Halife'ye vergiler göndermesini istediği; bu şartlar ye-

rine getirildiği takdirde, kendisine hil'atler ve unvanlar vereceğini bildirdiği görülüyor. Tuğrul Bey, bu taleplerin bir kısmını kabul, bir kısmını da reddetmiştir. Meselâ, o, fethettiği ülkelerin (gelirlerinin) muazzam ordusuna yetmeyeceğini ileri sürerek, fetih hareketlerine devam edeceğini zımnen ifade ederken, vergi için miktar belirtilmesini, ödeyebileceği bir miktar ise yerine getireceğini bildirdi ([64]). Görünüşe göre, aradan iki yıl geçmeden (437/1045), bazı kaynaklara göre, bizzat Halife ([65]), diğer bazı kaynaklara göre ise veziri Re isül'-Rüesa ibnü'l-Müslime ([66]) bir elçi ile, ayrıca bahis mevzuu edilecek olan Arslan Besasirî'ye karşı Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etti. Elçi, Tuğrul Bey'i ikna edebilmek için onun nezdinde uzun müddet kalmağa mecbur olmuştu ([67]). Anlaşıldığına göre, daveti kabul ettiği takdirde, kendisine 300 bin dinar verileceği vezir tarafından bu esnada vaad edilmişti ([68]).

Görünüşe göre Abbasî Halifesi, bu Selçuklu hükümdarına, ısrarla istediği, unvanları verdi ve kurduğu devleti tastik etti (438/1046-47). Fakat, Tuğrul Bey bu münasebetle yapılan davete yine de hemen icabet etmedi ([69]). Nitekim, Halife, Hemedan'ı fetheden Tuğrul Bey'e gönderdiği gizli bir mektupla onu tekrar Bağdad'a davet etti (444/1052). Tuğrul Bey, iki yıl sonra (446/1054), Halife'ye gönderdiği bir elçi ile, sanki kendisine Halife tarafından hiç bir davet yapılmamış da kendiliğinden karar vermiş gibi, Bağdad'a geliş maksadını şöyle ilân etti: 1 — Peygamber'in hizmetinde şeref duymak ve takdis edilmek; 2 — Mekke'ye hac yapmak; 3 — Hac yollarını Bedevîler'in akınlarından kurtarmak; 4 — Nihayet, Suriye ve Mısır'da Fatimîler'e karşı savaşmak. Tuğrul Bey, yine de bu plânını -ayrıca bahis mevzuu edilecek olan- Bizans seferinden sonra gerçekleştirebildi. Anlaşıldığına göre, Tuğrul Bey'in Bağ-

dad'a gelmesi için, Halife'nin son bir defa (dördüncü defa) daha Tuğrul Bey'e müracaat etmesi icabeyledi.

Nihayet, Tuğrul Bey, Halife'nin mahiyeti belirtilmeyen bir mektubuna verdiği cevapta; yaklaşması üzerine korkuya düşen Bağdad halkını teskin için, yukarıda sayılan gayeleri bir daha belirtti (447/1055) ([70]).

Selçuklu hükümdarı kendisini Nehrevân'da karşılamağa gelen Halifelik vezirine de Halife'nin yüksek emrine uyarak geldiğini, ona yaklaşmak suretiyle diğer Horasan *"mülûk"*ündan daha imtiyazlı olacağını, onun düşmanlarından intikam alacağını, Suriye'yi fethedeceğini ve hac yolunu ıslah eyleyeceğini tekrarladı ([71]).

Belki de hiç bir devirde görülmemiş kesif bir karşılıklı diplomatik faaliyetten sonra, Tuğrul Bey'in, sunnî İslâm dünyasının merkezi Bağdad'a gelişi (Ramazan 447-Aralık 1055), Halife müstesna, Büveyhoğulları Devleti hizmetindeki *gulâm* Türkler ve Bağdad halkı tarafından tepki ile karşılandı. Selçuklu hükümdarının, gerek bu muhitleri tatmin için -başka gayeleri gerçekleştirmek maksadiyle- geçip gideceği yolundaki sözleri, gerekse Bağdad Türkleri'ne yazdığı mektupla vaad ettiği iyi muameleler ve ihsanlar hiç tesir etmedi. Ayrıca görüleceği gibi, Halife, son Büveyhoğulları hükümdarı el-Melik Ü'r-Rahîm'i Besasirî'den ayırmağa muvaffak oldu. Bu zayıf hükümdar, Tuğrul Bey ile olan münasebetlerinin tanzimi selâhiyetini Halife'ye bıveyhoğulları hükümdarı el-Melik Ü'r-Rahîm'i Besasirî'den veziri Reisü'r-Rüesâ'nın bu Selçuklu hükümdarına ilk sözü, el-Melikü'r-Rahîm'e, *"evlâd"*ı, yani *tâbi* hükümdar muamelesi yapmasını rica etmek oldu. Tuğrul Bey, onun bu ricasını kabul etti. Görülüyor ki, Büveyhoğulları Devleti ile münasebet mes'elesi, Tuğrul Bey'in karşılaştığı ilk mes'ele olmuştur.

Daha Bağdad'a girmeden önce, Tuğrul Bey'in adı, tabiî Halife'nin emri ile, hutbelerde zikredildi. Bundan başka, Büveyhoğulları Devleti'nin idare merkezine, "*Dârü'l-memleke*"ye yerleşmesi, valiler ve tahsildarlar tayin etmek suretiyle Selçuklu teşkilâtını kurması ([73]), onun Irak'a sadece Besasirî'ye karşı Halife'ye yardım etmek maksadiyle değil, Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini kurmak maksadiyle geldiğini göstermektedir.

Halkın ve Büveyhoğulları Devleti hizmetindeki gulâm Türkler'in, Selçuklu ordusu ile savaşacak kadar ileri gitmeleri, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in, bu hareketlerden mes'ul saydığı Büveyhoğulları hükümdarı el-Melikü-r-Rahîm'i tevkif ederek, Büveyhoğulları Devleti'ne son vermesi, Halife ile Tuğrul Bey arasındaki münasebetlerin gerginleşmesine sebep oldu. Meselâ, Halife, el-Melikü'r-Rahîm'in tevkifini ve Bağdad'ın Selçuklu askerleri tarafından yağma edilmesini Tuğrul Bey nezdinde protesto etti: Kefâleti ve teminatı altında bulunan Büveyhoğlu hükümdarını serbest bırakmadığı takdirde, Bağdad'ı terkedeceğini bildirdi ve bu münasebetle Tuğrul Bey'i Bağdad'a niçin çağırdığını son derece açık şekilde ortaya koydu. Bizzat Halife'ye göre, Halifeliğe ve emirlerine tazimin artacağı kanaatiyle Tuğrul Bey'i tercih etmiş ve yardımına çağırmıştı. Halife tam zıddı ile karşılaştığını ifade etti ([74]). Sultan, bu tehdid, itham ve hayal kırıklığı tezahürüne karşı, Halife'nin emirlerine itaat üzere bulunduğunu teyid ettikten sonra, mes'uliyeti, Halifeliğin emrinde saydığı Gulâm Türkler'e yükledi ve ikta ([75]) larına el koyduğu gibi, valiler ve vergi tahsildarları tayin etmek ve hâkimiyetin el değiştirdiğini gösteren gerekli teşkilâtı kurmakla kalmadı, adına para bastırmak suretiyle hâkimiyetini tamamladı ([76]). Görülüyor ki, Halife'nin protestoları Tuğrul Bey'in, Sel-

çuklu Devleti'nin menfaatlarının icabettirdiği kararları ve tetbirleri almasına ve tatbik etmesine mani olamadı. Üstelik kaynaklarda *"Oğuz"* olarak geçen Selçuklu ordusu mensupları Bağdad çevresinde akınlarına ve yağmalarına devam ettiler ([77]).

Görünüşe göre, Sultan'ın Halifelik tahsisatını arttırması, iyi münasebetlerin tekrar kurulmasında başlıca âmil oldu ([78]). Sultan "Araplığa yardım eden" ordusu bu kadar çok olmasaydı, adamlarının bütün aldıklarını Halife'ye iade edeceğini bildirdi. Halife, memnun oldu ([79]) ve galiba, Selçuklu hükümdarını hil'atledi (Zülkade 447/Şubat 1056) ([80]). Münasebetlerin düzelmesi, halifenin, Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun'la evlenmesi ile neticelendi (Şaban 448/Ekim 1056 ([81]).

Halife ile Tuğrul Bey'in arası, yine başlıca Selçuklu ordusu yüzünden açıldı: Halife, ya halka iyi davranılmasını sağlamasını, ya da Bağdad'dan ayrılmasına müsaade etmesini Tuğrul Bey'den istedi. Tuğrul Bey, kendisinin itaatkâr bir hâdimi olduğunu belirttikten sonra cereyan eden hâdiselerden haberi bulunmadığı gibi, herhangi şekilde emir de vermediğini, ancak ordusunun sayısı çok olduğu için disiplini muhafaza edemediğini bildirdi; fakat gördüğü bir rüyadan sonra adaleti sağladığı gibi, ordusu mensuplarını da halkın evlerinden çıkardı (Cemaziyül ahire 448/Temmuz 1056).

Musul'a kadar gidip Besasirî'ye karşı muvaffakiyetli bir seferden dönen Tuğrul Bey'in halifelikle yaptığı görüşme, bu Selçuklu hükümdarı zamanının en mühim hâdiselerinden biridir (Zülkade 449/Ocak 1058). Haşmetli olması için son derece gayret sarfedilen bu mülâkat, Sultan'ın ısrarlı talepleri üzerine olmuştu. Halife, Sultan'ın

hareket ve faaliyetlerinden memnun olduğunu belirttikten sonra, Allah'ın kendisine tevdi ettiği bütün ülkeleri Tuğrul Bey'e devrettiğini resmen bildirdi ve memleketleri imar etmesini, kulların salâhına çalışmasını ve adaleti yayıp, zulümden el çekmesini istedi. Böylece, dünyevî selâhiyetlerini kendi rızası ile Selçuklu hükümdarına devreden Halife, İslâm cemaatının sadece dinî reisi, imamı olarak kalıyordu ([83]).

Ayrıca görüleceği gibi, Tuğrul Bey, üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanı ile meşgul iken fırsattan istifade eden Besasirî de Bağdad'ı işgal ettiği zaman, müttefiki Kureyş'in hissesine düşen Halife, ölümden kurtuldu ise de, Hadîsetu Âne'de bir yıldan fazla sürgün ve hapis hayatı sürmekten kurtulamadı ([84]). O, yolda iken Enbâr'dan Arslan Besasirî ile müttefiki Kureyş'e hitaben yazdığı mektupta Bağdad'a iade edilmesini istedi ise de, onlar, bu mektuba cevap vermeğe bile lüzum görmediler ([84a]). Halife'nin bu davranışı, Tuğrul Bey'in, İbrahim Yinal mes'elesini hal eder etmez, onu sağ ve salim Halifelik tahtına oturtmak için -onun siyasî dehasını açıkça ortaya koyan- büyük gayretleri ile tam bir tezad teşkil etmektedir. Meselâ Sultan, Hâcib Enuş-Tekin'i Kureyş'e göndererek (Rebiyül-ahir 451/Mayıs-Haziran 1059), Hadice Arslan Hatun'u kendisine göndermesini isterken, Halife'nin de makamına iade edilmesini, Besasirî ile diğer hükümdarlar (*Eshâbü'l-Etrâf*)ın, Sultan adına para bastırarak Selçuklu Devleti'ni metbu tanımaları şartı ile, eskisi gibi Irak'ta (hâkim) olmalarını teklif etti ([84]). Kureyş Sultan'ın hükümdarına gönve Hadice Arslan Hatun'u bu Selçuklu hükümdarına gönderdi Buna karşılık, Besasirî'nin karısı ve çocukları da serbest bırakıldı. Tuğrul Bey, Besasirî'yi teskin için Hemedan'dan İsfahan'a döndü. Kaynak, Sultan'ın bunu Halife'nin

kurtuluşunu ve "v a t a n "ına iade edilmesini temin maksadı ile yaptığını açıkça kaydetmektedir ([86]).

Sultan, Kureyş'e gönderdiği -meşhur İbn Fûrek ile hâdim Zîrek'den meydana gelen- elçilik heyeti ile birlikte, Halife'nin âcil ihtiyaçlarını karşılayacak hediyeler gönderdi ([87]). Selçuklu elçilik heyeti, Halife ile Tellü Ukberâ'da buluşurken, Tuğrul Bey de Bağdad'a girmiş bulunuyordu. Sultan, İbn Fûrek'in Halife için istediği yeni ihtiyaç maddelerini de gönderdi ve Halife'nin hiç beklemediği şekilde ele geçmesinden pek sevindi; her ihtimale karşı üvey oğlu Enûşervân'ın kumandasında 300 gulâm göndermek lüzumunu duydu; hemen arkasından veziri Âmidü'l-Mülk Kündürî'yi de gönderdi. Vezir, kurtulmasından dolayı Sultan'ın sevincini Halife'ye resmen bildirirken, muhafızı Ukayl oğlu Muhâriş'e de teşekkür etti.

Sultan, Halife'yi Nehrevân'da karşıladı. (Zülhicce 451/Ocak 1060); kendisine son derece hürmet gösterdi, kendi ve -Halife'nin karısı- Hadice Arslan Hatun adına hediyeler takdim etti; kardeşi İbrahim Yinal'in isyan etmesi yüzünden geciktiği için özür diledi; bu arada Besasirî'nin ve ona yardım eden Mısır hükümdarının cezasını vereceğini bildirdi. Sultan'a dua ve teşekkür eden Halife, belindeki kılıcını çözerek ona kuşattı ve *"Halifelik sarayını terk ederken, bu kılıçtan başka bir şeyim kalmamıştı, onu kutlu saydım"* dedi. Halife, büyük bir haşmet içinde Bağdad'a doğru yola koyuldu. Sultan, Bâbu'n-Nûbî'de Halife'nin bindiği atın dizgininden tutarak, omuzunda eyer örtüsü (*gâşiye*) olduğu halde, onu büyük bir itina ile döşettiği sarayının has hücresine kadar yaya olarak götürdü ve Besasirî'nin peşinden gitmek üzere iznini isteyerek huzurundan ayrıldı (Zülhicce 451/Ocak 1060) ([88]).

Halife, Besasirî'yi tenkilden Bağdad'a dönen (Safer 452/Mart 1060) Sultan için *"meclis"* akdetti. Onu *hil'at'*-ledi ve şerefine Sultandan başka tâbi hükümdarlar (*eshâbü'l-etrâf*)ın, Türk ileri gelenlerinin ve maiyetinin (*havâşî*) katıldığı büyük bir ziyafet verdi ([89]). On gün sonra Sultan da kendi sarayında bir ziyafet verdi (Rebiyülevvel 452/ Mayıs 1060) ([90]). Bunun Halife'nin ziyafetine mukabele olduğu anlaşılıyor.

Tuğrul Bey'in bir devlet başkanı olarak Halife ile siyasî ve hukukî münasebeti, en umumî hatlariyle bu şekilde hulâsa edilebilir. Tuğrul Bey'in Halife ile olan münasebetinin tamamlanması için, kurulan akrabalık münasebetini de ele almak icabeder.

Tuğrul Bey, dostlukları ve ittifakları, karşılıklı veya tek taraflı akrabalık münasebetleriyle kuvvetlendirmekten ibaret olan eski bir Türk âdetini aslâ ihmal etmemiştir: O Hârezm'i fethedince Hârezmşah'ın karısı Altuncan Hâtun ile evlenmişti; Büveyhoğulları Devleti ile dostluk andlaşması yapınca, görüldüğü gibi, Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın kızını almış ve kardeşi Çağrı Bey'in kızı olan bir Türk prensesini onun oğluna vermişti. Yine Çağrı Bey'in kızlarından Hadice Arslan Hatun'un Halife ile evlendirildiği görülmüştü. Şimdi sıra kendisinin Halife'nin kızı ile evlenmesine gelmişti. İşin dikkate şayan olan tarafı, Sultan'a, *"dünya ve âhiret şerefine nail olması için"* Halife'nin kızı ile evlenmesini Rey şehrinde ölüm döşeğinde Hârezm'li Altuncan Hâtun'un vasiyet etmesidir; o, üstelik bütün servetini de Sultan'la evlenecek olan Halife'nin kızına bırakıyordu ([91]). Bu suretle, hâtun, ölürken bile devlet menfaatlarını her şeyin üstünde tutan -yalnız Türk tarihinde değil, dünya tarihinde bile rastlanamayan- iftihar

edilecek bir Türk kadını tipini temsil etmektedir. Bu evlenmeye Halife'nin hizmetinde bulunanlardan taraftar olanların ve hattâ Sultan'ı bu yolda teşvik edenlerin de bulunduğu görülmektedir. Esasında Tuğrul Bey'in bu evlenme işine çok daha önce karar verdiği, Besasirî'nin elinde esir bulunan Halife'nin karısı Hadice Arslan Hâtun'u Bağdad'a gönderecek yerde, kendi yanına getirtmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim, Tuğrul Bey'in, onu, Halife'nin, kızının Sultan ile evlenmesine muvafakat etmemesi ihtimaline karşı elinde koz olarak kullandığı görülmektedir: Sultan, Halife'nin, kurtuluştan sonra karısını iade etmesi için bir elçilik hey'eti vasıtasiyle yaptığı teşebbüsü yerine getirecek yerde, Rey kadısı İbn Sâid'i, kızına dünürlük etmesi için Halife'ye elçi olarak gönderdi. İşte muhtelif safhalar arzeden, Selçuklular'ın Irak valilerinin, Selçuklu veziri Âmidü'l-Mülk Kündürî'nin, -Halife'lik teşkilâtı mensubu olan ve olmayan- Bağdad ileri gelenlerinin, hattâ Halife'nin karısı Hadice Arslan Hatun'un derece derece rol oynadıkları -üç yıl süren- hâdiseler silsilesi böyle başladı ve devletin baş mes'elesi hâlini aldı. Bağdad ile Selçuklu payitahtı Rey şehri arasında birçok elçiler gidip geldi. Evlenme mes'elesi, gayesine ulaşmak için Sultan'ın tatbik ettiği baskı tetbirleri ve Halife'nin bunlara mukabelesi bakımından da dikkate şayandır:

Önce kızının kendisi ile evlenmesine muvaffakat edip, sonradan vazgeçmesi karşısında Sultan, Halife'nin *ikta*'larına, Irak valileri vasıtasiyle el koyduğu gibi, ilk vâdi üzerine Halife'ye iade ettiği karısı Arslan Hatun'u da önce Halife'yi ikna için kullandı, sonra da bir emirle Halifelik sarayından aldırarak, Selçuklular'ın Bağdad'daki idare merkezi (*dârü'l-memleke*) ne naklettirdi. Bu mes'ele, Sultan için bir haysiyet ve şeref mes'elesi halini almıştı. Sonra Sultan,

bunu, Halifeye yaptığı hizmetlerin en tabiî karşılığı sayıyordu: Evlenme gerçekleştiği takdirde, o, kendi ifadesi ile, diğer hükümdarlardan daha imtiyazlı bir duruma yükselecekti. O bu hususta hiçbir maddî fedakârlıktan kaçınmadı. İşin dikkate şayan olan tarafı, evlenmenin gerçekleşmesinin ehemmiyetini, bütün Selçuklu devlet teşkilâtı mensuplarının da takdir etmeleridir: Bir ara, Halifelik elçisinin evlenmeğe muvaffakat ettiğini, Sultan ordusu mensuplarına bizzat müjdelediği zaman, onlar tarafından büyük sevinç tezahürleriyle karşılanmıştı.

Diğer taraftan, evlenme mes'elesi, Halifelikle Selçuklu Devleti arasında bir çekişme mevzuu olmaktan çıkarak, İslâm hukukçularının münakaşa ettikleri bir mevzu halini de aldı. Halife, bir defasında kızının Selçuklu hükümdarı ile evlenmesini şartlı olarak kabul etmişti: Nikâh, dört yıl sonra kıyılacaktı. Halife'nin tarafını tutan Şafiî hukukçuları, şartlı akdin bâtıl olduğunu ileri sürerlerken, Selçuklu Sultanı'nı tutan Hanefî hukukçuları, akdin meşrû, şartın ise bâtıl olduğu tezini müdafaa ediyorlardı.

Evlenme mes'elesi yüzünden Sultan ile Halife'nin aralarının zaman zaman gerginleşmesi, bunun neticesi olarak Halife'nin iki defa Bağdad'ı terketmeğe kalkışması, Bağdad halkının da büyük endişelere kapılmalarına sebep oluyordu.

Bu mes'elede, Selçuklu veziri Âmiü'l-mülk Kündürî başta olmak üzere, Selçuklu Devleti'nin Irak vali (*Âmidü'l-Irak*) larının rolleri büyük olmuştur: Gerek vezir, gerekse valiler, muvaffakiyetsizliklerinin hayatlarına mal olacağını açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Halife'nin kat'î muvafakatinin sağlanmasında meşhur tüccar Ebû Mansur b. Yusuf ile Halifelik baş kadısı el- Dâmgânî'nin tesirleri büyük olmuştur.

Münasebetlerin gergin olduğu uzun zaman esnasında, Sultan, Halife'yi dize getirmek için manevî baskıların ve hakaretlerin, maddî tazyiklerin her çeşidini nasıl tatbik etmişse, Halife'nin evlenmeğe kat'i muvafakatinden sonra da, sanki arada hiç bir şey olmamış gibi, saygıların her çeşidini gösterdi ve bütün malî ve iktisadî tetbirleri derhal kaldırdı. Sultan'ın, sonsuz düşmanlıktan sonsuz dostluğa bu kadar sür'atle geçmesi, hayret ve takdire şayandır: Halife'nin muvafakatından beş gün sonra Bağdad'a gelen bir ulak (*rikâbiyye*), halife ile adamlarına *ikta'ları*nın geri verildiğini bildiren ve olup - bitenlerden dolayı özür dileyen mektubunu getirdi. Mes'elenin halledilmesi, Bağdad'ta ve Halifelik sarayında büyük sevinç yarattı ([92]). Nikâh, Tebriz haricinde kıyıldı. (13 Şaban 454/23 Ağustos 1062) ve muhteşem bir Türk düğünü yapıldı (Bk. aşağıya).

3 — Batı Siyaseti

a — Mısır Fatımî Devleti ile Münasebet

Tuğrul Bey'in batı siyaseti, biri Mısır Fatımî Devleti'ne, diğeri Bizans İmparatorluğu'na karşı olmak üzere iki cephelidir. Bizans ile münasebetin başlaması daha önce olmasına rağmen, biz, Selçuklu Devleti - Halifelik münasebetlerini ele almış iken, Tuğrul Bey'in - bu münasebetlerle iç içe olan - Mısır'a karşı siyasetini ele alacağız.

Arslan Besasirî adlı bir Türk kumandanı, hizmetinde bulunduğu Büveyhoğulları Devleti'nin zayıflaması ile Irak-ı Arab'da meydana gelen kuvvet boşluğunu doldurmak için harekete geçti, memleketleri istilâ etti, adı yayıldı, Arab ve Acem ümerâsı kendisinden korktular. Irak, Ehvaz ve havalisi mimberlerinin çoğunda onun için dua edildi. (adına

hutbe okundu). O, vergiler (*emvâl*) topladı; Abbasî Halifesi el-Kâim ona sormadan emir veremez, her işi ancak onun fikrini alarak yapabilir hale geldi. Onun Halifelik hakkında kötü maksatlar güttüğü, meselâ, Halifelik sarayını yağma etmek azminde olduğu, şahitlerin şehadeti ile meydana çıkınca, Halife, görüldüğü gibi, Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etti ([93]). Diğer taraftan, Besasirî de hareketlerine mesned olarak, Halife'nin veziri Reisü'l-Rüesâ İbnü'l-Müslime'yi Oğuzlar'ı Irak'a davet etmekle itham etti (Zülhicce 446/Mart 1055). Buna karşılık, vezir de onu Mısır Fatımî hükümdarı el-Müstansır ile mektuplaşmakla suçladı (Ramazan 447/Kasım 1055). Böylece Besasirî ile Halife'nin arası, bir daha düzeltilemeyecek kadar bozuldu. Tuğrul Bey, dâvet üzerine Hülvan'a geldiği zaman, son Büveyhoğulları hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm de Bağdad'a doğru yola çıktı ve itaattan çıktığı ve düşman olan Mısırlılar'la muharebeye giriştiği için Besasirî'yi yanından uzaklaştırmasını isteyen Halife'nin emrine uydu; fakat Büveyhoğuları Devleti hizmetindeki *gulâm* Türkler, Halife'nin, düşman saydıkları Tuğrul Bey'i Irak'tan uzak tutacağını kendilerine vaad ettiğini, halbuki onun yaklaştığını söylediler ve geri dönmesi için emir vermesini istediler. Kendilerine kat'i bir cevap verilmedi. Bilhassa vezir Reisü'l-Rüesâ, Tuğrul Bey'in gelmesini ve Büveyhoğulları Devleti'nin inkırazını istiyordu.

Tuğrul Bey Bağdad'a girerken (25 Ramazan 447/18 Aralık 1055), Besasirî de akrabası olan Hille emîri Dubeys b. Bedrân'a sığındı. Tuğrul Bey, el-Melikü'l-Rahim'i tevkif etmek suretiyle Büveyhoğulları devletine son verince (Bk. yukarı), gönderdiği bir elçi ile Besasirî'yi nezdinden uzaklaştırmasını Dubeys'den istedi. Besasirî Suriye'de bulunan Rahbe'ye gitmeğe mecbur oldu ([94]). Başka bir kay-

nağa göre, Tuğrul Bey, Besasirî'nin uzaklaştırılmasını istemek şöyle dursun, kendi nezdine gönderilmesini Dübeys'ten istemiş, Dubeys bu hususta Sultan'a vaadde bulunmuş, fakat bunu haber alan Besasirî Rahbe'ye gitmiştir ([95]).

Besasirî kendisinin nezdine, Kahire'ye gelmesine müsaade etmesini istemişse de, Mısır Fatımî hükümdarı el-Müstansır, belki de Tuğrul Bey'den çekinerek, bunun imkânsız olduğunu bildirmiş ve *hil'at* göndermekle yetinmiştir. Bunun üzerine Besasirî, el-Müstansır'dan yardım istemiş, Bağdad'ı almayı, burada camilerde onun adına hutbe okutmayı, böylece Abbas oğulları Devleti'ni ortadan kaldırmayı taahhüd etmiştir. O, ayrıca Tuğrul Bey'in -müteaddid defalar açıkça ilân ettiğini gördüğümüz -Suriye (el-Bilâdu'ş-Şâmiyye)ye kastetmesini önlemeye muktedir olacağını bildirmiştir. El-Müstansır, el-Mueyyed Fî'd-Dîn vasıtasiyle Besasirî'ye yardım için, Fatımî hazinelerini boşaltmıştır ([96]).

Besasirî'nin Rahbe'ye giderek Mısır Fatımî devletinin emrine girmesinden itibaren, mes'elenin maiyeti tamamiyle değişti ve artık Tuğrul Bey'in başında bulunduğu Selçuklu Devleti ile el-Müstansır'ın başında bulunduğu Mısır Fatımî Devleti arasında geçen bir mes'ele haline geldi. Diğer taraftan, aynı mes'ele yalnız siyasî değil, sunnîlik ile şiiliği karşı karşıya getiren dinî bir mes'ele idi.

Her iki tarafın, mümkün olan her vasıta ile müttefik veya tâbi temin etmeğe çalıştığı dikkati çekmektedir. Bu çaba, mücadelenin cereyan ettiği Irakeyn-Yukarı Mezopotamya-Suriye sahalarına inhisar etmiyordu. Meselâ, Tuğrul Bey, Mısır Fatımî Devleti'ni batıdan da muhasara etmek için, bu devletin ötesindeki Zîrîler Devleti hükümdarı Mu'iz b. Bâdis ile siyasî münasebetlere geçti ve *tâbilik-*

metbûluk münasebetleri çerçevesi içinde yardımını sağladı. Orta ve yakın şarkta iki büyük devletten hangisinin hâkim olacağını tayin edecek büyük mücadelede, aynı zamanda bir yakın doğu devleti olan Bizans İmparatorluğu'nun da rol oynaması tabiîdir. Bilhassa Mısır'ın batısındaki müttefik ile irtibat temin edebilmek için Bizans'ın Tuğrul Bey safında yer almasının büyük bir ehemmiyeti vardı. Halbuki, bu sırada Bizans ile Mısır arasında ittifak vardı. Tuğrul Bey, bu ittifakı bozmak ve Bizans'ı kendi tarafına çekmek için, ayrıca görüleceği gibi, büyük gayretler sarfetti ([97]). Fatımî Devleti bir taraftan kendisinin batısındaki Zîrîler'e karşı mücadele ederken, bir taraftan da doğuda Besasirî'nin ve Kureyş'in dışında Tuğrul Bey'e karşı müttefikler bulmak için büyük gayretler sarf etti ve görüleceği gibi, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın şahsında - Selçuklu Devleti'ni uçurumun kenarına kadar götüren - kuvvetli bir yardımcı buldu.

Böylece, mahiyet ve şumulü belirtilen mücadeleye, Besasirî ve müttefikleri başladı. Hedef, mücadeleler esnasında elde bulundurmaya her iki tarafın da büyük ehemmiyet verdiği Musul'du. Bizzat sefer yapmağa teşebbüs etmek suretiyle mes'elenin ehemmiyetini idrak ettiğini gösteren Tuğrul Bey'e Halife mani oldu. Besasirî ve müttefikleri önce Tuğrul Bey'in tâbii Musul hükümdarı Kureyş'i, sonra da amcası oğlu Kutalmış'ın kumandasındaki orduyu Sincar'da mağlûp ettiler (Şevval 448/Kasım 1056). Musul'un Besasirî tarafından işgali, adına hutbe okutmak suretiyle Fatımî Devleti hükümdarı el-Müstansır'ın hâkimiyetine geçtiğinin ilânı, bu zaferin ilk neticesi oldu ([98]). Bu ilk zafer haberi, Kahire'de son derece sevinç uyandırmıştı ([99]). Bir taraftan bizzat sefer hazırlığı yaparken, bir taraftan da üvey kardeşi İbrahim Yinal'a ordusu ile birlikte yardımına

gelmesi için yazmak, mağlûbiyet haberi'ni alan Tuğrul Bey'in ilk işi oldu. Bu mağlûbiyetin Tuğrul Bey'i de çok müteessir ettiği, yine bizzat sefere çıkmasına mani olmağa çalışan Halife'ye verdiği cevaptan anlaşılmaktadır: "*(Bizzat sefer yapmama Halife tarafından) mani olundu, (neticede) olan oldu: (Düşmanlar) kuvvetlendiler* (100); *(mes'ele) daha da ağırlaşmadan, (bizzat) gitmek mecburiyetindeyim*" dedi; mağlûbiyetten mes'ul saydığı Halife ve vezirine ağır sözler sarfetti ve cevap beklemeden 13 ay, 13 gün kaldığı Bağdad'ı terk etti (6 Zülkade 448/5 Ocak 1056). Sultan (el-Cezire'deki) Vâsıt'da İbrahim Yinal'ın gelmesini bir müddet boşuna bekledi. Sultan yoluna devam etmek zorunda kaldı. İbrahim Yinal'ın oyalayıcı cevaplar vermesi, Sultan'ı gazaba sevkediyordu. Yeğeni Yakutî'nin gaza maksadiyle kendiliğinden Sultan'a katılması, İbrahim Yinal'ın yokluğunu bir dereceye kadar telâfi etti.

Besasirî -Tuğrul Bey'e karşı bir meydan muharebesi vermeden- Musul'u boşalttı. Tuğrul Bey de mukavemetle karşılaşmadan Musul'u işgâl etti (Rebiyülevvel 449/Mayıs 1057) ve *dârü'l-emâre*'ye yerleşti. Sultan'ın, Musul ve çevresini *ikta* ettiği Hezâresb'in yaptığı âni baskınla elde ettiği zafer, Selçuklu hükümdarı lehine bir dönüm noktası oldu: Besasirî tarafında çözülme başladı (bk. yukarı) ve Besasirî tekrar Rahbe'ye dönmeğe mecbur oldu.

İbrahim Yinal'ın 20 bin kişilik ordu ile katılmasının (Cemazil-ahire 449/Ağustos 1057) [101]. Sultan'ın durumunu daha da kuvvetlendirdiği şüphesizdir. Sultan, dönüşü sırasında Kutalmış kumandasındaki Oğuzlar'a mağlûbiyetlerinden sonra yaptıklarından dolayı Sincar halkını şiddetle cezalandırdı [102]; Musul ve çevresini İbrahim Yinal'a tevcih ettikten sonra, -on bir ay kadar süren seferden- Bağ-

dad'a döndü (23 Şevval 449/23 Aralık 1057). (Gerek Halife nezdinde, gerekse bütün orta ve yakın doğuda Sultan'ın prestijini arttıran bu zaferin neticeleri hakkında bk. yukarı).

Daha aradan üç ay geçmeden Besasirî ile Kureyş'in Fırat'ı geçip el-Cezîre'ye el uzattıklarını öğrenen Sultan, gerekli müdafaa tetbirlerini almağa başladı; bu arada iki *hâcib*'in kumandasında Musul'a bir askerî birlik gönderdi (Safer 450/Nisan 1058). Tell A'fer'i alarak, Musul önüne gelen Besasirî burayı tazyik etmeğe başlayınca, Tell A'fer'den Musul'a çekilen ve müşkül duruma düşen Selçuklu kumandanı İnanç Bey, Sultan'dan arkası arkasına yardım istemeğe başladı. Bizzat gitmek isteyen Sultan'a yine Hâlife mâni oldu ve İbrahim Yinal'ın gönderilmesini teklif etti (İbrahim Yinal'ın hareketi: Cemaziyelevvel 450/Temmuz 1058). Arkasından Halifenin muhalefetine rağmen, adamlarının muhasara altında bulunduğunu ve erzaklarının azaldığını ileri sürerek, Sultanda yola çıktı (10 Recep 450/2 Eylül 1058); fakat geç kalmıştı: Besasirî, o daha Bağdad'dan hareket etmeden önce Musul'u aldı ve "dârü'l-emâre" ye yerleşti (4 Recep 450/28 Ağustos 1058). Sultan'ın ordusu (*eshâbu's Sultan mine'l C-Lebel*) Musul'a yaklaştığı zaman (26 Recep 450/18 Eylül 1058), Besasirî ile Kureyş yine hiç bir mukavemet göstermeden kaçtılar. Musul tekrar Sultan'ın eline geçti. Bu defa Musul'da fazla kalmayan Tuğrul Bey, Nuseybin'e yürüdü. Şehir ileri gelenleri *(şuyûh)* Sultan'ın, ordusuna dağıtmak üzere talep ettiği 100 bin dinarı nasıl ödeyeceklerini düşünürlerken, sabahleyin Sultan ve ordusundan bir iz kalmadığını gördüler: Sultan isyan eden kardeşi İbrahim Yinal'ın peşinden Hemedan'a doğru yola çıkmıştı (13 Ramazan 450/4 Kasım 1058) ([103]).

Ayrıca bahis mevzuu edilecek olan bu isyan hareketini fırsat bilen Besasirî Bağdad'a girdi (8 Zülkade 450/27 Aralık 1058) ve fazla mukavemetle karşılaşmadan, şehre Mısır Fatımî Devleti adına hâkim oldu; Bağdad camilerinde Abbasî Halifesi el-Kâim ile Tuğrul Bey adına okunan hutbeleri kaldırtıp, Mısır Fatımî hükümdarı el-Müstansır adını ikame etti; "el-Müstansırî" adlı dinarlar bastırdı. Görüldüğü şekilde Halife, müttefiki Kureyş'e teslim olurken, Besasirî hissesine düşen vezirini işkence ile öldürttü. Tuğrul Bey'in Bağdad valisi Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî esir düştü ve sonra öldürüldü. Böylece Abbasî Halifeliği ile beraber Selçuklu Devleti'nin Irak'tan Güney-Doğu Anadolu'ya (Diyarbekir ve Nuseybin) kadar uzanan hâkimiyeti çöktü ([104]).

Tuğrul Bey'in kendisine isyan eden kardeşi İbrahim Yinal'ı mağlûp ve katletmesi (zafer haberinin Bağdad'a gelişi: 2 Rebiyül-âhir 451/18 Mayıs 1059), görünüşe göre, Besasirî'den fazla Mısır Fatımî Devleti'ni telâşa düşürdü: Mısır Fatımî Devleti Besasirî'yi Musul'u ve Bağdad'ı izin almadan almakla itham ediyor, Halife'nin adamlarını yine izin almadan öldürülmesini, buralardan elde ettiği muazzam ganimetlerden Mısır'a göndermemesini isyan sayıyordu ([105]). Mısır Fatımî Devleti, bunlardan başka, Abbasî halifesinin Mısır'a gönderilmemesinden de şikâyetçi idi; onun fethedilen yerleri kendi mülkü imiş gibi Kureyş ile bölüşmesini de itham mevzuu yapıyordu. Sonra Mısır Fatımî Devleti veziri, "Horasan ordusu"nun Suriye (Şam) yi istilâ etmesi ihtimalini açıkça belirtiyordu ([106]).

Halife'yi tahtına oturtan Sultan'ın ilk işi, yine herhangi şekilde mukavemet edemeden, tam bir yıl hâkimiyeti altında tuttuğu Bağdad'ı terk edip (6 Zülkade 451/14

Aralık 1059) Vâsıt'a çekilen ve kendisine karşı savaş hazırlığına girişen Besasirî'yi takibe koyulmak oldu (Vâsıt'a gelişi: 29 Zülkade 451/6 Ocak 1060). Hafâce kâbilesi kumandanlarından Serâyâ b. Menî' kendiliğinden Sultan'a hizmetini arzetti ve kendisinin emrine ordusundan iki bin (Türk) *gulâm* verdiği takdirde Küfe yolunu tutacağını, Besasirî'nin Suriye'ye geçmesini önleyeceğini, bundan sonra peşine düşüp yakalamanın Sultan için kolay olacağını bildirdi. Bu plân Sultan'ın o kadar hoşuna gitti ki, bu Arap kumandanını mükâfatlandırmaktan kendini alamadı; fakat Besasirî'yi yakalamak vazifesini ona değil, Türk kumandanı Humâr-Tekin Tuğrulî (veya Turâî) ye verdi: Humâr-Tekin Selçuklu ordusundan iki bin kişilik bir *gulâm* birliği ile yola çıkarken, Enûşervan da Sultan'dan, gulâmlar'la ona katılmak için müsaade aldı. Takip birliğinde Selçuklu kumandanlarından Yâruh-Tekin, Sâv-Tekin ile bazı Arap kumandanları da vazife aldılar. Besasirî, Bağdad'ı aldığı zaman yüz vermediği Dubeys'e sığındı. İlticayı kabul eden Dubeys, Sultan korkusu ile Besasirî ile görüşmekten kaçındığı gibi, hareketlerinden iki gün sonra karşısında bulduğu tâkip birliğine dinlenme fırsatı vermeden gece baskını yapmayı teklif eden Besasirî'nin plânını da reddetti. Ertesi gün, Enûşervân, Dubeys'e bir elçi göndererek, buluşma teklif etti. O, buluşmada Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk'ün tekliflerini Dubeys'e bildirdi: Vezir, Dubeys için Sultan adına teminat verirken, ya Besasirî ile birlikte teslim olmasını veyahut ta eğer sığınma hakkını gözetiyorsa ondan ayrılmasını ve işi kendilerine (Türk ordusuna) bırakmasını teklif etti. Sultan'a itaat ve sadakatini belirten Dubeys, istemediği halde kendisine sığınan Besasirî'yi teslim edemeyeceğini söyledi; Besasirî Bağdad'ı işgal ettiği zaman kendisine sığınan Selçuklu veziri Enûşervân'a yaptığı iyilik-

leri hatırlattı ve sultanla Besasirî'nin arasının düzeltmenin en doğru yol olacağını teklif ederken, onun gibisinin hizmetinden müstağni kalınamayacağını ilâve etti. Enûşerven, uzlaştırma teklifini kabul eder göründü ve kendisi, bu sırada yaklaşmış olan Tuğrul Bey'e bu hususu arz edeceğini, ancak bu arada bir çarpışmayı önlemek üzere, iki tarafın birer konak geri çekilmesini teklif etti. Besasirî ile Dubeys'in çekilme hazırlıklarını uzaktan gözetleyen Türk birliği hemen hücuma geçti (11 Zilhicce 451/18 Ocak 1060). Şiddetli bir savaştan sonra kaçmağa teşebbüs eden Besasirî'nin atı vurulunca kendisi bir *gulâm*'ın kılıç darbesi ile yüzünden yaralı olduğu halde Selçuklu kumandanlarından Gümüş-Tekin tarafından esir edildi; sonra da başı kesildi. Tuğrul Bey'in eline - gulâmlar'ın taşımakla başa çıkamadıkları - muazzam ganimet geçti. Besasirî'nin başı Bağdad'a gönderildi (15 Zilhicce 451/21 Ocak 1060). Önünde davullar çalındığı halde, baş, bir mızrağın ucuna takılarak, Bağdad'da dolaştırıldı. Bir müddet de asılı olarak teşhir edilen baş, nihayet başların muhafaza edildiği hazine *(el-hizânetu'rru'ûs)* ye nakledildi ([107]). İşte Tuğrul Bey'i üç yıldan fazla meşgul eden ve birçok ihtilâtlara sebep olan Besasirî mes'elesi, başladığı bölgede, başladığı gibi bitti: O, yine sadece Tuğrul Bey'e karşı tek başına mücadele etmek isteyen âsi bir Türk kumandanı durumuna düşmüştü.

b — Bizans İmparatorluğu'na karşı Takibedilen Siyaset

Tuğrul Bey'in batı siyasetinin öteki cephesine, Bizans'a karşı takibettiği siyasete gelince, bu Selçuklu hükümdarı zamanında İslâm dünyasının müdafaadan tekrar hücuma geçmesi bu siyasetin ilk hususiyetidir. İkinci hususiyeti ise

şudur: Bu zamana kadar Bizans'ı doğudan Sasanîler, batıdan muhtelif adlar altında Türk kavimleri sıkıştırırken, Tuğrul Bey zamanında ilk defa, doğudan da, batıdan da, belki de biribirlerinden habersiz olarak sıkıştıranlar, aynı soydan -fakat başka başka dinlerden olan- Türkler'di.

Bizans İmparatorluğu Türk kıskacı içine düşmüştü. Bu, Bizans'ın kaderini Türkler'in tayin edeceğinin ilk tezahürü idi.

Tuğrul Bey'in Bizans'a karşı takibettiği siyasetin askerî faaliyet cephesinin, siyasî münasebetler cephesi kadar muvaffakiyetli geçtiği söylenemez Başka bir tâbirle, kendisinden önce, İbrahim Yinal başta olmak üzere -Şehzade Hasan müstesna- diğer Selçuklu şehzâde ve kumandanlarının Bizans arazisine yaptıkları akınlarda umumiyetle daha muvaffakiyetli oldukları dikkati çekmektedir. Bununla beraber, o zaman Bizans'ın elinde olan Anadolu'ya girerek, bugünkü Türkiye sınırlarını aşmak şerefine erişen ilk Türk hükümdarının Tuğrul Bey olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir: o, yalnız -yukarıdan beri bahis mevzuu edilen- bir devlet kurucusu ve geliştiricisi değil, aynı zamanda, hiç şüphe yok ki, Anadolu'da vatan kurma hareketinin de öncüsüdür.

Akınlar sonunda Bizans'ın birikmiş servetlerinin İran'a taşınması, Tuğrul Bey zamanında Bizans İmparatorluğu'na karşı yapılan bütün seferlerin müşterek hususiyetini teşkil etmektedir. Bu nokta gözönünde bulundurulduğu takdirde, Tuğrul Bey zamanı Bizans siyasetinin, ayrıca bahis mevzuu edilecek iktisadî ve malî cephesinin pek muvaffakiyetli telâkkî edilebileceği meydandadır.

1048 yılında büyük Zab nehri kenarında ordusu müthiş bir mağlûbiyete uğratılan ve kendisi de öldürülen - am-

cası Musa Yabgu'nun oğlu - şehzade Hasan'ın intikamını alması için Tuğrul Bey tarafından *"Rûm gazası"*'na memur edilen İbrahim Yinal ile Kutalmış, Basean (bugünkü Hasankale) da Bizans ordusunu mağlûp ve kumandanlarından Liparites'i esir aldı (18 Eylül 1049) ve büyük ganimetlerle döndü. Tuğrul Bey'in ganimet hisseleri arasında -kahramanlığı daha önce bu Selçuklu hükümdarınca da bilinen- Liparites de vardı ([108]).

Tuğrul Bey ile Bizans İmparatorluğu arasında ilk siyasî münasebet, görünüşte, Bizans imparatorunun fidye vererek bu kahraman kumandanını kurtarmak, hakikatte ise Tuğrul Bey ile sulh olmak için gönderdiği elçi ile başlamıştır. Liparites'i fidyesiz serbest bırakmak suretiyle sulh teklifini müsait karşılayan Tuğrul Bey, onunla birlikte şerif Ebu'l-Fazl Nasr'ı mukabil elçi olarak Bizans'a gönderdi. Tuğrul Bey'in İstanbul'daki camide Halife ve kendi adına hutbe okunması hususundaki teklifi Bizans imparatoru tarafından kabul edildi ise de, vaktiyle Abbasî halifelerine ödenen yıllık verginin Selçuklu Devleti'ne de ödenmesi yolundaki teklifi reddedildi. Bunun üzerine, Türk akınlarının başlayacağına muhakkak gözü ile bakan Bizans imparatoru, muhtelif müdafaa tetbirleri aldı. Fakat ayrıca görülecek olan taht mücadelelerinin başgöstermesi, beklenen akınların yapılmasına mâni oldu; hattâ Bizans, mukabil hücuma geçerek, Tuğrul Bey'in tâbii Ebu'l-Esvâr'ı ağır bir sulhu kabule mecbur etti ([109]).

Görünüşe göre Tuğrul Bey'in batı siyasetinde bir ara Mısır cephesi ağır basınca, Selçuklu hükümdarı, İstanbul'a gönderdiği bir elçi ile Bizans'tan Mısır'a sefer için topraklarından geçiş izni vermesini istemiş, fakat Bizans imparatoru, Mısır Fatımî hükümdarı el-Müstansır ile aralarındaki

dostluğu ileri sürerek müsaade vermemişti. (443/1052-1053) ([110]).

Tuğrul Bey'in Bizans imparatorluğuna karşı bizzat sefer yapmasında Bizans imparatoru Konstantin Monomakus'un bu davranışının tesiri olup olmadığı malûm değildir. Sultan'ın sefere çıkmadan önce, Azerbaycan'da hâkim iki Müslüman hükümdarı, Vehsûdan ile Ebu'l-Esvâr'ı tâbi duruma getirmek suretiyle arkasını emniyete alması, onun bu sefere nekadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

Tuğrul Bey, Van gölünün kuzeyindeki Erciş ve Bergri kalelerini kolaylıkla fethettikten sonra, Anadolu'nun kilit noktalarından biri olan Malazgirt'in önünde ordugâh kurdu; burada ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol, kuzeyde Parhal dağlarına ve Kafkaslar'a; batıda Canit (Lâzistan) ormanına ve güneyde Antitoroslar'a kadar uzandı ve Sivas civarındaki Horzen'i ve Tercan'ı v.s. yağmaladı. İkinci kol, Bayburt'a kadar yürüdü; burada Frank birlikleri tarafından durduruldu. Üçüncü kol Vanand'da, Kars hükümdarı Gagik'in ordusunu imha etti. Kendisi de bütün ordusu ile Basean (bugünkü Hasankale) a inerek fethedilmesi imkânsız olan Avnik (Civankale) ten geçerek, Du (Büyük Tuya) ya kadar ilerledi. Bizans generalleri İberya (Gürcistan) kalelerinden dışarı çıkmağa cesaret edemedikleri için Tuğrul Bey tekrar Malazgirt önüne geldi ve burasını kuşattı. Kış yaklaştığı için, baharda gelmek üzere, muhasarayı kaldırdı ve döndü; bir daha da gelemedi ([111]).

Tuğrul Bey'in tâbi ve müstakil devletlerle münasebetlerini yukarıdan beri tebarüz ettirdik. Şimdi sıra iç münasebetlerdedir. Devletin, başta bulunan Selçuklu hânedanının müşterek malı olduğu telâkkisi, yürürlükte olmakla beraber, araştırmaların bugünkü safhasında artık yeterli gö-

rünmemektedir. Menşeini orta Asya'dan alan bir telâkkiye göre, devlet çok daha geniş bir tabana oturmaktadır: Selçuklular'ın içinden çıktığı Oğuzlar Devleti'nde olduğu gibi, Tuğrul Bey'in zamanında da devletin kaderi, menfaatleri ve istikbali, baştaki hükümdarı ve hânedan mensuplarını olduğu kadar, devlet teşkilâtında vazife almış kumandanları, hattâ bütün ordu mensuplarını da alâkadar etmektedir ve onlar gerektiği zaman kendilerinde müdahale hakkı görmektedirler. Buna "m ü ş t e r e k m e s ' u l i y e t p r e n s i b i" adı da verilebilir.

C — İç Meseleler

Hânedan Âzası ile Münasebet

Tuğrul Bey'in kumandanlarla olan münasebetlerini ele almayı daha sonraya bırakarak, şimdi hânedan âzası ile münasebetlerini görelim.

Tuğrul Bey'in hissesine uzanabildiği kadar batı düştüğü zaman, hânedandan İbrahim Yinal, Kutalmış ve Yakutî'nin, emrinde vazife aldıkları görülmüştü. Bunlara Hasan, Resül-Tekim ve daha başkaları da ilâve edilebilir. Tuğrul Bey bu şehzâdelerden her birini ayrı ayrı veya müşterek olarak muhtelif zamanlarda, muhtelif ülkelerin fethine memur etmiştir (112).

Tuğrul Bey'in hânedan âzasına karşı son derece şefkatli davrandığı malûmdur. Bir Bizans ordusu ile savaşırken şehit düşen şehzâde Hasan için son derece üzülen Tuğrul Bey, görüldüğü gibi, intikamını alması için, İbrahim Yinal ile Kutalmış'ı Bizans'a karşı *gaza*'ya memur etmişti.

Böylece, o, bir Selçuklu şehzâdesinin öldürülmesini, bir savaş sebebi sayacak kadar ehemmiyetli telâkki ettiğini göstermişti. Kutalmış'ın Sincar önünde Besasirî'ye mağlûp olmasını hazmedemeyen Tuğrul Bey'in bizzat sefere çıktığı, bu arada savaşa katılarak Kutalmış'ın yenilmesinde rol oynayan Sincar halkını ne büyük bir şiddetle cezalandırdığı görülmüştü. Diğer taraftan, o, muvaffakiyetsizliğe uğramasından dolayı aynı Kutalmış'ı azarlamaktan da kendini alamamıştı.

Tuğrul Bey, hânedan âzasına karşı son derece müsamahalı idi. Ana bir kardeşi İbrahim Yinal buna iyi bir misâl teşkil etmektedir. Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal ile olan münasebeti, git gide "taht mücadelesi" hâlini alır. mücadelesi, Selçuklu hânedanından bir şehzâdenin, alır. Türk tarihi boyunca görülen taht mücadelesi, Selçuklu hânedanından bir şehzâdenin, devletin başında bulunan sultanı silâh gücü ile devirerek yerine geçme teşebbüsü olarak tarif edilebilir. Ancak, *İbrahim Yinal'ın giriştiği hareket*, yabancı bir devletin, Mısır Fâtımî Devleti'nin, bu devletin hizmetine girmiş olan Besasirî'nin teşvik ve desteği ile başladığı, devlete küskün olan göçebe Türkmenler'in desteği ile de yürütüldüğü için, hem devletler arası siyasî ve hukukî münasebetler çerçevesine girer, hem de esas itibariyle mücadeleyi Türkmenler'e dayanarak sürdüğü için, içtimaî bir mahiyet taşır. Yalnız, fethettiği Rey ve Hemedan gibi mühim şehirlerle diğer şehir ve kaleler, Horosan'dan Cibal'e geçtiği zaman, Tuğrul Bey tarafından elinden alındığı için, İbrahim Yinal'ın kendisine karşı isyanı büsbütün mesnetsiz görünmemektedir. Zira, bu şehirlerin ve diğer fethettiği ülkelerin, fetih hakkı olarak, İbrahim Yinal'a tevcih edilmesi icabederdi. İbrahim Yinal'ın bilhassa Rey şehrini Tuğrul Bey'e istemeye istemeye teslim ettiği bilinmektedir. Tuğrul Bey'in

işine geldiği zaman fetih hakkı düsturunu hatırladığı görülmektedir: Besasirî'ye karşı yardım etmeğe çağıran Tuğrul Bey'i epey bekletip üzdükten sonra gelen İbrahim Yinal, Sultan'dan kendisine i k t a 'da bulunmasını istemişti. Sultan önce Rahbe'yi fethettiği takdirde kendisinin olacağını söylemişti; İbrahim Yinal'ın müteessir olduğunu görünce de, yukarıda bahis mevzuu edildiği gibi, onu Musul ve çevresi valiliğine tayin etmişti.

Görünüşe göre, Tuğrul Bey, Rey şehrinden sonra, Hemedan ile birlikte Cibal eyaletinde fethettiği diğer kalelerin de kendisine teslimini istediği zaman İbrahim Yinal ilk defa Sultan'a karşı koydu. İbrahim Yinal, vezirini Tuğrul Bey ile arasında fesad çıkarmakla itham etti ve cezalandırdı; sonra da Tuğrul Bey'in nezdinden ayrılarak ordusunu topladı. Tuğrul Bey ile İbrahim Yinal arasında yapılan muharebeyi İbrahim Yinal kaybetti ve kaçtı. Peşini bırakmayan Tuğrul Bey, bütün kalelerini ve ülkelerini eline geçirdi. Sermâc kalesine sığınan Yinal, Sultan'a karşı kendisini müdafaa etti. Sultan kaleyi fethedince Yinal teslim oldu. Tuğrul Bey onu affetmekle kalmadı, iyi muamelede bulundu, kendisine aldığından fazlasını verdi ve i k t a edeceği ülkelere gitmek veya kendisinin yanında kalmak şıklarından birini tercihte serbest bıraktı. İbrahim Yinal ikinci şıkkı tercih etti (441/1049-50) ([113]).

Verilen bu bilgiden İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyan etmekten maksadının ne olduğu açık olarak anlaşılamamaktadır; bununla beraber onun Sultan'ı tahttan indirmekten ziyade fethettiği yerlerde tâbi hükümdar olarak kalmak istediği, hattâ kendisine tâbi hükümdarların camilerde sadece İbrahim Yinal adını zikretmelerine bakılırsa, müstakil bir devletin hükümdarı olmak gayesini güttüğü söylenebilir. Gerek müsamahası ve affı, gerekse

İbrahim Yinal'ı mağlûp etmek suretiyle gösterdiği askerî gücü, Tuğrul Bey'e büyük prestij sağlamıştır denebilir.

Bu isyan hareketinden, Sultan tarafından " R û m " g a z a s ı ' n a memur edilinceye kadar, aşağı yukarı dört yıl İbrahim'in adına eskisi kadar sık rastlanmaz.

Tuğrul Bey'in, R û m gazası'na gönderdiği İbrahim Yinal'ın arkasından Kutalmış'ı göndermesinin sebebini Sultan'ın kafasında halâ mevcut şüpheye yormak için elde delil yoktur. Fakat, Besasirî'ye karşı ilk seferinde yardıma çağırdığı İbrahim Yinal'ın oyalayıcı cevaplar vererek Sultan'ı kızdırması, Sultan'da olmasa bile, İbrahim Yinal'da Tuğrul Bey'e karşı kötü niyet emaresi bıraktığı şeklinde kabul edilebilir. Bununla beraber, Sultan, Musul civarında, üvey kardeşini gayet iyi kabul etti. Bu arada, İbrahim Yinal'ın Arab Kureyş ile Dubeys'in tekrar tâbi duruma getirilmesinden mes'ul saydığı vezir Âmidü'l-mülk Kündürî'ye, daha kendisini karşılamağa geldiği sırada çıkışmasından, vezirin de ona " S u l t a n ' ı n n â i b i " olduğunu, onun ile görüşüp gerekeni yapmasını söylemesinden anlaşılıyor ki, aynı İbrahim Yinal, Sultan'dan sonra devletin en büyük ve en nüfuzlu adamıdır. Musul ve çevresinde beraber bulundukları sırada, Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ın bazı isteklerini, bu arada, gelirini ordusuna sarfedeceği bir i k t a ' d a bulunması talebini reddetti ve ancak fethedeceği yerleri vereceğini, Besasirî'nin ikamet merkezi olan Rahbe'yi aldığı takdirde kendisinin olacağını söyledi. Bu cevap İbrahim Yinal'a pek ağır geldi, fakat yine de sesini çıkarmadı. Bununla beraber, Sultan Bağdad'a dönmeye karar verince, Musul ve çevresini İbrahim Yinal'a teslim eylemekte tereddüd etmedi. Onun bu hareketi İbrahim Yinal'ın Sultan'dan korkusunu ve ona karşı

beslediği nefreti silemedi. Nitekim, o, gizlice Besasirî ile muharebeye girişti. Besasirî kendisini isyana ve tek başına saltanata teşvik ediyor ve yardım vadeyliyordu ([114]). Nihayet, Halifelik veziri Reisü'r-Rüesâ, İbrahim Yinal'a - Tuğrul Bey ile çetin bir mücadeleye girdiklerini gördüğümüz- Mısır Fatımî Devleti hükümdarının ve Besasirî'nin mektubunu getiren bir casusu yakaladı, fakat İbrahim Yinal'ın dostluğunu sağlamak için, onu cezalandırmadığı gibi, üstelik serbest bıraktı. Casus, İbrahim Yinal'ın yanına kaçarak, olup-biteni bir gece ona haber verdi. İbrahim Yinal, aynı gece ordusu ile Hemedan'a doğru yola çıktı. Sultan uzakta, Nusaybin'de bulunduğu için, mes'eleden derhal haberdar olamadı; duyunca da onun peşine düştü. Sultan, Hemedan'a İbrahim Yinal'dan önce varıp (21 Şevval 450/ 23 Kasım 1058), hazinelerine ve silâhlarına kavuştu ise de, İbrahim Yinal da Türkmen obalarına giderek, onların desteğini temin etti ve emrinde az bir kuvvet bulunan Tuğrul Bey'i Hemedan önünde verilen muharebede mağlup etti. Tuğrul Bey, Hemedan'a kapanmak zorunda kalınca, İbrahim Yinal onu kuşattı. (28 Zülhicce 450/16 Şubat 1059) da Bağdad'a gelen bir habere göre ([115]) Tuğrul Bey, Hemedan'da muhasara altında idi. Sultan Hemedan'a 23 Şevval 450 (10 Aralık 1058) gece vardığına göre ([116]), onun bütün kışı Hemedan'da kuşatılmış olarak geçirdiği, böylece muhasaranın en az üç ay sürdüğü söylenebilir. Bu müddet zarfında Tuğrul Bey'in çok müşkül durumlara düştüğü görülmektedir. Hattâ veziri Amidü'l-mülk Kündürî'nin Sultan'ın Hârezemli Hâtununun yanında getirdiği oğlu Enûşervân'ı Selçuklu tahtına çıkarmak için teşebbüslerde bulunduğuna bakılırsa ([116 a]), onun İbrahim Yinal tarafından mağlûp edileceğine muhakkak gözü ile baktığı neticesine varılabilir.

Tuğrul Bey, bir taraftan Bağdad'da bulunan veziri 'Amidü'l-mülk Kündürî ile Hatun'undan, bir taraftan da Horasan'dan acele yardım istedi. Halife'nin mâni olmağa çalışmasına rağmen, sadece Hâtun, Sultan'ın yardımına koşarken ([117]), doğudan da kardeşi Çağrı Bey'in oğulları Kavurd Bey, Yakutî ve Alp Arslan yetiştiler. Kardeşi Ertaş'ın oğulları Mehmed ile Ahmed de İbrahim Yinal'a yardıma geldiler ([118]). Bundan sonra taht mücadelesinin talihi değişti. Nitekim, son defa payitaht Rey şehri önünde, Heftâd-Pûlân'da verilen meydan muharebesinde İbrahim Yinal kat'i bir mağlubiyete uğradı ve yakalandı ([119]). Tuğrul Bey bu defa İbrahim Yinal'ı, yayının kirişi ile boğdu. Ertaş'ın iki oğlu da öldürüldüler.

Tuğrul Bey'in uzun saltanatı zamanında başından geçen en tehlikeli hâdise budur ve görüldüğü gibi, bu tehlikeyi bir yıl kadar süren çetin mücadeleden sonra önleyebilmiştir.

Tuğrul Bey zamanında olan taht mücadeleleri içinde zikre değer olanlardan biri de Kutalmış'ın giriştiği hareket-tir. Kendisi son defa birinci Besasirî seferinden Bağdad'a dönüşünden sonra, Abbasî Halifesi'nin Sultan'ı kabul ettiği merasimde Tuğrul Bey'in maiyeti arasında görülüyor (Zülkade 449/Ocak 1059). O zamandan bu yana geçen mühim hadiselerde, meselâ İbrahim Yinal'ın isyanı sırasında, kendisinin nerede olduğu bilinmiyor. Birdenbire, Sultan'ın, meşhur Gird-kûh kalesinde tahassun eden Kutalmış'a karşı sefer tertip ettiği görülüyor (Rebiyül-ahir 453/Mayıs-Haziran 1061). Kutalmış'ın emrinde Türkmenler ve (g u l â m) Türkler toplanmış bulunuyorlardı ([120]). Bu sırada bulunduğu Hemedan'dan Rey şehrine hareket eden Sultan, Humâr-Tekin Tuğrulî (veya Tûğraî)

yi, payitahtı onun hücumundan korumak için, öncü kuvvetleri kumandanı olarak buraya gönderdi, kendisi de Girdkûh'u kuşatmak üzere hareket etti (Cemaziyül-ahire 453/Temmuz 1061). Daha sonra aynı vazifeyi vezir 'Amidü'l-mülk Kündürî'nin üzerine aldığı görülmektedir. Bağdad'a gelen bir mektupta vezir tarafından Gird-kûh kalesinde kuşatılan Sultan'ın amcası (Arslan Yabgu)nın oğlu Kutalmış'ın sulh şartları bildiriliyordu (Cemaziyülâhire 455/Haziran 1063): 1 — Canının bağışlanacağına dâir Sultan'ın talâk ile yemin etmesi; 2 — (İsyan) harekâtı ile işlediği suçtan dolayı (tazminat) istememesi; 3 — (Çağrı Bey oğlu) emîr Süleyman'ın kızı ile evlenmesine müsaade edilmesi; 4 — Nihayet, kendisine iyi *(celile)* bir vilâyet verilmesi. Bu şartlardan vilâyet tevcihi talebi kabule şayan görülmekle beraber, diğer ikisi (evlenme ve talâkla yemin) ni, Sultan'a karşı teklif etmeğe hiç kimsenin cesaret edemeyeceği bildirildi. Böylece müzakereler neticesiz kaldı. Vezir Kündürî, Sultan'ın ölümü haberinin gelmesi üzerine muhasarayı kaldırarak, payitaht Rey şehrine döndü ([122]). Fırsattan istifade eden Kutalmış, Rey şehrini muhasara etti ([123]). Böylece Tuğrul Bey zamanında halledilememiş bir mes'ele olarak kalmış bulunan ve Alp Arslan tarafından halledilen bu taht mücadelesi, hukukî bakımdan İbrahim Yinal'inkinden daha sağlamdır: Kutalmış, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'den önce Selçuklu ailesinin başı olan babası Arslan Yabgu'nun mirasçısı olarak ortaya çıkmaktadır.

Kendisinden muhtelif vesilelerle bahsedilmiş olan Enûşervân da, Diyar-ı Rebiâ'da Nuseybin ile Cezîretu İbn Ömer arasında bulunan Saffân ile Kal'atu'l-Ayn'ın, Tuğrul Bey tarafından kendisine ikta edildiğinden bahsedildiği zaman sahnede görülmektedir. (Safer 450/Nisan 1058) ([124]). Tuğrul Bey, Besasirî'ye karşı ikinci defa sefere çık-

tığı zaman, Hârezmli olan annesi Altuncan hâtun ile beraber Enûşervân da yanında idi. Sultan, isyan eden İbrahim Yinal'ın peşinden Hemedan'a giderken, Hâtun'a, veziri Kündürî'ye ve Enûşervân'a Bağdad'a gitmelerini, orada emrini beklemelerini söylemişti (125). Sultan Hemedan'da İbrahim Yinal tarafından, görüldüğü şekilde, muhasara edildiği sırada vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin kendisini Selçuklu tahtına çıkarmak için tertiplere giriştiği yukarıda görülmüştü. Bu tertipler, başlıca, Ömer ve İnanç Bey adlı iki Türk kumandanının itirazları (126) ve Hâtun'un haklarında takibata geçmesiyle (127), neticesiz kaldı. Nihayet, kendisini tahta çıkarmağa teşebbüs eden vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî'yi tâbi hükümdar Hezâresb'in nezdine, Ehvaz'a çekilince, yalnız kalan taht namzedi Enûşervân da kocası Tuğrul Bey'e yardıma koşmakta olan annesi Hâtun'a katılmaktan başka çare bulamadı (Zülkade 458/Aralık 1058) (128). Annesi tarafından tevkif edilerek, zincire, vurulan Enûşervân'ı bu durumda gören Sultan ona merhamet ederek, serbest bıraktı (Zülhicce 450/Şubat 1059) (129). Bundan sonra o, Sultan tarafından tâbi hükümdar Hezâresb'i Besasirî'ye karşı müdafa etmek üzere gönderildi (130). Daha sonra Besasirî'yi takip için gönderilen kumandanlar gurubuna kendi talebi ve Sultan'ın muvafakatiyle katıldı (131) ve görüldüğü gibi, Besasirî'nin yakalanmasında büyük rol oynadı (132). Böylece Sultan'ın itimadını tekrar kazanan Enûşervân'ın birdenbire aynı Sultan'a isyan ettiği görülüyor. Kendisi güçlük çekilmeden mağlûp edildi; yetişen Ay-Tekin onu esir alarak payitaht Rey şehrine getirdi. Annesinin buradaki türbesini ziyaret etmek için giren Enûşervân buradan çıkmadı. Ay-Tekin, durumu Hemedan'da bulunan Sultan'a yazdı. Sultan'ın gönderdiği bir adam, onu zincire vurarak türbeden çıkardı ve Rey civarındaki bir kaleye hap-

setti (Rebiyülevvel 455/Nisan 1063). Sultan'ın hastalığı sırasında, kale kumandanı, Sultan vefat ettiği takdirde kendisini serbest bırakacağına dair söz vermişti. Sultan ölünce, Enûşervân vaadin yerine getirilmesini istedi. Vaadini tutmağa cesaret edemediği anlaşılan kale kumandanı, mes'eleyi vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî'ye yazdı. Vezir, yine isyan edeceğinden korkarak onun serbest bırakılmasına izin vermedi. Enûşervân kendisini kaleden aşağı atarak intihar etti (Ramazan 455/Eylül 1063) ([134]). Böylece halledilecek bir mes'ele olarak devredilen bu isyan hareketi de Alp Arslan zamanında kendiliğinden halledildi. Selçuklu hânedanına, annesinin Tuğrul Bey ile evlenmesi dolayısiyle intisab ettiği için, isyan eden Enûşervân'ın hukukî mesnedi, İbrahim Yinal'dan da zayıftır. Zaten, o, İbrahim Yinal ve Kutalmış gibi, kendisini tutan bir kitleden mahrum olduğu için kolaylıkla mağlup edildi.

İbrahim Yinal isyanından üç yıl kadar sonra, Sultan'ın amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Resul-Tekin'in de Huzistan'da 949 (1057) yılında isyan ettiği görülmektedir. İsyan kolaylıkla bastırıldı ([135]).

Böylece Tuğrul Bey'in hânedan azası ile münasebetlerini tetkik ederken, Selçuklu Devleti'nin zayıf bir cephesini de ortaya koymuş bulunduk.

Hânedanın erkek azasının bir kısmı, giriştikleri taht mücadeleleri ve yaptıkları isyanlarla, görüldüğü şekilde, devleti zayıflatıcı roller oynarken, aynı hânedanın -kaynaklarda bâzan sadece "Hâtun" kelimesiyle geçen- kadın azası, eski Türk geleneğine uygun olarak, devleti destekleyici ve yükseltici roller oynamışlardır. Bu sebeble, onlar hükümdarın saray hayatında ele alınması gerekirken, işte resmî hayatta, devlet hayatında oynadıkları mühim roller dolayısiyle, burada ele almayı daha uygun bulduk.

Sultan'ın Hârezmli karısı Altuncan Hâtun, kahraman Türk kadını tipine iyi bir misâl teşkil etmektedir: Kendisi, isyan eden üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın peşinden, ağırlıksız *(cerîde)* olarak son sür'atle yola çıkarken, Hârezmli Altuncan Hâtun'a, veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürîye, Hâtun'un oğlu Enûşervân'a, yanından hiç ayırmadığı tabib ve müneccimine varıncaya kadar maiyeti *(hâşiye)* ne Bağdad'a gitmelerini emretti ve durumun gerektirdiği şekilde oradan yazacağını bildirdi (Bağdad'a gelişleri: 4 Şevval 450/23 Kasım 1058) ([136]). Hemedan'da İbrahim Yinal tarafından muhasara edilen Sultan, buradan vezir "Amidü'l-Mülk Kündürî ile Hâtun'a yazdığı mektupta, kendileriyle birlikte olan kuvvetlerle acele yardımına gelmelerini emrediyordu. Hâtun, emir gereğince, hemen hareket etmek istedi. Ancak Selçuklu askerlerinin gitmeleriyle Bağdad şehrinin boşalacağından ve Besasirî karşısında müdafaasız kalacağından korkan Abbasî Halifesi ona mâni oldu. Halifenin veziri Reisü'r-Rüesâ da, Hâtun'un Sultan'ın yardımına koşmasına taraftar değildi. İşin garip tarafı, Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî, Hâtun gibi Sultan'ın emrine uyarak onunla birlikte yardıma koşacak yerde, Halife'nin safında yer aldı. Ancak, o, doğrudan doğruya Sultan'a yapılacak yardıma aleyhtar duruma düşmemek için, İbrahim Yinal'ın ordusu Hemedan'ı kuşatmış bulunduğu için, Hâtun'un ve kendisinin Hemedan'a ulaşamayacaklarını ileri sürdü. Böylece, Hâtun, üç muhalifin karşısında tek başına kaldı. Üstelik, Selçuklu veziri, Hâtun'un oğlu Enûşervân'ı Selçuklu tahtına geçirmek için gizlice teşebbüse geçti. Mes'elenin bu safhasında teşebbüsü öğrenen İnanç Bey ve Ömer adlı iki Selçuklu kumandanı, Enûşervân'ı Selçuklu tahtına lâyik bulmadıklarını açıkça söylemekten çekinmedikleri gibi (Şevval 450/Aralık 1058),

Sultan'a yardım için hemen yola çıktılar. Bağdad'da bulunan Türkmenler'in ve (g u l â m) Türkler'in bir kısmı da onlara katıldılar.

Diğer taraftan, Hâtun, Besasirî'nin Bağdad'ı işgal etmesinden korktuğu gibi, oğlu Enûşervân ile vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin, aleyhine çalıştıklarını Sultan'ın duymasından da korkuyordu. Zira, Hâtun'a göre, Sultan -her halde oğlunun tahta geçirilmesi bahis mevzuu olduğu için- onlarla işbirliği yaptığı fikrine kapılabilirdi. Hâtun, Sultan'ın muhtemel bir ithamından kurtulmak için, kabul edilmesi güç başka bir rivayete göre ise, teşebbüslerini duyan Sultan'ın, kendisine yazdığı mektupta ikisinin de yakalanmasını emrettiği için, oğlu Enûşervân ile Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî'yi yakalamak istedi; Dicle'yi geçerek kaçan oğlu ile vezirin saraylarını yağma etti; sonra da, Bağdad'ta kalmış olan Selçuklu ordusu mensupları *(Hayl-bâşiye, Türkmân ve Hâşiyetu's-Sultan)* nı toplayarak, durumu onlara bildirdi. Vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî ile oğlu Enûşervân'ın aleyhlerinde konuştu, suiniyetlerinden dolayı kendisinin Sultan'ın yardımına gitmesine mâni olduklarını belirtti, onları elinden kaçırdığı için pişman olduğunu söyledi. Hâtun, askerlere (Sultan'a doğru) yola çıkmalarını emrettikten sonra, kendisi hemen hareket etti (5 Zülkade 450/23 Aralık 1058). Bizzat Halife gitmekten vazgeçmesi için, Hâtun'a bir elçi gönderdi. Elçiyi kovan Hâtun yoluna devam etti. "O ğ u z l a r" da kendisiyle beraberdi. Bu Oğuzlar, Hâtun'un emir ve kumandasında hareket etmeyerek, D â r ü ' l - m e m l e k e'de kalan Oğuzlar'ı, diğer kimseleri ve silâhları yağma ettiler. Halife'nin veziri, bir taraftan Besasirî'ye karşı müdafaa tetbirleri alırken, bir taraftan da "B e y t ü ' n n e v b e"ye gelen Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî ile, Halife'-

nin de katıldığı üçlü bir toplantı yaptı. Bu sırada Besasirî ile Kureyş Bağdad'a yakın Hit'te karargâh kurarak, fırsat bekliyorlardı. Yanında Has gulâmlar'ından başka kimsenin kalmadığını gören Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî, daha Hâtun'un Bağdad'tan hareketinin ertesi günü, Huzistan'a, Selçuklu Devleti'nin sadık tâbii Hezâresb'in memleketine doğru yola çıktı; yolda Bağdad'a çağırdığı Hezâresb ile karşılaştı; ona Hâtun'un Bağdad'daki Selçuklu kuvvetleri *(asâkir)* ile Sultan'a yardım için hareket ettiğini bildirdi. Beraberce Ehvâz'a döndüler. Herkesin kendi başının çaresine baktığı bu sırada, Enûşervân da Hulvan'da bulunan annesine katılmaktan başka çare bulamadı. Fakat, annesi, oğlunu devlete karşı işlediği suçlardan dolayı derhal yakalayarak, zincire vurdurdu.

Besasirî'nin Bağdad'a yaklaştığı haberi sıklaştıkça, Halife ile vezirinin kendilerine olan güvenleri zayıfladı ([137]). Öyle görünüyor ki, eğer Hâtun, Selçuklu kuvvetleri ile, Sultan'a yardım için Bağdad'ı terketmemiş olsaydı, Besasirî ile Kureyş emirlerindeki dörtyüz kişiden ibaret bir kuvvetle Bağdad'ı alamayacaklardı. Halife ile vezirinin ve Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin cephe birliği ederek, Hâtun'u bırakmamak için sarfettikleri gayretler bunu açıkça göstermektedir; hâtun'un gitmesine mâni olamayınca da, bütün ümitleri kırıldı. Hâtun'un emrindeki Oğuzlar'la Bağdad'ı terketmesi, görüldüğü şekilde, halifeliğin kaderini değiştirdiği gibi, aynı Hâtun'un, kocası Tuğrul Bey'in muhasara altında bulunduğu Hemedan önünde görünmesi de Selçuklu Devleti'nin kaderini değiştirdi: Hâtun'un ordu ve hazinelerle gelmekte olduğunu öğrenen İbrahim Yinal, onu yakalamak için büyük bir askerî birlik gönderdi. Hatunun yanında bulunan hazineleri yağma etmek için İbrahim Yinal ordusunu teşkil eden Türkmenler'in çoğu muhasarayı

kaldırarak, birliğin peşine takıldılar. Fırsattan faydalanan Tuğrul Bey, Hemedan'dan bir çıkış yaparak, muhasaraya devam eden İbrahim Yinal ordusunu mağlûp etti, sonra da payitahtı Rey şehrine gitti. Diğer taraftan, Hâtun yağma etmek isteyen Türkmenler'in ellerinden kurtularak, burada Sultan'a iltihak etti. Hâtun'u yağmaya koşan Türkmenler, döndükleri zaman, kendi mallarının yağma edilmiş olduğunu gördüler. Ancak, Sultan, Enûşervân'ı cezalandıracak yerde, görüldüğü gibi, ona merhamet ederek zincirlerini çözdü ve serbest bıraktı. ([138 a]). İşte örnek bir Türk Hatunu'nun kahramanlık hikâyesi: Devletin yüksek menfaati için hiç bir tehlikeden yılmayan, hiç bir fedakârlıktan kaçınmayan, kendi öz oğlunu bile eli zincire vurmaktan çekinmeyen bir Türk anası (Görüldüğü gibi, doğudan Çağrı Bey'in oğullarının da yardımları ile Sultan nihayet İbrahim Yinal'ı tenkil etti).

Altuncan Hâtun hakkında verilen -destana benzeyen- bu bilgiyi tamamlamış olmak için, onun ölürken Sultan'a, dünya ve ahirette şeref kazanmak için, Halife'nin kızı ile evlenmesini vasiyet etmek suretiyle fedakârlık örneği vermekte devam ettiğini hatırlatalım.

V

DEVLET TEŞKİLÂTI

Tuğrul Bey zamanında gelişme halinde bulunan Selçuklu devlet teşkilâtına dâir sistemli bir şekilde bilgi vermek pek mümkün değildir. Bununla beraber bazı temel müesseseler, umumî hatları ile ortaya konabilir.

A — Hükümdar ve Selâhiyetleri

Devlet, saray, hükümet ve ordu olmak üzere üç temele dayanmaktadır. Devletin başı hükümdar, aynı zamanda bu üç müessesenin de başıdır ve salâhiyetini doğrudan doğruya Tanrı'dan almaktadır (138): Bağdad'a ilk girdiği sırada kendisini karşılamağa çıkan halifelik veziri Reisü'r-Rüesâ İbn Müslim'e, Tuğrul Bey'e *"Tanrı sana bütün dünyayı verdi"* diye hitabetmekle bu noktayı açıkça ifade etmiştir (139). Eski Türk hâkimiyet telâkkisine de uyan bu görüş gözönünde bulundurulduğu takdirde, yukarıda bahis mevzuu edilen Halife'nin dünyevî selâhiyetini Tuğrul Bey'e devretmesi, icrası zarurî olan hukukî bir formalitenin yerine getirilmesinden öte bir mâna taşımaktadır.

Sultan'ın selâhiyetleri sınırsız değildir. Devletin menfaatına olmayan mes'elelerde kumandanların tek tek veya gurup halinde Sultan'ın kararlarına itiraz ettikleri görüldü. Bu hal, devletin hâneden âzası ile birlikte Türk kumandanlarının müşterek mes'uliyeti altında bulunmasının tabiî neticesidir. Bunun dışında müşavirler de hükümdar-

ların kararları üzerinde müessir oluyorlardı. Hükümdar, müşavirlerini Hâtun'larından seçtiği gibi, devlet erkânından ve tâbi hükümdarlardan da seçebilirdi: Hârezmli Altuncan Hâtun'un, ihtiyar hükümdarın Halife'nin kızı ile evlenmesindeki rolü görülmüştü. Sultan'ın "onun sözünü dinlediği, hattâ kendisine mutî olduğu, (devlet) işlerinin onun aklına ve fikrine bırakılmış bulunduğu bilinmektedir (140). Vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin de resmî vazifeleri yanında müşavir olarak rol oynadığı şüphesizdir. Tâbi hükümdar Hezâresb'in, hükümdarın müşaviri olduğu, bu sıfatla aynı hükümdar üzerinde ayrı bir nüfuzu bulunduğu görülmüştü.

Hükümdarın verdiği kararlar üzerinde şefaatçilerin de büyük rolleri vardı. Müşavirlerin, muhtelif hâdiselerde, hükümdar nezdinde şefaatte bulundukları yukarıda belirtilmişti. Bu arada İbrahim Yinal'ın da Mervanoğulları hükümdarı Nasr'uddevle'nin affedilmesi için Sultan nezdinde kümdarı Nasr'ud-devle'nin affedilmesi için Sultan nezdinde gönderdiği hediyeleri reddedecek kadar ileri giden Sultan, Hâtun'unun şefaatını kabul etmemekle beraber, belki de son defa İbrahim Yinal'ın şefaatının da tesiriyle onu affetmişti. Görüleceği gibi, hükümdarın, kararlarını değiştirmesinde bilhassa ordu müessir oluyordu: Sultan, mukavemet karşısında kalınca, mes'ullerini cezalandırıyorsa da, sonunda hepsini affediyordu ve umumiyetle ordunun dediği oluyordu.

Devlet menfaatları gerektirdiği zaman Sultan'ın, bâzan verdiği sözü tutmadığı oluyordu: Sultan, Halife'nin kızı ile evlenirken, onu halifelik sarayından dışarı çıkarmayacağına dâir söz verdiği halde, Bağdad'daki Selçuklu hükümet dairesi *(dârü'l-memleke)*ne götürmüştü. Keza, onun,

Halife'nin kızını Bağdad'dan dışarı çıkarmayacağına dair söz verdiği halde, payitaht Rey şehrine götürdüğü malûmdur.

Sultan'ın mühim mes'elelerde kurultay mahiyetinde büyük toplantılar tertibettiği görülmektedir: Sultan, Süleyman'ı tahta geçirmek maksadiyle, ölüm döşeğinde öyle bir toplantı yapmıştı. Siyasî ve hukukî mes'eleler dışında, bilhassa muharebelerde ertesi gün tatbik edilecek taktik için, Selçuklu Sultanı'nın hemen her akşam toplantılar tertibettiği görülecektir.

Görülüyor ki, Tuğrul Bey, mutlak bir hükümdar değildir. hattâ bir dereceye kadar mütevazidir, kararlarında katı değildir. Bununla beraber, o, görüldüğü gibi, daha başlangıçtan itibaren hâkimiyet alâmetlerini tatbikte son derece dikkatli idi: Onun, başında buunduğu devletin tasdik edilmesi, kendisine unvanlar ve lâkablar tevcih edilmesi için halifelik nezdinde nasıl ısrarlı teşebbüsler yaptığı görüldü.

Tuğrul Bey hizmetlerinin karşılıksız kalmamasını dikkatle gözönünde bulunduran bir hükümdardı: Onun, Halife'nin kızı ile evlenmeğe çalıştığı buhranlı günlerde, selçuklu kumandanlarından Humar-Tekin Tuğrulî (veya Tuğrâî), Halife'nin yakınlarından birine yazdığı mektuplarda, Halife'ye karşı şiddet tatbikine Sultan'ın taraftar olmadığını, bunu Sultan'ın gözüne girmek maksadiyle vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin yaptığını bildirdi. Bunu öğrenen vezir, Bağdad'tan Sultan'ın nezdine dönünce, mes'eleyi, Kutalmış'ın sığındığı Gird-Kûh kalesini kuşatmakla meşgul olan Sultan'a arzetti; Humar-Tekin'in bu davranışının, Halife'nin evlenmeğe muvafakat etmesine mâni ol-

duğunu bildirdi. Sultan, Humar-Tekin'e kızdı. Cezalandırılacağından korkan bu Selçuklu kumandanı altı gulâmı ile birlikte kaçtı (Şaban 453/Temmuz-Ağustos 1061). İnanç Bey, Sultan tarafından onun takibine memur edildi. Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî'yi Humar-Tekin'in kaçmağa muvaffak olmasını da - adamı vasıtasiyle Humar-Tekin'i haberdar eden- Halife'den bildi. Bu defa Sultan Halife'ye de kızdı ve bunu kendisinin Irak valisi Reisü'l-Irakayn'e yazdığı mektupta: *"Uğruna kardeşimi öldürdüğüm, Zaferi için serveti* (e m v â l)*mi sarfettiğim, muhabbeti yolunda has adamları* (h a v â s s) *mı, maiyeti* (h â ş i y e)*mi ve askerlerimi helâk ettiğim Halife, köle (m e m l ü k)mi ayartıyor ve* (d e v l e t) *nizamımı bozuyor"* diye ifade etti ve ona Halife ile maiyetinin elindeki i k t a lara el koymasını emreyledi (141). Muhtelif bakımlardan son derece dikkate şayan olan bu mektuptan, Sultan'ın, Halife'nin kızı ile nelerin karşılığından evlenmek istediği açıkça anlaşılıyor: Sultan, bunca fedakârlıklardan sonra, Halife'nin kızı ile evlenmek için kendinde hak görüyor ve bu hakkını alıyor.

B — Hükümdarlık Âlâmetleri

1 — Ünvanlar ve Lâkablar

Hükümdarı hükümdar yapan alâmetlerin başında ünvanlar ve lâkablar gelmektedir. Görüldüğü gibi, başlangıçta muhaberelerde "e l - e m î r ü ' - e c e l" (142) veya "e l - m e l i k ü ' l - c e l î l" (435/1043-44) (143) unvanını kullanan Tuğrul Bey, Halife'nin (438 (1046-47) yılında gönderdiği bir elçi ile, Horasan üzerindeki hâkimiyetini

tastik etmesinden sonra (144), ilk defa bu yılda bastırdığı paralarda " e s-s u l t â n ü'l-m u'a z z a m, ş â h â n ş â h T u ğ r u l B e y, E b û T a l i b" unvan, lâkab, ad ve künyesini kullanmaktadır (145). Öyle anlaşılıyor ki, Halife, kurulmuş olan Selçuklu Devleti'nin meşruluğunu tastik ederken, Tuğrul Bey'e bu unvan ve lâkabları da tevcih etmiştir; o da bunları bastırdığı paralara dercetmiştir. Halife'nin Tuğrul Bey'e yeni unvan ve lâkabları göndermeğe devam ettiği, Tuğrul Bey'in teşekkür etmesinden ve hediyeler göndermesinden anlaşılıyor (443/1051-52). Sultan, Bağdad'a geldikten sonra, kendisine Halife tarafından şu lâkaplar tevdi edilmişti: "R ü k n ü'd-d î n, M e l i k ü'l-i s l â m v e 'l- Mü sl i m î n B u r h â n u E m î r i'l-müminîn (147)". Besasirî'ye karşı birinci seferinden zaferle dönen Sultan'ı kabul eden Halife, onun yukarıda sayılan lâkablarına "M e l i k ü ' l - m a ş r ı k *ve* ' l - m a ğ r ı b" lâkabını ilâve etmişti (148).

Kardeşi İbrahim Yinal'in isyanını bastıran Tuğrul Bey, esir Halife'nin makamına iade edilmesi için Kureyş'e yazdığı mektupta (451/1059) sadece " ş â h a n ş â h u 'l-m u'a z z a m, m e l i k ü'l-m a ş r ı k ve m a ğ r ıb, r ü k n ü'd-d i n, g ı y â s ü'l-m ü s l i m î n, s u l t a n u b i l â d i l l â h, m u g î s u i b a d i l l â h" unvan ve lâkablarını kullanmıştı (149). Buna mukabil, kızını vermemekte direndiği için Halife ile her türlü muhabereyi kesen aynı Sultan, halifelik başkadısına yazdığı mektupta (453/1061) bunlara ilâveten "m u h y u'l-i s l â m, h a l i f e t ü'l-i m â m , y e m î n u h a l i f e t i ' l l â h i e m i r i'l-m ü m i n i n' lâkablarını kullanmıştı (150).

Tuğrul Bey'in unvan ve lâkabları tam olarak İbn Hassûl'un Sultan adına yazdığı kitapta bulunmaktadır:

"S u l t a n u'l-â l e m, m e l i k ü'l-i s l â m, ş â h â n-ş â h ü'l-e c e l e l-â z a m, r ü k n ü'd-d î n, g i y â s ü'l-m ü s l i m î n, bahâu d i n i l l a h, S u l t a n u b i l â-d i l l a h, m u g î s u i b a d i l l a h T u ğ r u l B e y" (151).

2 — Saray

Saray da hâkimiyet alâmetidir: Sultan, devletin muvakkat kuruluşunda Nişapur'da Gazneli Mes'ud'un sarayına yerleştiği gibi, Rey şehrini payitaht yaptığı zaman da Büveyhoğulları hükümdarlarının sarayını tamir ettirerek yerleşmişti; Bağdad'a geldiği zaman, bu şehrin simasını değiştiren "T u ğ r u l B e y Ş e h r i" (*medînetu Tuğrul Bey*)ni inşa ettirmişti. Surla çevrili olan bu şehir müteaddid sarayları ihtiva ediyordu (152). Tuğrul Bey şehirlerin içindeki saraylardan başka, şehirler dışında da yazlık saraylar yaptırıyor ve gerektiği zaman buralarda da ikamet ediyordu: Halife'nin kızı ile zifaf etmek isteyen Sultan, Rey şehri sıcak olduğu için y a y l a k ö ş k ü(*Kâh-ı yaylâkî*)ne gitti ve burada hastalıktan kurtulamayarak öldü (153).

Düşmana ait sarayın, başka bir devletin hâkimiyetini hatırlattığı için, şehir fethedildiği zaman yıkıldığı oluyordu: Basasirî'ye karşı birinci seferini yapan Tuğrul Bey, Musul'u onun elinden aldığı zaman, buradaki sarayları yıktırmıştı (154).

3 — Saltanat Çadırı

Saray kadar s a l t a n a t ç a d ı r ı(*sürâdık*) da hâkimiyet alâmeti sayılabilir: Saltanat çadırının hazineden çıkarılıp kurulması, sefere çıkma işareti idi ve ne tarafa

sefer yapılacaksa, saltanat çadırı o tarafa kurulur ve ordu onun etrafında toplanmağa başlardı: Besasirî'ye karşı sefere çıkmağa karar veren Tuğrul Bey, saltanat çadırını Bağdad dışında, Musul istikametinde kurdurmuştu (Recep 450/Ağustos 1058) (155). Ayrıca görüleceği gibi, gözde kumandanlardan Humar-Tekin'in, Tebriz'de Sultan ile ordusu ileri gelenlerinin arasını düzeltmesinden sonra, Selçuklu hükümdarı, ordu âyânı'nın arzusuna uyarak, payitaht Rey şehrine doğru hareket edeceğini göstermek üzere "*sürâdık*"ını Tebriz dışında Rey nâhiyesine doğru kurdurmuştu (Şaban 452/Eylül (1060) (156).

Saltanat çadırı, sefere çıkma veya sadece harekete geçme işareti olarak kurulmuyordu, sevinçli zamanlarda da saltanat çadırı kuruluyordu: Vezir 'Amidü'l-Mülk-Kündürî, Halife'nin kızı ile nikâhının kıyılması münasebetiyle Sultan'ın verdiği büyük ziyafette kurulan saltanat çadırı (*es-Sürâdıku's-sultânî*) kapısında oturmuştu (Şaban 454/Ağustos 1062) (157).

4 — Nevbet

Hâkimiyet alâmeti olarak saray ve çadırdan bahsetmiş iken, bunlarla yakın alâkası olan "n e v b e t"ten de bahsetmek gerekir: Nevbet, hükümdarlık sarayının kapısında veya saltanat çadırının önünde, o zamanın devlet bandosunun konser vermesi demektir. Nevbet, Sultan için, namaz vakitlerinde olmak üzere günde beş defa çalındığı halde; tâbi hükümdarlar, üç defadan fazla çaldıramazlardı. Görünüşe göre, ilk defa Tuğrul Bey zamanında beş defa nevbet çalınmıştır. Çünkü Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicâr, üç yerine beş nevbet vurdurmasına müsaade etmesini Halife'den istemiş, fakat red cevabı almıştı. O, yine

de kendiliğinden beş nevbet vurdurmağa başlamıştı (158). Bağdad'ta Tuğrul Bey'in çadırının önünde, her halde, beş defa, nevbet (*tabl*) çalınmıştı (159).

Yalnız payitahtta, Sultan'ın sarayının kapısında veya çadırının önünde değil, eyalet merkezlerinde de -Sultan'ın gıyabında- nevbet (*darbu't-tabl*) çalınıyordu: Selçuklular'ın Irak valisi Ebu Sâid el-Kâinî, Sultan'ın ölümü kendisine resmen bildirilmediği için Bağdad'daki Selçuklu hükümet konağı (*dârü'l-memleke*)nda "sultânî nevbet" çaldırmağa devam etti (160).

Görünüşe göre, sevinçli zamanlarda da nevbet vuruluyordu. Meselâ, Selçuklular'ın Irak valisi, isyan eden tâbi hükümdar İbn İfsâncus'u mağlup edip, kendisini de esir aldığını Bağdad'a bildirdiği zaman, burada beşaret nevbeti vurulmuştu (*duribetu'l-beşâir*). Bunun gibi, Tuğrul Bey'in yaptığı fetihlerden sonra da, şenliklerle beraber, nevbet de vuruluyordu (161). Besasirî'nin başı Bağdad'da dolaştırılırken, önünde nevbet (debâdib ve bûkât) çalınmıştı (162). Misâller daha da çoğaltılabilir.

5 — Bayrak

Bayrak da hâkimiyet alâmeti idi: Her hükümdarın kendi sembolü olan renkte bayrağı vardı (163). Halife, Besasirî'ye karşı tertip ettiği birinci seferden zaferle dönen Tuğrul Bey'i büyük bir merasimle kabul ettiği zaman, kendisine tac, kılıç, hil'at, gerdanlık v.s. ile beraber Abbasî halifeliğinin sembolü olan siyah renkte bayraklar ve Türkler'in alâmeti olan kırmızı renkte bayraklar da vermişti (164). Verilen bütün bayraklar halifelik sarayının selâmlık salonu (*sahnu's-selâm*) nda dikilmiş idi. Kapılar-

dan çıkarılırken kırılmasınlar diye, pencerelerden çıkarılmışlardı (165).

Bir yere çekilen bayrak, orasının kimin hâkimiyeti altında olduğunu gösterirdi: Tuğrul Bey, Tekrit şehri ile anlaştıktan sonra, şehir halkı, burasının Halife'nin ve Sultan'ın hâkimiyetine geçtiğinin alâmeti olarak kaleye çekilmek üzere siyah bayrak istemişti. Sultan bu isteği yerine getirdi (166).

Hâkimiyet alâmeti olan bayrağa hürmet, onun sahibine de hürmet sayılıyordu: Tuğrul Bey, Halife'nin kendisine gönderdiği bayrağı öpmüştü (167).

6 — Taht

Taht, hâkimiyet alâmetleri arasında hususî bir ehemmiyete sahipti. Hükümdar her vesilede tahtına otururdu: Meselâ, Tuğrul Bey, kendisini Bağdad dışında karşılamaya gelen halifelik vezirini tahtında oturmuş bulunduğu halde kabul etmişti (Şevval 449/Aralık 1057) (168). Yine Tuğrul Bey, Halife'nin kızının nikâh merasiminde tahtına oturmuştu ve bu nikâh için Halife'nin kızının vekili olan meşhur tüccar -şeyh-Ebû Mansur İbn Yusuf'u, tahtında otururken kabul etmişti (Şaban 454/Ağustos 1062) (169). Nikâhtan sonra, -Türk âdeti gereğince yapılan- para saçma (saçı-nisâr) işi, tahtın önünde yapılmıştı (170).

Sultan, tâbi hükümdar Hezâresb'in, Besasirî'ye yaptığı baskında ele geçen esirleri fillerin ayakları altına atılmaları emrini verdiği zaman tahtına oturmuş bulunuyordu (449/1057) (171).

Tuğrul Bey Bağdad'ta, bahis mevzuu edilen saraylarını yaptırdığı zaman, Halife kendisine bir taht göndermişti (172).

Tahtın şekli ve kıymeti, mevki ve makama göre değişiyordu: Halife, dünyevî selâhiyetlerini Tuğrul Bey'e devrettiği meşhur merasimde, Selçuklu hükümdarını yerden yüksekliği takriben yedi zirâ (aşağı yukarı 3,5 metre) yüksekliğinde bir tahta oturduğu halde kabul etmişti; Tuğrul Bey için ise, kendi tahtının yanında takriben bir adam boyu yüksekliğinde ayrı bir taht kurdurmuştu (173).

Sultan, evlendiği Halife'nin kızının oturması için altundan bir taht yaptırdığı halde, kendisi için gümüşten bir taht yaptırmıştı (174).

Taht, yalnız yüksek değil, genişti de: Yukarıda bahis mevzuu edilen merasimde Tuğrul Bey ile veziri, Halife'nin emriyle, aynı tahtta oturmuşlardı (175).

Tuğrul Bey de yüksek bir taht üzerinde oturmak âdetinde idi; arkasında kalkan ve mızraklar, önünde de muazzam bir yay bulunurdu; elindeki iki ok ile oynardı (176).

Halifenin, Bağdad'da inşa ettirdiği yeni saraylar bittiği zaman, Tuğrul Bey'e gönderdiği taht, -kıymetli taşlarla süslenmiş- altundandı (77).

7 — Tac

Tac, tahttan hiç ayrılmayan bir hâkimiyet alâmeti idi: Halife, dünyevî selâhiyetlerini devrettiği meşhur merasimde, Tuğrul Bey'e diğer hâkimiyet alâmetleri yanında bir de taç vermişti. Bu tac, Sultan'ın başına konmuştu. Sultan, Halife'nin önünde yer öpmek istediği zaman, başındaki tac buna mani olmuştu (178).

Tac, tıpkı taht gibi, çok kıymetli taşlarla süslenmişti (179). Hükümdarın tahtına oturduğu zaman, başına da tacını koyduğu muhakkaktır.

8 — Tırâz

Taht ve tac gibi bir hâkimiyet alâmeti de "t ı r â z" idi. Tırâz, üzerinde hükümdarın ad, lâkab ve unvanlarının işlenmiş bulunduğu alâmeti olan renkte, şu halde kırmızı renkte imâl edilen elbisenin adıdır. Onun tarafından tâbi hükümdarlara, devlete erkânına, yabancı devlet elçilerine ve onlar vasıtasiyle hükümdarlarına verilen ve " h i l'a t" adını alan hediyeler manzumesinin en mühim unsurunu teşkil eder (180).

Eğer hil'at, Abbasî halifesi tarafından verilmişse, bu takdirde hem kurulan devletin meşruluğunun Halife'ce tanınması, hem de h i l'a t verilen hükümdarın, Halife'nin yüksek manevî hâkimiyetini kabul etmesi mânasına gelir.

Görünüşe göre, Halife'nin Tuğrul Bey'e 442 (1050-51) yılında hil'at gönderdiği, bu Selçuklu hükümdarının, bir elçi ile, hil'atlar ve lâkablar için Halife'ye teşekkür etmesinden ve kıymetli hediyeler göndermesinden anlaşılıyor (181). Ancak, Tuğrul Bey'in, görüldüğü şekilde, ilk defa 438 (1046-47) yılından itibaren bastırdığı paralarda" e s-s u l t a n u'l-m u a z z a m ş â h â n ş â h" unvanlarının geçtiğine bakılırsa, Halife, Tuğrul Bey'e bu tarihten en az dört yıl önce unvanlar ve lâkablarla birlikte (182) hil'atlar vermişti (183).

Halife, Besasirî'ye karşı yaptığı ilk seferden döndükten sonra kabul ettiği Tuğrul Bey'e, yedi hil'at giydirilmesini emretmişti (184).

Bildiğimize göre, Tuğrul Bey, ilk defa Kutalmış ile birlikte Besasirî'ye karşı savaşan Ukayl oğlu Kureyş'e, kıymetli bir hil'at, ayrıca altun eyerli bir at ve bayrak (*moncuk*) vermişti (Şaban 448/Ekim 1056) (185).

Tuğrul Bey'in Musul valisi olarak bıraktığı kardeşi İbrahim Yinal'a has hadimi Sav-Tekin ile altunla işlenmiş ipek kaftan (Fereciyye), altunla Mekke sarığı (imâme) ve altun eyerli bir attan meydana gelen hil'at göndermişti (Muharrem 450/Mart 1058) (186). Tuğrul Bey, Tebriz'e yaptığı seferden dönüşte (Şaban 453/Eylül 1061) ordusu ile arasının düzelmesinde büyük rol oynayan kumandan Humar-Tekin'e mükâfat olarak hil'atlar vermiş ve iktağını arttırmıştı (187).

9 — Hutbe

Başlıca hâkimiyet alâmetlerinden olan "h u t b e"ve kaynaklarda sık sık rastlanır. Bir devlet kurulduğu zaman, yapılan ilk iş, hâkim olduğu ülkelerin camilerinde Cuma namazlarında devletin başında bulunan hükümdarın ad, unvan ve lâkablarının "h a t i b"ler tarafından zikredilmesi ve kendisine dualar edilmesidir: Selçuklu Devleti muvakkat olarak kurulduğu zaman, Nişapur'da olduğu gibi, Beyhak kasabasında da Tuğrul Bey adına hutbe okunmuştu (429/1038) (188).

Doğrudan doğruya hâkim olunan ülkelerin camilerinde hutbelerde halifeden sonra, sadece müstakil hükümdarın ad, unvan ve lâkabarı zikredilir. Halbuki, yukarıda görüldüğü gibi, tâbi hükümdarlar, kendi ad, unvan ve lâkablarını, ancak Sultanın ad, unvan ve lâkablarından sonra zikrettirebilirler.

Tuğrul Bey'in yukarıda sayılan unvan ve lâkablarının, gerek tabloda gösterilen tâbi devletler ülkeleri camilerinde, gerekse doğrudan doğruya hâkim olduğu ülkeler camilerinde zikredildikleri şüphesizdir.

10 — Para Bastırma

Para bastırma da başlıca hâkimiyet alâmetlerinden biridir. Devlet kurulur kurulmaz, hâkim olunan ülkelerin camilerinde hutbe ikamesi hemen mümkün olduğu halde, para bastırma zaman istiyordu: Tuğrul Bey, görünüşe göre, ilk parayı, Dandanakan meydan muharebesi (431/1040)nden iki yıl kadar sonra (43/1041-42) bastırmıştır; 437 (1045-46) yılına kadar (bu yıl dahil) bastırdığı paraların arka taraflarında *"el-emîrü'lecel"* veya *"el-emîrü's-seyyid"* unvanını kullandığı halde, 438 (1046-47) yılından itabaren sikkelerinde *"es-sultanu'l-muazzam, şâhanşâh'*(bazan buna *el-ecel* kelimesi ilâve edilir) unvanlar ile *"Ebu Talib"* künyesini kullanmağa başladığı görülür. Öyle görünüyor ki, ısrarlı taleplerine Halife tarafından muvafakat edilmesinden sonra, Tuğrul Bey sikkelerine bu unvanları ve künyeyi koydurmuştur. 442 (1050-51) yılından itibaren bunlara bâzan -Halife'nin verdiğini gördüğümüz "R ü k n ü'd - d i n" lâkabı ilâve edilir. Besairi'ye karşı yapılan birinci seferden dönüşte Halife'nin Sultana verdiği "m e l i k ü'l-m a ş r ı k v e'l-m a ğ r ı b' lâkabını ihtiva eden sikke bize kadar sadece bir adet gelmiştir; o da 455 (1063) tarihlidir.

Tuğrul Bey'in bastırdığı paraların yüz tarafında sadece "e l-k â i m B i-e m r i l l a h' adı; nadir olarak da bununla birlikte "e m i r ü'l-m ü m i n î n" lâkabı geçer (189). Görülüyor ki, müstakil bir devletin hükümdarı olan Tuğrul Bey, sikkelerinde sadece Halife'nin adını zikrettiği halde, tâbi hükümdarlar kendi ad, unvan ve lâkablarını Halife ve metbû hükümdar Tuğrul Bey'den sonra zikretmek şartiyle para bastırabilirlerdi. Görüldüğü gibi, bir tâbi devletin tâbilikten çıkması için metbû adına okunan hutbeyi kesmesi ve sikkelerden metbû'unun adını ve unvanını

çıkarması kâfi idi. Yine görülüyor ki, Tuğrul Bey'in, muhaberelerde veya hutbelerde geçen bütün unvan ve lâkabları sikkelerde yer almaktadır.

11 — Kılıç

Kılıç da bir hâkimiyet alâmeti sayılabilir: Esirlikten kurtuluşundan sonra Nehrevân'da Sultan Tuğrul Bey'i kabul eden Halife (Zülhicce 451/Şubat 1060), belindeki kılıcı çözerek, kendi eliyle ona kuşattı (190). Buna şüphesiz kemeri de ilâve etmek lâzımdır.

12 — Yüzük

Kızının Tuğrul Bey ile evlenmesine muvafakat eylemesini temin etmek için halifeye karşı tatbik edilen muhtelif tazyik tetbirleri arasında karısı olan Selçuklu prensesi Arslan Hâtun'un, halifelik sarayından Bağdad'daki Selçuklu hükümet sarayı (*dârül-memleke*)na nakledilmesi de vardı. Sultan yüzüğünü, veziri'Amidü'l-Mülk Kündürî'ye vermek suretiyle onu bu hususu gerçekleştirmek için selâhiyetli kılmıştı (455) 1063(191). Halife'nin kızı olan gelini, Sultan adına talep etmeğe giden veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî, selâhiyet vesikası olarak, bu Selçuklu hükümdarının yüzüğünü de taşıyordu (Muharrem 455/Ocok 1063). Bu yüzük, altun, gümüş ve ağırlığı iki dirhem, iki habbe olan bir mücevheridi (192). Bu sebeblerle yüzük de hâkimiyet alâmeti sayılabilir.

13 — Yay ve Ok

Tuğrul Bey'in bastırdığı paralarda yer almasından (193), fermanların baş taraflarına ve İstanbul'daki camiin mihrabına konmasından (194), ok ve yayın da hâkimiyet alâmeti olduğu kabul edilebilir. Daha sonraki devirlerde rastlanan Ç e t r, Tuğrul Bey zamanı kaynaklarında pek görülmemektedir.

C — Hükümdarlık Âdetleri

1 — Merasimler

a — İstikbal Merasimi

Tuğrul Bey'in resmî hayatında merasimler de epey yer işgal eder. Onun Bağdad'a girişi istikbal merasimi için iyi bir misâl teşkil etmektedir: Tuğrul Bey, Bağdad yakınındaki Nehrevân'a geldiği zaman, Halife'nin veziri onu bir "m e v k i b" ile karşıladı. Tuğrul Bey'in bir "h â c i b"i, " g u l â m" Türkler'den bir birlikle yolda vezire mülâki oldu ve kendisine Sultan'ın has atlarından olduğunu ve binmesini emrettiğini söylediği bir at taktim etti. Halife'nin veziri, bindiği katırdan inerek bu ata bindi. Hâcib'ten sonra halifeik vezirini, Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî istikbal etti. Selçuklu veziri atından inmek istedi; fakat halifelik veziri onun inmesine mâni oldu. İki vezir atlarının üzerinde iken kucaklaştıktan sonra, beraberce Sultan'ın bulunduğu Nehrevân'a girdiler (195). Tuğrul Bey ile Halife'nin veziri arasında ayrıca bahis mevzuu edilen konuşmalar oldu.

Birinci Besasirî seferinden Musul'u fethederek dönen Tuğrul Bey'i Bağdad ile 'Ukberâ arasında bir köy olan Kufs'da, halifelik vezirinden başka, tâbi hükümdarlar, Halife'nin hâdimleri (*hadem*), has adamları karşılamışlardı. Âyan ve ümerâ vezirin önünden gidiyorlardı. Sultan kendisini tahtında oturmuş olduğu halde kabul etti (196).

Tuğrul Bey, Halife'nin kızı ile evlendikten sonra nehir yolu ile Bağdad'a girdiği sırada (Muharrem 455/Ocak 1063), kendisini Halife bizzat karşılamak istedi, fakat Selçuklu hükümdarı mâni oldu. Tuğrul Bey'i, onun adına

yine veziri karşıladı. Vezir, Sultana; Halife'nin, sıhhat ve âfiyet üzere olmasından, yakınında bulunmasından dolayı duyduğu sevinci belirtti ve beraberinde getirdiği halıfelik hil'at'ini takdim etti (197).

Tuğrul Bey'in esirlikten kurtulan Halife'yi istikbal edişi de dikkate şayandır: Halife'yi Sultan adına, galiba Ukberâ'da, karşılayan Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî, Halife'nin huzuruna kabul edilmeden önce, Tuğrul Bey'in gönderdiği *saltanat çadırı*'nın önünde bir saat bekletildi. Vezir, Halife'ye kurtuluşundan dolayı Tuğrul Bey'in sevincini bildirdi (198). Tuğrul Bey ise, Halife'yi Nehrevân'da karşıladı; Halife'ye ait saltanat çadırı'nı görünce, atından indi ve halifenin yanına varıncaya kadar yaya yürüdü; huzurunda yedi defa yer öptü; oturması için attığı yastığı bile, öptükten sonra üzerine oturdu; bunu müteakip, kaftanının kemerinden Büveyhoğuları'na ait kırmızı bir yakut dizisi çıkararak, Halife'nin önüne attı; karısı Arslan Hatun'un gönderdiği hediyeyi de bizzat takdim etti. Sultan bundan sonra kardeşini nasıl boğduğunu, Besasirî'yi ve onun hareketinden mes'ul saydığı Mısır Fatımî Devletini nasıl cezalandıracağını anlattı. Halife, Tuğrul Bey'e dua ve teşekkür etti ve ayrıca görüldüğü gibi, belindeki kılıcı ona kuşattı. Sultan yer öptü, sonra da Selçuklu ordusu mensuplarının huzura girmelerine izin vermesini istedi. Ordu mensupları giriyorlar, yer öpüyorlar ve ayrılıyorlardı (19).

Münasebetlerin gerginliği istikbal merasimlerinde de kendisini hissettiriyordu: Kızı ile evlenme mes'elesi yüzünden Sultan ile Halife'nin arası açık olduğu sırada Bağdad'a gelen (Şevval 454/Ekim-Kasım 1062) Selçuklular'ın Irak valisi Reisü'l-Irakayn'i halifelik erkânından hiç kimse karşılamamıştı. Buna karşılık, Bağdad halkı tabakalarına göre sıralanarak, onu karşılamıştı (200).

Halife gibi, Tuğrul Bey de, Halife müstesna, hiç kimse için karşılamağa çıkmıyordu; onun adına bu işi veziri yerine getiriyordu. Meselâ emrindeki 20 bin kişilik bir kuvvetle Hemedan'dan Musul'a, Tuğrul Bey'e yardıma gelen üvey kardeşi İbrahim Yinal'ı, Sultan müstesna, bütün devlet erkânı karşılamağa çıkmıştı (449/1057) (201).

Emrindeki askerî bir kuvvetle Tuğrul Bey'e yardıma gelen Sultan b. Dubeys'i de vezir karşılamıştı (450/1058) (202).

Sultan'ın Besasirî'ye karşı Musul'da kazandığı ilk galibiyetten sonra, Kutalmış mağlubiyetinden beri onun safında yer almış olan Kureyş ile Dubeys tekrar Tuğrul Bey tarafına geçmek için müzakerelerde bulunmak üzere, gönderdikleri 70 kişilik elçilik hey'etini, vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî istikbal etmişti. Tâbi hükümdar onları kendi çadırına misafir etmişti. Sonra Sultan'ın onlar için gönderdiği büyük çadıra nakledildiler. Sultan'ın bu hareketi, büyük bir teveccüh nişanesi telâkki ediliyordu (449/1057) (203).

b — Kabul Merasimi

Kabul merasimine gelince, Besasirî'ye karşı yaptığı birinci seferden dönen Sultan'ın talebi üzerine, Halife'nin tertip ettiği kabul merasimi, bu çeşit merasim için iyi bir misâl teşkil eder. Görünüşe göre, bu kabul merasimini halifelik veziri idare ediyordu: Halifelik sarayının selâmlık salonu (*sahnu's-selâm*)nda oturan, nakibleri, kadıları, şahitleri, âyânı, tâbi hükümdarlardan Bedrân b. Dubeys ile İbn Verrâm'ı, Selçuklular'ın Irak valisi (*'Amidü'l-Irak*) ni ve Sultan'ın maiyeti (*havâşî*)ni (saraya) çağırttı; sonra da, Halife'nin sarayına davet etmek üzere Sultan'a Hâşimîler'den Me'mun'un iki oğlunu, hâdimleri, hâcib'leri gön-

derdi. Tuğrul Bey, Halife'nin kayığı ile, has adamları da diğer kayıklarla veya Halife kayığının hizasında yol alan iki filde gidiyorlardı. Ayrıca askerler ve halk da Bağdad'ın iki tarafından (nehir kenarından) akın akın ilerliyorlardı. Sultan'a nehirde halifelik kayıklarından sonra, karada, yine halifeye ait atlardan bir kırat takdim edildi. Tuğrul Bey, önünde Büveyhoğulları hükümdarlarından Ebu Kâlicâr'ın iki oğlu Ebû Ali ile Ebû Tâlip, Kutalmış, büyük kumandanlar (*eşrâfu'l-kuvvâd*), deylemliler ve silâhsız 500 Türk g u l â m ı bulunduğu halde, halifelik sarayına girdi ve selâmlık kapısının önünde at üzerinde uzun müddet bekletildikten sonra kapı açıldı; Sultan buradan itibaren yaya yürümeğe başladı. Onu halifelik veziri karşıladı. Halife, ayrıca tasvir edilen tahtında oturduğu halde Tuğrul Bey'i kabul eyledi. Sultan, Halife'nin önünde yer öptü, Halife ona hareket ve faaliyetlerinden memnunluğunu ve teşekkürlerini bildirdi ve ayrıca bahis mevzuu edildiği gibi, dünyevî selâhiyetlerini Tuğrul Bey'e devretti; sonra da (hâkimiyeti altındaki) ülkelerin imarına, halkın salâhına, adaleti yayıp zulmü kaldırmağa çalışmasını söyledi. Sultan ayağa kalkarak, tekrar yer öptü ve kendisini Halife'nin hâdimi ve kulu bulunduğunu ve emirlerini yerine getireceğini bildirdi. Bundan sonra, Halife Sultan'a ayrıca bahis mevzuu edilen hil'at'ların verilmesine izin verdi (Zülkade 449/Ocak 1058) (204).

Tuğrul Bey, yukarıda nasıl karşılandığı görülen İbrahim Yinal'ı, gelişinin ertesi günü kabul etti. İbrahim Yinal huzuruna girdiği zaman, Tuğrul Bey ayağa kalktı, ona doğru ilerledi. İbrahim Yinal, Sultan'ın elini öptü. Sultan da eğilerek, onu boynundan öptü. İki kardeş, başbaşa bir saat hasbıhal ettiler, sonra Yınal, çadırına döndü (205).

c — Uğurlama Merasimi

Görünüşe göre, uğurlama merasimi, karşılama ve kabul merasimi kadar parlak olmuyordu: Tuğrul Bey, Besasirî'ye karşı ikinci seferini yapmak üzere Bağdad'ı terkettiği zaman (Recep 450/Temmuz 1058) kendisini sadece halifelik veziri uğurlamış ve Halife'nin hil'at'lerini takdim etmişti (206). Sultan Halife'nin engel olmasına rağmen, Kutalmış'ın Besasirî'ye mağlup olması üzerine, ilk defa Musul'a doğru sefere çıktığı zaman, kendisine hiç uğurlama merasimi yapılmamıştı (207). Bunun gibi, Sultan, evlendiği Halife'nin kızı ile Bağdad'ı terkettiği zaman da uğurlama merasimi bahis mevzuu edilmemektedir (208).

2 — Hediyeler

Hediyeler, hükümdarların yerine getirmek mecburiyetinde oldukları âdetlerin başında yer almaktadır. Esasında en geniş mânasiyle dikkate alınacak olursa yukarıda görülmüş olan h i l'a t de, aşağıda gkrülecek olan i k t a da, evlenmelerde verilen çehizler de, fetih nişanesi olarak gönderilen kıymetli eşya da hediye sayılabilir (209). Burada hediyeler dar mânasiyle ele alınacaktır.

Devlet hayatında hediye göndermek, görünüşe göre, bir i t a a t tezahürüdür. Tâbi hükümdarlar m e t b û hükümdar Tuğrul Bey'e itaat üzere bulunduklarını göstermek için zaman zaman hediyeler gönderiyorlardı: Tuğrul Bey zamanında, kısmen görüldüğü gibi, Mervanoğulları hükümdarı Nasru'd-devle, bu Selçuklu hükümdarına 440 (1048) yılında hediye göndermişti (210). Aynı hükümdar, Tuğrul Bey Malazgird'i muhasara ederken (446/1054) de hediyeler göndermişti (211).

Müstakil devletler arasında da hediyeler alınıp veriliyordu: Tuğrul Bey, içlerinde meşhur kumandan Liparites'in de bulunduğu Bizans esirlerini d i y e t almaksızın iade ettiği zaman, Bizans imparatoru kendisine hediyelerle mukabele etmişti (212). Yine Tuğrul Bey, İstanbul'daki camide adına hutbe okunmasını temin etmek için Bizans imparatoruna hediyeler göndermişti (448/1056) (213). Bunun gibi, Sultan da kendisine unvanlar ve hil'atlar veren Halife'ye bir şükran nişanesi olarak hediyeler göndermişti (Zülkade 449/Ocak 1058) (214). Zaten Tuğrul Bey uzun saltanatı zamanında muhtelif vesilelerle Halife'ye sık sık hediyeler göndermiştir. Bunlardan, onun, Halife'nin esirlikten kurtulması münasebetiyle gönderdiği hediyelerle, kızı ile evlenmesinden sonra gönderdiği hediyelerle, kızı ile evlenmesinden sonra gönderdiği hediyeler bilhassa dikkati çekmektedir (215). Bunlardan başka, Sultan'ın Halife'ye "n e v r u z" münasebetiyle de hediyeler gönderdiği oluyordu (450/1058-59) (216).

Yapılan bir hizmet karşılığı olarak da hediye veriliyordu: Sultan, Halife'yi esirliği esnasında iyi muhafaza ettiği için Muhâriş'e on bin dinar vermiş, ayrıca i k t a'd a bulunmuştu (217). Tuğrul Bey, Besasirî'nin Suriye'ye geçmeden nasıl yakalanabileceği hususunda bir plân teklif eden Serâyâ b. Menî''ye h i l ' a t ' l a birlikte yediyüz dinar vermişti (218).

Tuğrul Bey ile Bizans imparatorunun birbirlerine gönderdikleri hediyeler, müstakil hükümdarlar tarafından karşılıklı olarak neler gönderildiğine dair iyi bir misâl teşkil etmektedir: Sultan, Bizans imparatoruna, 1- İçinde (peygamber) Süleyman'ın mührü, ortasında ağırlığı 45 miskal kırmızı yâkut bulunan inci dizisi (*sudûre*); 2- Yüz elli

adet çini kap (*sahan*); 3- Beşyüz elbise. Bu elbiselerin 200 katı *"sıklaton"*; 200 katı da *"attâbî"* cinsinden; 4- 240 dinar kıymetinde 10 table kâfur ve öd; 5- 50 bin dinar nakid (219).

Bizans imparatoru da Sultan'a, 1- 1000 (kat) ipek elbise; 2- 500 muhtelif cinsten elbise; 3- 500 at; 4- 300 yük hayvanı; 5- 300 Mısır eşeği; 6- Beyaz kıllı, siyah gözlü ve boynuzlu 100 (tiftik) keçisi; 7- 200.000 dinar göndermişti (448/1056) ([220]). Görülüyor ki, gönderilen hediyelerin başlıca vasıfları iktisadî değer taşımaları, bir ne nâdir olmalarıdır. Bu arada ihtiyacın da gözönünde bulundurulduğu dikkati çekmektedir. Meselâ, Bizans imparatorunun Tuğrul Bey'e gönderdiği hediyelerin ağırlık noktasını ipek elbise ve hayvanların teşkil etmesi her halde bir tesadüf eseri değildir: Türkler'in Orta Asya'dan beri, ipek elbiseye ve hayvanlara düşkünlükleri bilinen bir gerçektir.

Tebriz dışında Halife'nin kızı ile nikâhının kıyılmasından sonra (454/1062) Sultan'ın Halife'ye gönderdiği hediyeler de dikkate şayandır: 1-At üzerinde 30 Türk gulâmı; 2- Yine at üzerinde 30 cariye; 3- Hâdimler; 4- Otuz eyerli at; 5-Kıymetli mücevherlerle süslü altun eyerli at; 6- 10.000 dinar. Ayrıca, -karısı olan - Halife'nin kızına ve oğluna hediyeler ([221]). Sultan, nikâh aktinde Halife'nin kızının ve kili olan meşhur tüccar Şeyh İbn Yusuf'a yılda 10.000 dinar maaş bağlayan bir t e v k i vermişti ([222]). Sultan, Halife'ye n e v r u z hediyesi olarak veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî vasıtasiyle 10.000 dinar göndermişti ([223]).

Hediye, bazan sadece bir kıymetli taştan ibaret olabilirdi: Büveyhoğulları şehzadelerinden Ebu Ali, Bağdad'a giren Sultan'a, teveccühünü kazanmak için 28 miskal ağırlığında ankâ (kuşu) başlı bir yâkut hediye etmişti ([224]).

Görünüşe göre, Tuğrul Bey, kaftanının kemerinde sakladığı aynı yâkutu, esirlikten kurtuluşundan sonra ilk görüşmesinde Halife'ye hediye etmişti ([225]). Yukarıda muhtelif vesilelerle kendisinden bahsedilen tâbi hükümdar Hezâresb, Sultan'a üç firuze hediye etmişti (449/1057) ([226]). Görülüyor ki, muhtelif vesilelerle verilen hediyelerde mücevherler, altın dinarlar, başta at olmak üzere muhtelif hayvanlar, Türk gulâm ve cariyeler baş yeri işgal etmektedirler. (Bak. tablo 2).

3 — Tebrikler

Hükümdarlık âdetlerinden biri de tebrikler: Bağdad'da adının hutbe'lerde zikredilmesinden ve halife tarafından kendisine "Rüknu'd-din" lâkabı ile "Sâhinşâh" unvanının tevcihinden sonra "dârü'l-memlek" ye gelen Tuğrul Bey bir meclis akdederek, her halde tahtında oturduğu halde, tebrikleri kabul etmişti (2 Şevval 447/26 Aralık 1055) ([227]). Birinci Musul ve Besasirî seferinden Bağdad'a dönen Tuğrul Bey, Halife tarafından, görüldüğü şekilde, büyük bir merasimle kabul edilmiş, kendisine hil'at'ler, bu arada tac verilmiş, kılıç kuşatılmış, bayrak'lar verilmiş ve "melikü'l-maşrık ve'l-mağrıb" *(doğu ve batı hükümdarı)* lâkabı tevcih edilmişti. Bundan sonra Sultan yine meclis akdederek, tebrikleri kabul eylemişti (Zülkade 449/Ocak 1058(([228]). Bu defa Sultan'ı Halife adına ilk tebrik eden veziri olmuştu; hattâ, vezirinin ifadesine göre, Sultan'ın tebrik meclisi akdetmesini bizzat Halife istemişti ([229]). Halife'den Tuğrul Bey'e "padişahlık bayrağı" (livâ-yi padişâhî) nın gelmesi üzerine "şâh"lar, Sultan'ı tebrik etmişlerdi ([230]).

4 — Teşekkürler

Tebrikin yanında teşekkürü de zikretmek gerekir: Tuğrul Bey, esirliği sırasında Halife'yi iyi muhafaza ettiği için Mühâriş'e, veziri "Amidü'l-Mülk Kündürî vasıtasiyle teşekkür etmişti (Zülkade 451/Aralık 1058) ([231]).

Halk da, iyi idarelerinden dolayı, devlet adamlarına dua ve teşekkür ediyorlardı: Musul halkının İbrahim Yinal'a, Bağdad halkının Selçuklu valisi Reisü'l-Irakayn'e teşekkürleri için Bak. aşağı, iktisadî hayat ([232 a]).

D — Hükümet Teşkilâtı

Hükümet teşkilâtına gelince, yeni kurulan Selçuklu Devleti'nin mülkî teşkilât kadrolarını daha ziyade İranlılar'ın, askerî teşkilât kadrolarını da, gitgide, gulâm sistemi'ne göre yetişmiş Türkler'in işgâl ettikleri, daha yukarıdan beri verilen bilgiden anlaşılmıştır. Tuğrul Bey, idare edilen yerli halkı iktidara ortak etmekle beraber, başında bulunduğu devletin mülkî teşkilâtını kurarken, aşağıda bahis mevzuu edilecek olan sınıfsız Türk cemiyet telekkîsini aslâ ihmal etmemiştir: O, mülkî teşkilât kadrolarında vazife alacak olanlarda, o zaman orta ve yakın doğuda hâkim telâkkî olan asaleti değil, liyakati esas almıştır. Bunun neticesi olarak, devlet teşkilâtına asil sınıf dışından da birçok kimseler alınmış ve devletin en yüksek makamlarına kadar yükselmelerine imkân verilmiştir. Bu husus bizzat 'Amidü'l-Mülk Kündürî tarafından açık olarak ifade edilmiştir (449/1057). O, Selçuklular'ın Irak vali ('amîd)si Ebû Nasr Ahmed Mustevfî'yi buna misâl olarak vermiştir ([233]).

Tuğrul Bey'in 447 (1055) yılına kadar 15 yıl içinde dört vezir değiştirdiği gözönünde bulundurulacak olursa

(234), ancak 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin tayininden 447 (1055) itibaren Selçuklu idaresinin istikrarlı bir devreye girdiği söylenebilir.

Kündürî'nin hayatı, terfide liyakat ve iyi hizmetin esas olduğuna dâir iyi bir örnek teşkil etmektedir: Selçuklu Devleti'ne intisab eden Kündürî, ordugâhtaki kifayetiyle, Sultan, vezir ve diğer devlet erkânının dikkatini çekmişti. Kendisi büyük bir iş için Hârezm'e gönderildi. O, burada "h â t u n"lardan biri ile evlendi; sonra da isyan ederek, bir kaleye sığındı. Sultan'ın gönderdiği bir askerî birlik tarafından sığındığı kaleden indirilerek, şehirde dolaştırıldı ve hadım edildikten sonra Sultan'ın ordugâhına geri gönderildi. Ne cür'etle isyan ettiğini soran Sultan'a, "k u d r e t i m i n n e o l d u ğ u n u, k u l l a r ı n a b i l e k a r ş ı k o y a m a y c a ğ ı m ı b i l i y o r d u m. S e n i n g i b i b i r h a s m a i s y a n e d e r e k, m e ş h u r o l m a k i s t e d i m" cevabını verdi. Memnun olan Sultan kendisini affetti ve hangi memuriyeti isterse vereceğini söyledi. Kündürî, Sultan'ın av köpekleri işlerini seçti. Her halde Sultan'ın gözüne girmek için, kendisine cins köpeklerin çullarının kumaşından elbise diktirdi; iyi hizmetlerinden dolayı bir müddet sonra (saray) kapıcıları müfettişliği *(eşrâfü'l-bâb)*ne, buradan da vezirliğe tayin edildi (235).

Kaynaklarda "A m î d - i H o r a s a n" ünvanı ile meşhur olan Muhammed b. Mansur en-Nesevî, memur tedarikine ve terfiine dair diğer bir misâl teşkil etmektedir: Muhammed b. Mansur, gençliğinde, o r d u p a z a r ı *(sûku'l-asker)* kasabı ve Sultan'ın t a v l a k u m a n d a n ı *(ahur-sâlâr)* ın "n e d i m"lerinden idi. Tavla kumandanı ölünce, bu vazifeyi Muhammed aldı. Sultan onun kusursuz

hizmetlerini her gün görür, hayretler içinde kalırdı; nihayet kendisini ordu "m e ş ' a l e c i l e r e m î r l i ğ i" (*emâretü eshâbi'l-meşâ'il*) ne tayin etti, o, aynı muvaffakiyetleri Horasan ve Hârezm valisi olarak hizmet ettiği altı Selçuklu hükümdarı zamanında da gösterdi ([236]).

Memuriyete tayinin bir nev'i k u r u l t a y (*meclis*) karariyle olduğu anlaşılmaktadır: Hâdisenin şahidi olan İbn Hassûl'e göre, Cerbâzekân valiliğine, hükümdarın başkanlık ettiği, k a d ı'ların e r b â b - î 'a d l (*udûl* her halde d â d - b e y l e r) in, vezirlerin ve kâtiplerin katıldığı bir hey'et tarafından tayin yapılmıştı ([237]). Yine onun verdiği bilgiden, Sultan'ın tayinlerde, o zamana kadar âdet olmayan bir sistem tatbik ettiği anlaşılmaktadır: H a l k (*ra'iyyet*)a zulûm yapmamak ve başkalarının " m ü l k"ünü gasbetmemek şartiyle geniş selâhiyet. Sultan, bu iki esas noktaya riayet etmeyenlerin selâhiyetlerinin geri alınacağını toplantıda açıkça ifade etmiştir ([238]).

Görünüşe göre, Sultan, " g e n i ş s e l â h i y e t " verme prensibinden hayatının sonuna kadar ayrılmamıştır. Veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin icraatı buna iyi bir misâl teşkil etmektedir: Vezir, idarî, malî, siyasî, askerî mes'elelerde büyük bir selâhiyetle hareket etmiştir ve devlete büyük hizmetlerde bulunmuştur (bk. yukarı). Ancak aynı vezir - en zayıf zamanında, Hâtun gibi, Sultan'ı destekleyecek yerde, onun yerine, görüldüğü şekilde, Selçuklu hânedanı dışından başka birini tahta geçirmeye teşebbüs edecek kadar - selâhiyetlerini kötüye kullandığı zaman, Selçuklu hükümdarı kendisinden hesap sormamıştır. Tuğrul Bey'in, vezirinin kendisi aleyhine giriştiği bu hareketi duymamış olmasına imkân yoktur. Nitekim, vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî, İbrahim Yinal'ın mağlûbiyetini ve akibetini, doğrudan

doğruya Sultandan değil, bu Selçuklu hükümdarının, t â b i hükümdar Hezâresb'e, Ehvâz'a gönderdiği "z a f e r n i ş â n e l e r i"nden öğrenmiş, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, bu sırada İsfahan'da bulunan Sultan'la buluşmak üzere yola çıkmıştı ([239]). Halbuki, Sultan'ın, galibiyetini önce vezirine bildirmesi icabederdi.

Görünüşe göre, Sultan, Besasirî'ye karşı yaptığı seferberlikte ordu sayısının az olduğunu gördüğü zaman, vezirine, ordu durumunu kendisine haber vermediği için, çıkıştı ve "b a n a h a b e r v e r s e y d i n, a s k e r t o p l a n ı n c a y a k a d a r b e k l e r d i m" dedi ([240]).

Bir ara Abbasî halifesinin veziri olmağa teşebbüs ettiğine bakılırsa, "Amidü'l-Mülk Kündürî'nin, halifelik devletini Tuğrul Bey'in başında bulunduğu Selçuklu Devleti'ne tercih ettiği söylenebilir (o, Halife'nin Sultan tarafından muvafakat edilmesi gerektiğini ileri sürünce, teşebbüsünden vazgeçmiştir).

Vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî, ordu mensuplarına karşı nüfuz mücadelesinde umumiyetle galip gelmiştir (vezir, Humar-Tekin'in, Sultan'ın gözünden düşmesine ve ölümüne sebep olmuştur. İnanç Bey ile Ömer onun takibinden Hemedan'da muhasara altında bulunan Tuğrul Bey nezdine kaçmışlardır). 'Amidü'l-Mülk Kündürî'nin, Selçuklu hanedanı mensuplarını karşısına almamağa hususî bir dikkat sarfettiği anlaşılıyor: Sultan'ı epey beklettikten sonra 20.000 kişilik ordusu ile Musul civarında Sultan'a iltihak eden İbrahim Yinal, t â b i duruma getirilmek suretiyle, Kureyş ve Dubeys ile tekrar anlaşma yapılmasından mes'ul saydığı vezir 'Amidü'l-Mülk'e çıkıştığı zaman, Selçuklu veziri bu anlaşmanın zarurî olduğunu, mes'eleyi Sultan ile görüşmesini söylemekten başka bir cevap verememişti ([242]). Bun-

dan anlaşılıyor ki, hükûmetin başı olan vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî, teşrifatta, Sultan ve hânedan âzasından sonra üçüncü yeri işgal etmekte; buna karşılık, ister b o y beyliğinden gelme olsunlar, isterse g u l â m sistemine göre yetişmiş bulunsunlar, bütün kumandanlardan önce gelmektedir.

Görünüşe göre, bu Selçuklu vezirinin, yukarıda görüldüğü şekilde, yalnız t â b i devlet kurmağa değil, tâbi devletlere emir vermeye de selâhiyetli olduğu, Hûzistan t â b i hükümdarı Hezâresb'i, Hâtun'un, Sultan'a yardım maksadı ile terketmesinden sonra Bağdad'a çağırmasından anlaşılıyor. Görüldüğü gibi, Hezâresb bu davete icabet ederek Bağdad'a gelirken, yolda vezirle karşılaşmış, Bağdad'ta yapılacak iş kalmadığı için, vezirin teklifi üzerine beraberce Ehvâz'a dönmüşlerdi. Diğer taraftan, vezirin merkez teşkilâtına da tamamiyle hâkim olduğu, kaynaklarda kendisi ile herhangi şekilde nüfuz mücadelesine girişen d i v a n sahiplerinden bahsedilmemesinden de anlaşılabilir (243).

Görünüşe göre, daha sonra "d i v a n - ı i n ş a v e t û ğ r â" adını alan "d i v a n ü r e s â i l"den (244) başka, vezirlik müessesesi dışındaki divanlar ve sahipleri hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır.

E — Eyâlet Teşkilâtı

Eyâlet teşkilâtına gelince, devletin doğrudan doğruya hâkim olduğu her eyalette bir v a l i ('amîd), eyâlet merkezinde ve diğer şehirlerde ş a h n e, s â h i b ü ' ş - ş u r t a (245), r e i s, k a d ı, h a t i b; her kalede muhafız v.s. bulunuyordu. Başka müesseseler Tuğrul Bey zamanında henüz inkişaf safhasında bulundukları için, burada, örnek olarak sadece valilik müessesesi üzerinde durulacaktır.

Tuğrul Bey zamanında Türkler'in nüfuz sahaları ile -devlette vazife alan- yabancı soydan unsurların nüfuz sahalarının henüz kat'i olarak çizilmemiş bulunduğu, eyâlet teşkilâtından da anlaşılıyor. Daha sonra daima "k a l e m e h l i"nden kimselerin, yâni bilhassa İranlılar'ın tayin edildiği " 'amîd"in yerini alıp, bir Türk'ün, yâni k ı l ı ç e h l i (*ehl-i seyf*)nden birinin tayin edildiği "ş a h n e"lik makamına bile kalem ehlinden kimselerin tayin edilmeleri bunu gösterdiği gibi, daima kalem ehlinden devlet adamlarının tayin edildikleri " ' a m î d "lerin, eyâletlerde devletin her işi ile meşgul olmaları bunu göstermektedir. Gerçekten, yukarıda görüldüğü gibi, Bağdad merkez olmak üzere, Irak'ın mes'uliyetini taşıyan ' â m î d (*vali*)lerin, k a l e m e h l i 'nden olmalarına rağmen, asıl vazifeleri olması gereken idarî ve malî mes'elelerden fazla, askerî ve siyasî mes'elelerle meşgul oldukları görülmüştü. Meselâ, t â b i 'likten çıkan İbn İfsâncus'un tenkili gibi; bu arada Sultan'ın Halife'nin kızı ile evlenmesi mes'elesinde Halife'nin ve adamlarının i k t a 'larına el koymak suretiyle oynadığı rol gibi.

Vezirlik müessesesinde olduğu gibi, ' a m i d l i k müessesesinde de başlangıçta bir istikrarsızlık bulunduğu, meselâ Irak valilerinin sık sık değiştirilmelerinden anlaşılmaktadır: Tuğrul Bey ilk valiyi, Bağdad'a geldikten bir yıl sonra tayin etmişti 448 (1056). Bu tarihten ölümüne kadar (455/1063) arada geçen yedi yıl içinde beş kişi Irak valiliğinde bulunmuştu ([246]).

Vali ('âmîd), eyâlet merkezinde devletin en yüksek temsilcisi idi: Bir defasında Sultan, Cibâl (*Irak'ı Acem*)e gitmek üzere Bağdad'ı terkedince (Şevval 450/Kasım-Aralık 1058), Vâsıt'ta vergi tahsili (*cibâyetü'l-emvâl*) ile meşgul olan " 'A m î d ü ' l - I r a k ", her halde eyâlet mer-

kezi temsilcisiz kalmasın diye, hemen Bağdad'a dönmüştü ([247]). Yine bu sıfatla Bağdad'a gelen tâbi hükümdarlardan Dubeys ile Ebu'l-Feth b. Verrâm'ı karşılamak ve âdet gereğince masraflarını görmek (*ikâme*) de "'âmîdü'l-Irak"ın vazifeleri arasında idi (Şevval 449/Aralık 1057) ([248]).

Halife'nin, veziri vasıtasiyle Sultan'a takdim ettiği kaftanı, bu Selçuklu hükümdarının omuzlarına 'âmîdü'l-Irak'ın koyması, bu devlet adamının teşrifattaki yerini ve hükümdara yakınlık derecesini belirtmeğe kâfidir.

Irak valisi'nin yalnız merasim ve teşrifatta değil, malî mes'elelerde de ne kadar selâhiyetli olduğu, kızının Tuğrul Bey ile evlenmesi karşılığında Halife'nin istediği muazzam parayı (300,000 dinarı), Sultan'a danışmaksızın, bu Selçuklu hükümdarının, istenen para bunun birkaç misli de olsa, vermeğe hazır olduğunu söylemesinden anlaşılıyor (453/1061) ([249]).

Irak valileri arasında en meşhuru, Sultan'ın "Reisü'l-Irakayn" lâkabını verdiği Ebû Ahmed b. Abdi'l- Vâhid en-Nihavendî idi (tayin tarihi: Rebiyülevvel 453/Mart 1061) ([250]). Bu zamana kadar tayin edilmiş olan valiler, sadece "Irak'amîdi", yani Irak'ı Arab valisi olarak vazife gördükleri halde, tayin sisteminde yapılan bir değişiklikle, bu vali iki Irak (*Irak-ı Arab ve Acem*)a birden vali tayin edilmişti. Bu sebeple o, kaynaklarda daima "iki Irak valisi" (*'âmîdü'l-Irakayn*) olarak geçer. Sultan'ın kendisine tevcih ettiği "reisü'l-Irakayn" lâkabının da çifte eyâlet valiliğini belirtmek üzere verildiği anlaşılıyor. Reisü'l-Irakayn'ın Bağdad'ın imarında ve Selçuklu devletinin iktisadî siyasetini tatbikteki muvaffakiyeti ayrıca görülecektir (bk. aşağı).

Selçuklu Devleti erkânı arasında mevki mücadelesinin bulunduğu, Reisü'l-Irakayn'ın, kızı ile evlenmesine muvafakat etmemesinden dolayı, Sultan'ın emriyle, Halife'ye karşı zecrî tetbirler aldığı zaman, Halife'nin protestosuna verdiği cevaptan anlaşılmaktadır: Bu başarılı vali, Halife'ye yazdığı mektupta, düşmanlarının ve muhaliflerinin kendisini halifelik mes'elesinde gevşek davranmakla itham ettiklerini, bunu Sultan'a da nakleylediklerini, başka türlü davrandığı takdirde hayatının tehlikeye düşeceğini, binaenaleyh evlenmeye muvafakat etmekten başka çare bulunmadığını bildirdi (Zülkade 453/Kasım-Aralık 1061) ([251]).

Valilerin resmî ve hususî ikametgâhları, Bağdad'ta "d â r ü ' l - m e m l e k e" ([252]); Musul'da "d â r ü ' l - e m â r e" ([253]) ve Merv'de "d â r ü ' l - m ü l k" ([254]) adını taşıyorlardı. Sultan da Bağdad'a ilk geldiği zaman (Şevval 447/Aralık 1055-Ocak 1056) burada ikamet etmiş ([255]), halifelik vezirini burada kabul eylemişti ([256]). Selçuklu veziri de Bağdat'a geldiği zaman burada ikamet ediyordu ([257]).

Besasirî'nin Bağdad'ı işgal azminde olduğu haberinin, yakalanan bir casustan öğrenilmesi üzerinde (449/1057), 'ä m î d ü ' l - I r a k, böyle bir istilâya karşı müdafaa için d â r ü l - m e m l e k e'de tedbirler almıştı ([258]). Görülüyor ki, Selçuklu valisi için d â r ü l - m e m l e k e'yi müdafaa, Bağdad'ı müdafaadan önce gelmektedir.

Vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî, Sultan Tuğrul Bey'in Hemedan'da muhasara altında bulunduğu sırada, üvey oğlu Enûşervân'ı Selçuklu tahtına çıkarmak için kumandanları d â r ü ' l - m e m l e k e ' de toplamıştı (Şevval 450/Aralık 1058) ([259]).

D â r ü ' l - m e m l e k e, aynı zamanda Selçuklu hâkimiyetinin sembolü sayılıyordu: Halife'nin, kızını Sultan'a

vermeye razı olmaması üzerine, Halife'nin Türk karısı Arslan Hâtun, Sultan'ın emriyle, halifelik sarayından alınarak, d â r ü ' l - m e m l e k e'ye nakledildi (Recep 453/Temmuz-Ağustos 1061). Böylece, Hâtun, halifelik hâkimiyet sahasından Selçuklu hâkimiyet sahasına geçmiş oldu. Sultan'ın ölümü kendisine resmen bildirilmediği için, Selçuklular'ın Irak valisi (*'amîdü'l-Irak*) Ebû Sa'îd el-Kâinî, d â r ü ' l - m e m l e k e'de n e v b e d (*tabl*) çalmağa devam etti (Ramazan 455/Eylül 1063) ([261]). İbrahim Yinal mes'elesinin hallinden sonra Bağdad'a gelen Sultan'ın ilk işi, d â r ü ' l - m e m l e k e'yi tamir ettirmek olmuştu (451-1059) ([262]). Sultan Musul'u işgal ettiği zaman da (449/1037) " â r ü ' l - e-m â r e"de ikamet etmişti ([263]).

F — Ordu

Tuğrul Bey'i bütün saltanatı boyunca en çok ordusu meşgul etti. Sultan ordusuna son derece düşkündü. Meselâ Abbasî Halifesi, veziri vasıtasiyle, Besasirî'ye karşı ikinci sefere çıkmasına mâni olmak istediği zaman, Sultan: " a d a m l a r ı m M u s u l ' d a m u h a s a r a e d i l - m i ş l e r d i r v e y i y e c e k l e r i d e a z a l m ı ş - t ı r " demiş, daha önce Halife'nin sözüne uyarak sefere çıkmadığı için de peşimanlığını vezirine açıkça ifade etmiş, adamlarını tehlikeden kurtarmak için hemen yola koyulmuştu (Recep 450/Eylül 1058) ([264]).

Sultan ile ordusu birbirinden ayrılmaz bir bütündü: Halife, d â r ü ' l - h i l â f e'de ikamet etmesini teklif ettiği zaman, Selçuklu hükümdarı sayıları çok olan " h a v â s s ", " h ü c c â b " ve " m e m â l i k "inden aslâ ayrılamayacağını, beraber kalmak için de halifelik sarayında kendisine ayrılan yerin kâfi gelmeyeceğini bildirmişti (Muharrem 455/Ocak 1063) ([265]).

Sultan'ın ordusu mensuplarına verdiği kıymet her türlü tasavvurun üstünde idi: Tuğrul Bey, Musul önündeki muharebede Besasirî'ye esir düşen - g u l â m kumandanlardan- Yâruh-Tekin'i, kurtarmak için, görüldüğü şekilde, teşebbüste bulunduğu ve Besasirî'nin ailesi ve çocukları ile mübadele edilmelerini temin eylediği halde, Bağdad'ı istilâsı esnasında, Kureyş'e esir düşen, sonradan da Besasirî'ye teslim edilerek öldürülen İranlı ' a m î d ü ' l - I r a k ' ı kurtarmak için hiç bir teşebbüste bulunmadı.

Sultan ordusuna olan sevgisini, nizamî savaş dışı davranışlarda bulunanlara karşı amansız mukabelesiyle de göstermiştir: Sincar şehri önünde Besasirî'ye karşı mağlup olan Kutalmış ordusu (Şevval 448/Aralık 1056), Sincar halkı tarafından da katliama uğratılmıştır. Ertesi yıl, Sultan'ın Sincar halkından intikamı çok müthiş oldu ([267]).

Sultan, ordusunu maddî bakımdan da daima düşünürdü: Mısır'dan büyük yardımlar alarak kuvvetlenen ve Bağdad üzerine yürümeğe teşebbüs eden Besasirî'ye karşı - askerinin büyük kısmını Horasan'a izinli göndermiş olan - Tuğrul Bey az bir kuvvetle kalmıştı. Bu Selçuklu hükümdarı, veziri 'A m i d ü ' l - M ü l k Kündürî'yi Halife'ye göndererek ordusunun dağıldığını, yanında az bir kuvvet kaldığını, bu kuvvetin takviye edilmesi gerektiğini, yoksa bunun da ötekilere iltihak edeceğini ve Bağdad'ın boşalacağını, bu sebeble Irak'a geldikleri zaman veziri Reisü'r-Rüesâ'nın vermeyi vaad ettiği 300,000 dinardan bakiye kalan 120,000 dinarın, ordusuna dağıtmak üzere, ödenmesini istedi. Vezir, uzun müzakerelerden sonra 20,000 dinar ödedi (Rebiyülahir 448/Haziran-Temmuz 1056) ([268]).

Ordusu mensupları -Selçuklu nizamına uymayan- aşırı isteklerde bulundukları zaman bile, Sultan, onları gücen-

dirmeyecek yollar bulmağa gayret ederdi: Sultan, Besasirî'ye karşı ilk seferi esnasında onu Musul'dan sürüp çıkardıktan sonra burasını tâbi hükümdarlardan Hezâresb'e ikta etmişti. Ordu, Musul'u yağma etmek istedi. Tuğrul Bey, burasını ikta ettiğini, maaş ödeyecek gelire ihtiyacı bulunduğunu söyledi ise de, ordu: "ya yağmaya izin verirsin, yahutta bırakıp gideriz" cevabını verdi. İkta sahibi Hezâresb de halkın harimi ve emvâli için endişede idi. Sultan, hem ordu mensuplarının yağma taleplerini reddettiğini, muktedir olamadığını itiraf ediyor, hem de her halde Musul'u almaları dolayısiyle onlara ihsanda bulunması gerektiğini kabul eyliyordu. Bizzat Sultan'ın ifadesine göre, orduya dağıtacak parası yoktu. Çareyi yine Sultan buldu: Hiç olmazsa canlarını kurtarabilmek için, Hezâresb'e şehri boşaltmasını teklif etti. Şehir boşaltıldıktan sonra yağmaya müsaade edildi. Hezâresb, zarar görenlere para dağıttı ve onları şehre geri gönderdi (Rebiyülevvel 449/Mayıs 1057) ([269]).

Ordunun Tuğrul Bey'e karşı son derece büyük saygısı vardı: Ordusu mensupları, ikişer bin kişilik birlikler halinde gelirler, atlarından inerler, Sultan'ın önünde yer öperler ve ayakta -her halde hazırol vaziyetinde- dururlardı. Sultan'ın önünde bulunanlardan birisi - şüphesiz saray hâcib'lerinden biri- tazimlerinin Sultan tarafından kabul edilmiş buunduğunu işaretle bildirince, tekrar yer öperler, atlarına binerler, ayrılırlar ve aynı tazim vazifelerini ifa etmek üzere, başka bir birlik gelirdi. Hiç kimse, Sultan'a yaklaşamaz ve hiç kimse onunla konuşamazdı ([270]).

Sultan'ın Urmiye'de hastalanması, ordusunda büyük bir telâş ve heyecan yaratmıştı (Muharrem 455/Ocak 1063) ([271]).

Ordu, Sultan'ın en müşkül ve zayıf zamanlarında ona sadakatini ve bağlılığını gösteriyordu: Ordu, görüldüğü gibi, Selçuklu vezirinin ve Halife'nin bütün gayretlerine rağmen, Hâtun'un kumandasında Hemedan'da üvey kardeşi İbrahim Yinal tarafından muhasara edilen Sultan'ın yardımına koşmuştu (Şevval 450/Aralık 1058) ([272]).

Sultan'ı sevindiren bir hâdise, ordusunu da sevince garkediyordu: Görüldüğü gibi, bir ara, Sultan, Halife'nin, kızının kendisi ile evlenmesine razı olduğunu bildirdiği zaman, ordusunu müthiş bir sevinç dalgası kaplamıştı. Bunun gibi, Sultan'ın üzüntüsü orduya da sirayet ediyordu: Sultan, Halife'nin evlenmeye razı olmaması yüzünden, Bağdat'a dönünce ordusunu zaptedememekten korkmuş ve yoldan geri dönmek istemişti. (Recep 453/Temmuz-Ağustos 1061) (273).

Hasta olduğu halde Urmiye'den Bağdad'a gitmek isteyen Sultan'a, ordusundan bir gurup, kış dolayısiyle yol almanın güçlüğünü, kışı evlerinde geçirerek, yazın gitmeyi teklif etti. Sultan bu haklı itirazı dinlemeyerek yola çıktı. Sultan ve maiyetindekiler yolda büyük güçlüklerle karşılaştılar. Çok kar yağmıştı. Sultan adamlarının boyunlarına konmuş olan t a h t - ı r e v a n (*mihaffe*) de taşındı. Birçok insan ve hayvan öldü ([274]).

Sultan, ordusunun kendisine karşı ciddî bir şekilde muhalefet ettiği zamanlarda bile, sonunda af yolunu tercih ederdi. Meselâ, bir defasında Halife Sultan'ın Suriye'ye giderek, Rahbe'yi almasını, Besasirî'yi yakalamasını, Fırat'ı geçerek buraları fethetmesini istedi. Bunun üzerine, Sultan, ordusu mensuplarına, teçhizatlarını tamamlamalarını, adamlar göndererek ailelerini ve çocuklarını Irak'a getirtmelerini ve kendisi ile birlikte Suriye'ye doğru yola koyulmalarını

emretti. Ordusu mensupları, bu ülkelerin harap olduğunu, yiyeceklerinin tükendiğini, atlarına binmeye takatları kalmadığını, gaybubetleri uzadığı için kendilerinin de ailelerinin nezdine gitmelerinin gerektiğini bildirdiler ve kendisinden izin istediler; izinden dönünce, nereye emredilirse oraya gideceklerini ilâve ettiler. Sultan, ordudan bir gurubu yakaladı, hattâ dövdürdü ve tevkif ettirdi; sonra onlar hakkında şefaatta bulunanlar oldu. Sultan sonbaharda Suriye'ye sefer yapacaklarına dâir söz aldıktan sonra kendilerini serbest bıraktı (Rebiyülevvel 448/Haziran 1056) ([275]). Bu misâlleri daha da çoğaltmak mümkündür.

Orduyu teşkil eden unsurlara gelince, bir kaynakta, Halife'nin ve vezirinin Selçuklu Türkmenleri'ne elçiler gönderdiklerinden bahsedilmektedir ([276]). Buna karşılık, hâdiselerin çağdaşı pek çeşitli kaynaklara dayanarak bilgi veren İbnü'l-'Adîm ise, bir yerde Halife'nin "Türkmân" ve "Guzz meliki" Tuğrul Bey'e, kendisini Bağdad'a davet için elçi gönderdiğini kaydetmekte; diğer bir yerde ise, ondan "emîr-i guzz" diye bahsetmektedir ([277]). Aynı kaynak, Bağdad'a giren Tuğrul Bey'in başında bulunduğu ordunun, Türk, Guzz, 'Acem, Kürt, Deylem v.s.den meydana geldiğini belirtiyor ([278]); ancak, Türk ve Oğuzlar'ın dışında kalanların, daha ziyade tâbi devletlerin, tâbi'lik şartları gereğince, verdikleri yardımcı kuvvetler olarak kabul etmek gerekir. Böylece, Bağdad'a giren Selçuklu ordusunun esas itibariyle hür göçebe Türkmen Oğuzlarla gulâm (*köle*) Türkler'den meydana geldiği bu iki kaynaktan anlaşılmaktadır. Hattâ, başlangıçta miktar itibariyle, ordudaki hür Türkmen Oğuzlar'ın, gulâm Türkler'den çok daha fazla oldukları görülmektedir; fakat zaman ile, gerek seferlerde oynadıkları roller bakımından, gerekse mik-

tar bakımından gulâm Türkler'in gittikçe ağır basmağa başladıkları dikkati çekmektedir: Tuğrul Bey'in Besasirî'ye karşı ilk seferinde, tâbi hükümdar Hezâresb, Sultan'dan aldığı 1000 kişilik bir gulâm birliği ile Besasirî'nin müttefikleri olan Araplar'a karşı pusu kurmuş, onları mağlûp etmiş ve birçok esir almıştı (279). Bu zaferden sonra Besasirî'nin müttefiki Kureyş ile Dubeys'in tekrar Tuğrul Bey'in tâbi'liğine girme mes'elesini müzakere etmek üzere gönderdiği 70 kişilik elçilik hey'etinin çadırlarını gece ok yağmuruna tutanlar, Türk gulâmları (*gılmân mine' t-Türk*) idi (449/1057) (280). Buna karşılık, Sultan'ın Besasirî'ye karşı Kutalmış'ın kumandasında gönderdiği ordu, görünüşe göre, büyük ekseriyetle, Oğuzlar'dan meydana geliyordu (281). Görüldüğü gibi, bu ordu, korkunç bir mağlûbiyete uğratılmıştı. Bu mağlûbiyetin intikamını almak üzere Besasirî'ye karşı yaptığı ilk seferden dönen Sultan, Halife ile mülâkata giderken, önünde 500 Türk gulâm yürüyordu (282).

Sultan Bağdad'a döndükten sonra, Besasirî ile müttefiklerinin muhasara ettikleri Musul'u, Sultan'ın gulâmları müdafaa ediyorlardı. Sultan, kuvvet tedariki için Cibâl'e adam gönderdi, hayil-başı'lar (*hayl-başiyye*) istedi; başlarında "hâcib"leri olduğu halde 700 gulâm techiz edildi (Rebiyülahir 450/Haziran 1058) ve Musul'a gönderildi (283). Ayrıca, Sultan da, Musul'u muhasara eden Besasirî'ye karşı ikinci seferine çıkarken, Halife'den emrindeki gulâm'lara sarfedeceği para istedi. Halife gizli verdiği için miktarı belli olmayan bir meblâğ ödedi. Buna rağmen, saltanat çadırı'nın etrafında ancak 2000 gulâm (Türk) toplandı. Bunu gören Sultan, bu kadar az bir kuvvetin toplandığını söylemediği için vezirine çıkıştı (284).

Görüldüğü gibi, Hemedan'da İbrahim Yinal tarafından muhasara edilen Tuğrul Bey'in yardımına koşan Hâtun'un kumandası altındaki kuvvetler, pek büyük ekseriyetle, O ğ u z l a r'dan meydana geliyordu (Zülkade 450/Aralık 1058). Bağdad'da Selçuklu veziri Kündürî'nin kendi h a s g u l â m'larından başka bir kuvvet kalmamıştı ([285]). Bizzat Besasirî'ye göre, Bağdad'da kendisine karşı mücadele eden 11,000 kişilik kuvvet, (g u l â m) Türk, Acem ve Haşimîler'den meydana geliyordu (Zülkade 451/Aralık 1059) ([286]). Arap Serayâ b. Menî', kendisine 2000 seçme Türk g u l â m'i verilerek, Suriye'ye geçmeden Besasirî'nin peşinden gönderilmesini istemişti (451/1059-60) ([287]). Tebriz dönüşü "h ü c c â b" ve "g ı l m â n" Sultan'a baş kaldırdığı zaman, hükümdarın gözde kumandanlarından Humar-Tekin onlarla Sultan'ın arasını bulmuştu (Şaban 453/Temmuz-Ağustos 1061) ([288]). 'Amidü'l-Mülk Kündürî, Sultan'ın ordusunu bahis mevzuu ederken "h ü c c â b", "h a v â s" ve "g ı l m â n" kelimelerini kullanmaktadır (455/1063) ([289]).

Verilen bu bilgiden başlıca şu neticelere varılabilir:

1 — Türkmen Oğuzlar muvakkat kuvvetlerdir: Belli gayelere varmak için toplanmaktadırlar. Buna karşılık, g u l â m T ü r k l e r, daimî ordu unsurlarıdır. 2 — Başlangıçta, gerek oynadıkları roller bakımından, gerekse miktar bakımından Türkmenler Oğuzlar ağır basarken, gitgide g u l â m T ü r k l e r'in daha fazla rol oynadıkları ve sayılarının arttığı görülmektedir.

Tuğrul Bey'in emir ve kumandası altındaki ordusunun miktarı, her zaman aynı değildi ve yapılacak seferin ehemmiyetine göre değişiyordu. Bir kaynak, Bizans'a karşı yaptığı seferden bahsederken Tuğrul Bey'in "d e n i z k u m u k a d a r ç o k" bir ordu ile geldiğini kaydetmek-

tedir ([290]). Üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın, yukarıda bahis mevzuu edilen ilk isyanı sırasında kendisini Sermâc kalesinde muhasara ettiği zaman, Tuğrul Bey'in ordusu 100,000 kişiye varmıştı. Nitekim o, bu kaleyi 4 günde almıştı ([291]).

Sultan'ın ordusunun sayısı, görünüşe göre, Bağdad'a girdiği zaman en yüksek derecesine varmıştı. Bir kaynağa göre, bu ordu, 120,000 kişiye baliğ oluyordu ([292]). Görüldüğü gibi, buna t â b i hükümdarların verdikleri yardımcı kuvvetler de dahildi. Diğer bir kaynağa göre, Tuğrul Bey'in Bağdad'a giren ordusu 50 bin atlı idi ([293]). Netice olarak, ordu sayısının 60,000 den aşağı olmadığı, ayrıca 8 filin bulunduğu anlaşılıyor ([294]). Görüldüğü üzere, Tuğrul Bey, muhtelif vesilelerle ordusunun çokluğundan bahsettiği gibi, Hezaresb, Kureyş ve Dubeys gibi t â b i hükümdarlar da, karşı koyamayacakları kadar büyük bir askerî güce sahip olduğu için bu Selçuklu hükümdarının metbû'luğunu kabul ettiklerini tekrarlamışlardı. Bununla beraber, ordusu mensupları ailelerin yanına Cibâl'e ve Horasan'a izinli gittikleri zaman, Bağdad'da Sultan'ın emrinde pek az bir kuvvet kalmıştı. Meselâ, Sultan, Besasirî'ye karşı ikinci seferini yapmak üzere ordusu ile harekete geçtiği zaman, toplanan askerin azlığını görmüş, vezirine çıkışmış idi. Toplanan bu kuvvet, aşağı yukarı 2000 gulâm'dan ibaretti (Recep 450/Ağustos 1058) ([295]). Sultan, kuvvet noksanlığını telâfi etmek için, görüldüğü şekilde, Cibâl (Irak-ı Acem)e adam göndererek, "h a y l - b a ş ı l a r" (hayl-bâşiyye) talebetti, asker toplanmasını emreyledi: 700 kişilik bir g u l â m birliği techiz edilerek, başlarında "h â c i b"leri olduğu halde, doğrudan Musul'a hareket etti (Rebiyülahir 450/Mayıs 1058) ([296]). Bu, g u l â m'lardan meydana gelen daimî ordu teşkilinin nekadar güç olduğunu göstermektedir.

Galiba, bu sebeble, Tuğrul Bey, bir taraftan şahsına bağlı bu tipte ordu tedarikine çalışırken, bir taraftan da Selçuklu şehzâdelerinin emrindeki hazır kuvvetlerden faydalanma yoluna gidiyordu: Sultan, Besasirî'ye karşı mücadele eden t â b i hükümdar Kureyş'i desteklemesi için, "e t r â k", "g u z z" ve "T ü r k m e n"den mürekkep 2000 kişilik kuvvetle Kutalmış'ı gönderdiği sırada, bilhassa bu Selçuklu şehzâdesinin Sincar önünde müthiş bir mağlûbiyete uğramasından sonra, üvey kardeşi İbrahim Yinal'a yardıma gelmesini emretmiş, fakat İbrahim Yinal, Selçuklu hükümdarını oyalamış ve görüldüğü şekilde Sultan'ı son derece üzmüştü. Sultan, gelmediğini görünce de, yoluna devam etmişti. İbrahim Yinal, ısrarları karşısında Musul civarında Sultan'a mülâki olmuştu ([297]). Sultan, Bağdat'tan 2000 kadar g u l â m'la hareket ettiği ve Cibal'den katılanlarla 2700 kişilik bir kuvvete sahip olduğu halde, İbrahim Yinal emrinde 20,000 kişilik bir kuvvetle gelmişti. Halbuki, Skylitzes'e göre, Bizanslılar tarafından öldürülen Selçuklu şehzadesi Hasan'ın intikamını alması için Sultan tarafından "R û m g a z a s ı"na memur edilen aynı İbrahim Yinal'ın emrinde *100,000* kişi vardı ([298]). Mamafih, Tuğrul Bey'in emrinde daha İbrahim Yinal'ın iltihakından önce, bilhassa Yakutî'nin kendiliğinden katılması ile, epey kuvvet toplandığı, Hezâresb 1000 T ü r k g u l â m ı ile Besasirî'nin müttefikleri olan Arap hükümdarlarına pusu kurmayı teklif ettiği zaman, Sultan'ın, bunu az bularak, 3000 g u l â m almasını teklif etmesinden anlaşılıyor ([299]). Görüldüğü gibi, Tuğrul Bey, belki de askerinin azlığı yüzünden, Besasirî karşısında, Musul önünde uzun müddet bekledikten sonra, Hezâresb'in 1000 T ü r k g u l â m ı ile Besasirî'nin müttefiklerine pusu kurması, muharebenin seyrini değiştirmişti.

Tuğrul Bey, Hemedan'da İbrahim Yinal tarafından, görüldüğü şekilde, muhasara edildiği zaman, bir taraftan Bağdad'daki kuvvetlerini yardımına çağırırken, bir taraftan da doğudan yardım istemişti. Alp Arslan, Kavurd Bey ve Yakutî emirlerindeki kuvvetlerle Sultan'ın yardımına koşmuşlardı (bk. yukarı).

Besasirî'nin öldürülmesi ile neticelenen son harekâtta, Sultan'ın, Humar-Tekin ile Enûşervân kumandasında gönderdiği kuvvet miktarı, esas itibariyle, 2000 Türk gulâmı'ndan ibaretti (Zülkade 451/Aralık 1059) ([300]). Buna karşılık, Tuğrul Bey ile taht mücadelesine girişen Kutalmış, Gird-kûh kalesinde muhasara edildiği zaman, emrinde yayalar ve gayri muharipler hariç, 20,000 kişilik bir kuvvet vardı. (Cemazülahire 455/Haziran 1063) ([301]). Tuğrul Bey'in ölüm haberi üzerine muhasara kaldırılınca, aynı Kutalmış payitaht Rey şehrine 50,000 kişilik bir Türkmen ordusu ile hücum etmişti (Şevval 455/Eylül-Ekim 1063) ([302]). Daha da çoğaltılabilecek olan bu misâller, savaşan ordu miktarlarının ne kadar değişik olduğunu göstermektedir.

Tuğrul Bey zamanında Selçuklu ordusunu teşkil eden unsurlara muvazi olarak kumandanları da başlıca, 1 — Hür Türkmen Oğuzlar'dan; 2 — Gulâm Türkler'den meydana geliyordu. Anlaşıldığına göre, umumiyetle "bey" ünvanını taşıyan kumandanlar, hür Türkmen Oğuz, "tekin" ünvanı ile geçen kumandanlar da gulâm Türklerdi. Ayrıca, isimlerin sonunda veya başında "hâdim", "hâcib", "serheng" kelimeleri v.s. bulunan kimseler de gulâm sistemine göre yetişmiş ordu mensuplarından idi ([303]).

Sultan, kendisinin idare etmediği seferlere, eski Türk âdetine uygun olarak, umumiyetle çifte kumandan, ve bâ-

zan da ikiden fazla kumandan memur ediyordu: Sultan, Besasirî'ye karşı savaşan Arap Kureyş'e yardım için ilk defa amcası oğlu Kutalmış ile "H â c i b - i B u z u r g"un kumandası altında "etrâk", "guzz" ve "Türkmân"dan mürekkep 2.000 kişilik bir kuvvet göndermişti (448/1056) ([304]). Yine Tuğrul Bey, Besasirî'nin öldürülmesi ile neticelenen son sefere Humar-Tekin ile Enûşervân'ın kumandasında 2000 T ü r k g u l â m birliği göndermişti (Zülkade 451/Aralık 1059) ([305]).

Yapılan muharebelerde t â b i hükümdarların rolleri, birkaç istisna ile o kadar büyük değildi. T â b i hükümdar Kureyş, Besasirî'ye karşı yaptığı ilk muharebede görüldüğü gibi, Kutalmış ile birlikte müthiş bir mağlûbiyete uğramıştı. Bu başarısızlık sebebiyle olacak ki, görüldüğü üzere, Sultan, bazan Türk olmayan kumandanların emrine O ğ u z veya g u l â m T ü r k kıtaları vererek sefere gönderiyordu. Meselâ, Sultan, Selçuklu hizmetine giren Büveyhoğulları hânedanından Ebu Ali b. Ebi Kâlicâr'ın emrine O ğ u z kıt'aları vererek, Hûzistan'ın fethine göndermişti (446/1054-55) ([306]).

Tuğrul Bey, orduda insan unsuru ve bunun teşkilârlandırılması kadar, techizata da ehemmiyet veriyordu. Sultan'ın silâh yığmaya ve bunun muhalifinin eline geçmemesine büyük ehemmiyet verdiği görülmektedir. Meselâ o, İbrahim Yinal'ın isyan ederek Hemeden'a doğru sür'atle gittiğini öğrenince, oradaki hazine'lerle beraber silâhların İbrahim Yinal'ın eline geçmesi başlıca endişesiydi. Görüldüğü gibi, Sultan hazine ve silâhlarına kavuştu ise de, İbrahim Yinal, Türkmenler'in desteğini sağlamağa muvaffak oldu. (Ramazan 450/Kasım 1058) ([307]). Hâtun'un kumandası altında Tuğrul Bey'e yardım için Bağdad'ı terkeden O ğ u z-

lar'ın "dârü'l-memleke"deki silâhları yağma etmeleri, silâhın ehemmiyetini gösteren diğer bir misâldir ([308]). Nitekim, Tuğrul Bey, silâh imâline sefer esnasında da devam etmek için gerekli tetbirleri alıyordu. Meselâ, o, Kutalmış'ın Sincar önünde mağlûp olmasından sonra Besasirî'ye karşı bizzat sefere çıkarken, yanına, muhasara âletleri almakla iktifa etmedi ([309]), sefer esnasında "'arrâde"ler ve "mancınık"lar imal edecek marangozlar da aldı ([310]). Görüleceği gibi, Sultan başka devletler tarafından imal edilmiş dev mancılıklardan da faydalanıyordu.

Tuğrul Bey ordusunun hafif silâhları, yay ve ok, kılıç, kalkan, mızrak ([311]); ağır silâhları ise debbâbe, 'arrâde ([312]) ve mancınık idi ([313]). Ağır silâhlara "muhasara âletleri" (*âlâtü'l-hisâr*) de deniyordu ([314]).

Tuğrul Bey zamanında en çok yapılan muharebe çeşiti akınlardır. Bunu muhasara muharebeleri takibetmektedir. İbrahim Yinal'a karşı kazandığı son meydan muharebesi istisna edilecek olursa, Sultan'ın Dandanakan'dan beri şahsen büyük bir meydan muharebesi idare ettiği pek görülmemiştir. Halbuki, İbrahim Yinal'ın, hem Anadolu'da olduğu gibi akınlarda, hem Rey ve Hemedan'da olduğu gibi muhasara muharebelerinde, hem de Bizans'a karşı olduğu gibi meydan muharebelerinde büyük muvaffakiyetler kazanması dikkati çekmektedir.

Tuğrul Bey, akınlarda muvaffakiyet kaydetmiştir. Esasında Bizans'a karşı Tuğrul Bey'in tertip ettiği sefer bir bütündü. Bu seferin içinde her çeşit muharebe vardı. Ancak, Bizans kuvvetlerinin, kalelerden dışarı çıkmağa cesaret edememeleri yüzünden, Tuğrul Bey, meydan muharebesi

vermek fırsatını pek bulamamıştır. Tuğrul Bey'in, akınlarda kuvvetlerini üçe böldüğü ve her birini bir istikamete sevkettiği görülmüştü. Bu üç kolun her birinin ayrıca daha küçük guruplara ayrıldığı muhakkaktı. Akınlar atlılar tarafından yapılırdı ve sür'at esastı (315). Gaye, mümkün olduğu kadar g a n i m e t elde etmek idi. Bu esnada pusu kurulur, veya baskın, bilhassa gece baskını yapılırdı; sonra bütün muharebelerde Türkler'in "g ö k g ü r ü l t ü s ü" nü andıran "n a r a"lar atmaları (316), k ö s l e r vurup, b o r a z a n l a r çalmaları (317) düşman üzerinde ürkütücü tesir yapıyordu.

Bu akınlar sonunda, Sultan'ın vazifelendirdiği kumandan 1057-1058 yılında ilk defa Kemah'ı, Şebin Karahisar (K o l o n i a)ı, Malatya'yı; ertesi yıl Ergani (A r k i n) yi, Sivas'ı v.s. aldılar (318).

Tuğrul Bey, muhasara muharebelerinde İsfahan ve Sincar gibi kuvvetli surları olan şehirleri zaptetmeğe muvaffak oldu. Malazgirt'e gelince, bu şehrin muhasarası, Sultan'ın muharebe san'atını ne kadar mükemmel bildiğini ve tatbik ettiğini açıkça göstermektedir. Ancak, Sultanın, muhasara işini akınlardan sonraya bırakması bir hata oldu. Çünkü, akınlar esnasında Malazgirt müdafaası takviye edildi; kadınlar dahil, herkese vazife verildi. Bu arada mahsül toplanıp şehre taşındı. Sultan, yine de Malazgirt'i alabilecek güçte idi: Kışın yaklaşması, bir de muhasara sırasında uğradığı ihanet, kat'i netice almasına mâni oldu.

Sultan, Malazgirt'e biri sabahleyin güneş doğarken, diğeri akşama doğru olmak üzere günde iki defa hücum ediyordu. Tahmin edileceği gibi, hücumlar, düşman üzerinde dehşet verici tesirler yapan b o r u s e s l e r i ve n â r a l a r la başlıyordu. Tatbik edilecek muharebe taktiği ve

plânı, geceleri toplanan harp meclisi'nde kararlaştırılıyordu. "Sultan'ın aileleri arasında en ileride bulunan bir şehzâde" bu muharebe plânlarını, savaşıyormuş gibi şehir surlarına yaklaşarak, bâzan yüksek sesle, bâzan da okun ucuna bağladığı bir mektupla muhasara edilenlere bildiriyordu. Bu şehzâdenin, Selçuklu ordusunda bulunduğu bilinen Kutalmış olması pek mümkündür.

Muharebe nev'inin tabiî neticesi olarak, başlıca rolü mancınık oynuyordu. Mancınık muharebesi karşılıklı idi: Muhasara edilenler, Selçuklu mancınıklarının atışlarını tesirsiz hâle getirmek için muhtelif tetbirler alıyorlardı. Meselâ, ihtiyar bir din adamı, inşa ettiği bir mancınıkla Selçuklu mancınığının attığı taş mermiyi karşılamağa, böylece bu mermi daha surlara çarpmadan zararsız hâle getirmeğe muvaffak oldu. Bunun gibi, Bizanslılar, surların altından lâğım kazan Selçuklu ordusu mensuplarını ya uzattıkları kancalarla çekerek, ya da mukabil lâğımlar kazarak yakalıyorlardı. Böylece, onlar, aralarında Sultan'ın kayın pederi de bulunan esirleri surların üstünde, Selçuklu ordusunun gözleri önünde öldürüyorlardı. Sultan, Bizans imparatorunun Hoy şehrinin surlarını dövmek için yaptırdığı dev mancınıkı Bitlis'ten getirtmekten başka çare bulamadı: Mancınıkın daha ilk atılışı, Bizanslılar arasında büyük korku ve heyecan yarattı. Adı geçen din adamının fırlattığı bir merminin mancınıkın baş tarafını kırması, Malazgirt'te bir dereceye kadar sevinç uyandırdı ise de, Türkler önüne pamuk balyaları v.s. yığarak, birkaç gün içinde mancınık'ı tahkim edince, Bizanslılar, yeni bir mukabil tetbire başvurdular: Bir fedai ile mancınıkı yakmak. Mızrağın ucuna geçirdiği bir kâğıtla kendisini postacı olarak bir Frank, mancınıkın yanına gelince, koynunda sakladığı neft şişe-

lerini birdenbire arkası arkasına fırlatarak, onu yakmağa muvaffak oldu. Buna Sultan da hayret etti ve Frank'ı mükâfatlandırmak istedi; fakat Frank kabul etmedi. Tekrar lâğımlar kazmak da netice vermedi. Bundan sonra, Bizanslılar'ın Sultan'a küfretmek ve onunla alay etmek cesaretini gösterdikleri görülüyor. Kış yaklaştığı için Sultan muhasarayı kaldırmak mecburiyetinde kaldı ([319]).

İki büyük devletin, -Türkler'in henüz icabettiği kadar maharet kazanamadıkları anlaşılan- bir muharebe nev'inde ve aynı zamanda iki medeniyet ve tekniğin çarpıştığı görülmektedir. Bu muhasara muharebesi bu bakımdan örnek olarak alındı.

VI

İÇTİMÂÎ SİYASET

Tuğrul Bey'in, kaynağını sınıfsız cemiyet telâkkisinden alan bir içtimaî siyaseti olduğu yukarıda muhtelif vesilelerle görüldü. Yine onun, başında bulunduğu Selçuklu Devleti'nin, yerine geçtiği devletlerden farklı bir içtimaî siyaset güttüğü ve bu siyaseti hâkimiyeti altında bulunan -muhtelif soydan ve dinden- başka kavimlere de tatbik etmeğe çalıştığı belirtildi (bk. yukarı, hükûmet teşkilâtı).

Tuğrul Bey zamanında siyasî otorite ile cemiyet arasında sıkı bir münasebet vardı: Devlet teşkilâtının başında ve içinde bulunanlar, aynı zamanda cemiyette en yüksek tabakayı teşkil ediyorlardı. Cemiyetin, 1 — Başta Selçuklu hanedanı ve mensupları olmak üzere askerî ve mülkî ricâl; 2 — Devlet teşkilâtı dışında kalan bütün kavimler olmak üzere, başlıca iki tabakadan meydana geldiği söylenebilir.

Böylece, Tuğrul Bey zamanından *itibaren İslâm cemiyet* hayatında büyük bir değişiklik oldu: Türkler ve onlarla devlet idaresinde işbirliği yapan yerli halk, cemiyette en yüksek tabakayı teşkil ettiler. Çünkü, devlet teşkilâtı dışında kalanlar, kim olurlarsa olsunlar, "r e a y â "dan sayılıyorlardı ([320]). Bununla beraber, Türk cemiyet telâkkisinin tabiî neticesi olarak, gerek askeri teşkilâta, gerekse mülkî teşkilâta eleman alınırken, asaletten ziyade kabiliyetin göz önünde bulundurulması yüzünden, aşağıdan yukarıya doğru yükselme imkânları daima mevcuttu. Bu sebeble, daha eski devirlerde olduğu gibi, Selçuklu devrinde de yüksek tabaka cemiyetin sadece idarî ve siyasî mes'uliyetini taşıyor idi ve keskin hatlarla ayrılmış, kapalı bir içtimaî sınıf teşkil etmiyordu. Meselâ, orduya basit bir g u l â m olarak giren kabiliyetli bir Türk gencinin aradan 10-15 yıl geçtikten sonra büyük bir kumandan olması daima mümkündü ([321]). Aynı hüküm, mülkî teşkilâtta vazife alanlar için de geçerlidir (bk. yukarı, hükûmet teşkilâtı). Böylece cemiyet kendisini mütemadiyen yeniliyordu. Diğer taraftan, cemiyette içtimaî adaleti ve müsavatı sağlamaktan ibaret olan eski Türk âdetinin Tuğrul Bey zamanında da devam ettiği görülmektedir: Bugün de devam eden "s a ç ı", her fırsatta t o y ve ş ö l e n verme ve sonunda y a ğ m a, sarayın kapısının herkese açık olması v.s. gibi içtimaî adetlerin, içtimaî adaleti ve müsavatı gerçekleştirmek için icadedilmiş vasıtalar olarak telâkki edilebilir.

İbn Hassûl, Türkler'in içtimaî vasıfları hakkında çok kıymetli malûmat vermektedir. Ona göre, Türkler'in başta gelen hususiyetlerinden biri "vekar"dır: "O n l a r d a n e s i r a l ı n a n l a r d a n h i ç b i r i, y e m e, i ç m e, g i y m e v e b i n m e d e e f e n d i s i n d e n

aşağı kalmağa razı olmaz. Bunlar başka kölelerin ve esirlerin kullanılmakta oldukları ev süpürmek, hayvanlara bakmak v.s. gibi.., başka (soydan) kölelerin yaptıkları işlerde kullanılamazlar ([322]). Yine ona göre, Türk (esirlik) bağı çözüldükten sonra askere başbuğ olmak ve bir gurubun başına geçmek veya bir cemaata emr-ü nehiy'de bulunmaktan başka bir işe razı olmaz ([323]).

Türkler'in başka hususiyetleri de kanaatkâr olmaları, meşakkatlere katlanmaları ve büyük bir takip fikrine sahip bulunmalarıdır: "Bunlar, (Türkler) kırlara, otsuz-ocaksız çöllere alışıktırlar; icabında az bir nesne ile günlerini geçirmeye katlanırlar. Bunlarda baskınlarda elde ettikleri ganimet'lerle yaşamayı yaşayışın en güzeli ve en bolu sayarlar. Bunların kaçan bir geyiği veya bir yaban eşeğini avlamak için gösterdikleri tahammülün ve bu hususta katlandıkları meşakkatin dereceleri yüksektir. O kadar ki, yorulmuş ve takatları kesilmiş oldukları halde, altlarındaki hayvanı sürmek ve dağların tepelerine çıkmak ve tehlikelere atılmak ve yolu-izi belli olmayan yerlere girmek hususunda bunlar ilk neş'elerini muhafaza ederler". Yine İbn Hassûl'e göre, "büyük gayeleri

elde etmek uğrunda Türkler'den ileri bir millet yoktur" ([324]).

Hâlis Türkler'de kötülük yoktur: "Bunların içinde sözlerinde ve işaretlerinde, giyiniş v.s.relerinde biraz kadın gibi olanlar varsa, bunlar bu diyarda doğmuş ve buralarda bulunanlardan huy kapmış olan Türkler'dir" ([325]). Böylece Türkler arasında az da olsa, içinde yaşadıkları içtimaî muhitin tesiri altında kalıp, iyi vasıflarını kaybetmeğe başlayanların bulunduğu görülmektedir.

İbn Hassûl'un Türkler'de bulduğu en bâriz vasıf "şecâ'at"dır. O, "aile ve çoluk-çocuğa uzatılan el şecaatla defedilir; düşman ile bunun sayesinde uğraşılır; zafer bununla temin edilir;... aşiret, kavim ve kabile onunla korunur; kimseye baş eğmemek, ancak şecaat sayesinde icra edilebilir. Memleketler bununla zaptolunur; yollar bununla muhafaza altında bulundurulur" dedikten sonra, Türkler'in şecaatte dünya milletleri arasındaki yerini ve şecaatla elde ettikleri neticeleri şöyle ifade ediyor: "Bütün milletler içinde cesaret ve şecaatta onlardan daha ileride olan ve büyük maksatları elde etmek uğrunda onlardan daha ileri gidebilen (başka) bir millet yoktur" ([326]).

Hâdiselerin çağdaşı İbn Hassûl'un müşahedelere dayanan bu sözleri içtimaî tarih bakımından son derece ehemmiyetlidir.

VII

KÜLTÜR SİYASETİ

Anlaşıldığına göre, Tuğrul Bey, m e d r e s e l e r inşa etmek ve ettirmek dışında kültür mes'eleleriyle meşgul olmak fırsatını pek bulamamıştı: Bu sebeble, onun içtimaî ve iktisadî hayatta olduğu gibi, şuurlu bir Türk kültür siyaseti takip edip etmediği açık olarak tesbit edilemiyor. Bununla beraber, Tuğrul Bey'in, sınırları içinde doğduğu İslâm medeniyetinin ve bu medeniyetin mühim bir unsuru olan İran kültürünün tesiri altında kalmak şöyle dursun, ne kadar yabancısı olduğunu, önüne getirilen İran yemeklerini tanımamasından da anlaşılmaktadır ([327]). Nitekim, Tuğrul Bey, Halife ile mülâkatında Türkçe'den başka bir dille konuşmadığı gibi, üvey kardeşi İbrahim Yinal da Musul civarında kendisini karşılamağa gelen Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî'ye Türkçe hitabetmişti (bk. yukarı).

Esasında Tuğrul Bey zamanında Türkler arasında kaynağını Orta Asya teşkil eden Türk kültürünün, yani Türkü Türk yapan millî değerleri titizlikle korunduğunu gösteren misâller pek çoktur. Bunların başında eski Türk âdetlerinin muhafaza ve devam ettirilmeleri gelmektedir. Meselâ, düğünler tamamiyle Türk âdetlerine göre yapılıyordu: Görüldüğü gibi, Sultan, Halife'nin kızı ile nikâhı kıyılmadan önce, bugün de devam eden bir Türk âdeti gereğince, çeyizi, herkesin görebileceği şekilde teşhir etmişti; büyük bir ziyafet vermişti. Ziyafetten sonra yine Türk âdeti gereğince, altun sofra (takımı) yağma edilmişti ([328]). Nikâhtan sonra, gerek tahtın önünde, gerekse saltanat çadırının kapısında bugün de muhafaza edilen "s a ç ı" saçılmıştı ([329]). Bağ-

dad'da yapılan düğünde (455/1063) Sultan'ın adamları, sarayındaki salonda Sultan'ın da katıldığı oyunlar oynamışlar ve Türkçe şarkılar söylemişlerdi ([330]).

Matem merasimi de eski Türk âdetlerine göre yapılıyordu. Meselâ, kumandan Humar-Taş, Bağdad'da vebadan ölünce, İranlı vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî, toprağa oturmak suretiyle, Türk usulü matem tutmuştu (450/1058) ([331]).

VIII

İMAR FAALİYETİ

Tuğrul Bey'in, bunca askerî ve siyasî faaliyetleri yanında, imar ile de ciddî şekilde meşgul olmak fırsatını bulduğu görülmektedir. Esasında, onun bu çeşit faaliyetini Türk devlet telâkkisinin tabiî neticesi saymak gerekir. Bu itibarla, bu Selçuklu hükümdarının Bağdad'a geldikten sonra, yukarıda bahis mevzuu edilen "Tuğrul Bey şehri" bir istisna değildir. Harb olan ve daha önce 1000, 000 den fazla nüfusu varken Tuğrul Bey'in geldiği sırada 3,000 kişiye düşen Rey şehrini hemen imara başlaması da bir tesadüf değildir ([332]).

Bu imar faaliyetinin mahiyetine gelince, Tuğrul Bey Nişapur'da Saraçlar Pazarı yakınında bir medrese inşa edilmesini emretmişti. Anlaşıldığına göre, meşhur seyyah Nâsır-ı Husrev bu şehre geldiği zaman, bu medrese inşa ediliyordu (Şevval 433/Mayıs 1046); başka imar faaliyetleri de yürütülüyordu ([333]). Türk düşmanı olduğu görülen Nâsır-ı Hüsrev'in, Nişapur'da sadece bu medreseyi bahis mevzuu etmesi, bu eseri ne kadar

ehemmiyetli saydığının delilidir. Tuğrul Bey, payitaht yaptığı Rey'de de, şehir içinde ve dışında yaptırdığı görülen saraylardan başka, Hanefîler için 20,000 kişinin vaız dinleyebileceği kadar büyük bir cami inşa ettirmişti ([334]). Tuğrul Bey, ayrıca, başkalarının da, (diğer mezhepler için) camiler ([335]) ve büyük bir medrese ([336]) inşa ettirmelerini teşvik ediyordu ([336]).

İmar faaliyetine kumandanlar da iştirak ediyorlardı: Meselâ, meşhur Sâv-Tekin, Rey şehrinde eshâb-ı hadîs'in Cuma namazı kılması için cami inşa ettirmişti ([337]). Şiî Abdü'l-Celil el-Kazvinî'nin, Rey'in dünyanın en büyük şehirlerinden olduğunu bildirmesi ([338]), Tuğrul Bey zamanında girişilen imar faaliyetinin neticesi sayılabileceği gibi, şumulü hakkında da bir fikir vermek için kâfidir.

Tuğrul Bey, Bağdad'da inşa ettirdiği şehirde - Türkler'in Arap mescitlerine gitmeye mecbur kalmamaları için - büyük bir de cami inşa ettirmişti ([339]). Ayrıca, Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî, şüphesiz Tuğrul Bey'in emriyle, Büveyhoğulları Hükümdarlarından Adudu'd-devle tarafından inşa ettirilmiş olup, Selçuklular'ın Bağdad'a gelişleri sırasında harap bulunan hastahaneyi tamir, dağılan vakıflarını ihya ettirmişti; vakıf gelirleriyle bir hastahaneye lâzım olan bütün eşya ve ilâçları tedarik etmişti. Sadece 28 tabib tayin edildiğini söylemek, hastahanenin, bugünkü ölçülerle bile, nekadar büyük bir müessese olduğu hakkında bir fikir verebilir ([340]). Zaten, medrese, mescit, hankah gibi imar faaliyetinin bütün Selçuklu hükümdarlarının değişmez siyasetleri olduğu malûmdur ([341]).

Görünüşe göre, Bağdad'daki imar faaliyeti, esas itibariyle, Selçuklu vali (*'amîd*)lerinin de vazifeleri idi. Valiler de tıpkı hükümdar gibi, imar siyasetinde Türk devlet

telâkkisine uygun hareket ediyorlardı. Meselâ, Selçuklular'ın iki Irak valisi Reisü'l-Irakayn, yalnız Bağdat'ın sünnî doğu kısmını değil, fırsat ve imkân buldukça, sünnîlerle mücadele eden ve Bağdad'ı işgal ettiği zaman Besasirî'yi hararetle destekleyen şi'î batı kısmını da aynı derecede imar ediyordu; hattâ, fazla harab olduğu için, batı kısmını imara daha fazla ehemmiyet veriyordu (453/1061) ([342]).

IX

İKTİSADÎ HAYAT

Yukarıdan beri bahis mevzuu edilen imar faaliyetinin, aynı zamanda iktisadî bir mahiyet taşıdığına dair elde daha açık deliller vardır: Tuğrul Bey, fetih esnasında harab olan İsfahan için bir defada 500.000 dinar sarfederek, yüksek binalar, köyler, evler, köşkler mescitler ve hankah'lar yaptırmıştı ([343]). Bununla iktifa etmeyen Tuğrul Bey, İsfahan halkını üç yıl müddetle vergiden muaf tutmuştu. İsfahan şehrinin inkişafı için Tuğrul Bey tarafından sarfedilen bu muazzam paranın ve alınan tedbirlerin, şehrin harap bir vaziyette bu Selçuklu hükümdarının eline geçtiği 438 (1046-1047) yılından Nâsır-ı Husrev'in ziyaret ettiği 444 (1052) yılına kadar arada geçen 6 yıldan daha az bir zaman içinde verdiği neticeler insanı hayretler içinde bırakmaktadır ([344]). Ehemmiyeti dolayısiyle Nâsır-ı Husrev'in verdiği bilgiyi aynen naklediyoruz: "(İsfahan) şehrinde akar sular, güzel ve yüksek binalar; şehrin ortasında büyük bir Cuma mescidi (gördüm); şehrin içi hep mamur. Bunlar içinde hiç harab (ev) görmedim. Birçok (ka-

palı) çarşılar (var). (Meselâ), içinde 200 sarraf bulunan bir (kapalı) saraflar çarşı (pazar)sı gördüm. Her çarşının bir "derbend"i ve bir kapı *(dervâze)*si bulunuyordu... Temiz kervansaraylar vardı. "Kû-Tırâz" denen bir mahalle *(kûçe)* de 50 güzel kervansaray bulunuyordu; her bir kervansarayda satıcılar *(beyyâ'ân)* ve bir çok "hücredâr"lar oturmuşlardı. Bizim beraber yolculuk ettiğimiz -1300 yük hayvanından gelen- kervan ile şehre girdik; bu kadar (büyük) bir kervanın nasıl yerleştiği hiç belli olmadı. Çünkü, hiç bir yerde ne yer darlığı, ne de oturma (ikamet) ve yem *('alûfe)* güçlüğü çekildi. Tuğrul Bey, İsfahan'ı alınca, buraya Nişapur'lu hâce 'Âmîd adlı güzel yazısı olan, iyi yüzlü, faziletsever *(fazl-dûst)* hoş sözlü, ihsanı bol *(kerîm)* bir kâtibi (vali olarak) tayin etmişti. O, üç yıl halktan hiç bir vergi almamasını emreden Sultan'ın emrini yerine getirdi. (Şehirden) dağılanlar, tekrar "vatan"larına döndüler... Ben Farsça konuşan hiç bir yerde İsfahan'dan daha derli-toplu *(câmi'ter)* ve daha mamur (bir şehir) görmedim" ([345]). Nakledilen bu bilgi Tuğrul Bey'in imar faaliyetinin mahiyeti ve iktisadî neticesi hakkında - ayrıca tefsir ve tahlile ihtiyaç göstermeyecek kadar - açık bir fikir vermektedir.

Görülüyor ki, sınırları içinde yaşayan bütün insanları - din ve ırk farkı gözetmeksizin - refah içinde yaşatmaktan ibaret olan eski Türk devlet telâkkisi Tuğrul Bey zamanında asıl meyvesini iktisadî hayatta vermiştir: Tuğrul Bey'in, bu telâkkiye uygun olarak, hakimiyeti altındaki ülkelerde umumi refahı arttırmak için şuurlu bir iktisadî siyaset takibettiği - daha imar faaliyeti hakkında verilen bilgiden - kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Devletin, hangi soydan ve dinden olursa olsun, sınırları içindeki bütün halkı iki türlü tetbirle refaha ulaştırdığı dikkati çekmektedir:

1 — Yukarıda İsfahan şehrine tatbik edilen, üç yıllık vergi muafiyeti gibi muvakkat tetbirlerle (bu çeşit muvakkat tetbirlerin İsfahan'a mahsus olmadığı, lüzum görülen her yerde gereken tetbirlerin alındığı şüphesizdir).

2 — Türk devlet telekkisine uygun olarak, halktan mümkün olduğu kadar az vergi alma ve devlete dışarıdan gelir kaynakları temin etmek suretiyle alınan köklü tetbirlerle.

Tuğrul Bey'in başında bulunduğu Selçuklu Devleti'nin vergi siyasetine dair elde çok dikkate şayan misâller bulunmaktadır. Reisü'l-Irakayn'ın iki Irak vali ('âmîd)si bulunduğu sırada Bağdad'da bir şarkıcı kadın ölmüştü. Terekesi valinin sarayına nakledildi. Mes'eleyi öğrenen vali, bu terekenin ailesine (mirasçısına) iade edilmesini emretti; sonra da Sultan (Tuğrul Bey)in, mirasları akrabalarına iade ettiğini (miras vergisi alınmamasını emreylediğini) dellâllarla (halka) ilân eyledi. Bu sırada 300 dinar servet bırakan bir insan öldü. Mirasçısı olarak yalnız bir kızı vardı. (Alâkalı memurlar), Selçuklu valisine bu servetin yarısının Sultan'ın hakkı olduğunu söylediler. Vali, şu dikkate şayan

cevabı verdi: "Bu mes'eleye dair (tutulacak yolu), dün dellallarla ilân ettik, (bugün) bunu naksediyoruz". Valinin emri üzerine babasından miras kalan bu para kızına iade edildi. Aynı gün halifelik "harîm" ([346]) inde bir kadın öldü. Kızına miras olarak sadece boş bir sandık *(hızâne)* kalmıştı. Halifelik divanının miras işleriyle meşgul olan nâzırı, bunu birbuçuk dinara sattırdı; bu paranın yarısından azı (15 kırat)nı kızına verdikten sonra, geri kalanını (miras vergisi olarak) aldı. Halifelik ile Selçuklu Devleti'nin vergi siyaseti arasındaki bu farka halk da son derece hayret etti. Nitekim, daha birçok kanun dışı vergi *(mükûs)* yi kaldıran Selçuklu valisine Bağdat halkı durmadan dua ediyordu (453/1061) ([347]). Onun iyi idaresinin diğer neticeleri ayrıca ele alınacaktır.

Tuğrul Bey tarafından, görüldüğü şekilde, Musul valiliğine tayin edilen İbrahim Yinal nezdine şehir halkından birisi gelerek, hazineye Musul şehri vergilerinden günde 100 dinar vereceğini söyledi. Onun, şehir vergilerini iltizama almak istediği anlaşılıyor. İbrahim Yinal, şehir kadı'sını ve âyânı'nı huzuruna dâvet ederek, adamın teklifini onlara tekrarladı ve buna razı olup olmadıklarını sordu. Kadı ve şehir âyânı, kendilerini "acem"ler (Türkler ve İranlılar)dan affettiği takdirde, bu vergilere razı olduklarını bildirdiler. Bunların kendilerine Tanrı'nın lütfu olduğunu beyan eden İbrahim Yinal, buğdayın hasad edildiği zamanda tahsil edilecek arazi vergisi *(harâcât)* ile iktifa edileceğini bildirince, onlar kendisine dualar ve teşekkürler ettiler. İbrahim Yinal'ın "iyi niyetinin tezahürü olan" bu kararı, dellallar vasıtasiyle şehre duyurulduğu zaman, halk da sükûnet buldu (449/1057) ([348]). Daha da çoğaltılabilecek olan bu misâllerden, Sel-

çuklu Devleti'nin yarıya kadar varan miras vergisi ile şehirlerden alınan birçok vergileri kaldırdığı, sadece - hasad zamanı tahsil edilecek - ziraat vergisi ile iktifa ettiği ve vergi adaletini Halifelikten çok daha iyi sağladığı açıkça anlaşılmaktadır.

Devletin gelir kaynaklarından biri de "i l t i z a m" dır. Görünüşe göre, Bağdad'a geldikten sonra Basra, Ehvâz ve çevresinin vergi gelirlerini toplama selâhiyetini, Tuğrul Bey adına vezir 'Amidü'l-Mülk Kündürî, 360,000 dinar karşılığında t â b i hükümdarlardan Tâcü'l-mülûk Ebu Kâlicâr Hezâresb'e vermişti (448-1056) ([349]). Bizzat Tuğrul Bey, Bağdad'ı 452 (1060) yılı için 100,000 dinara, bunu takibeden her yıl için 300.000 dinara 'Amidü'l-Irak Ebû'l-Muzaffer b. el-Huseyin'e iltizama vermişti ([350]).

T â b i devletlerin, t â b i'lik şartları gereğince, ödemeye mecbur oldukları yıllık vergiler, Selçuklu Devleti'nin en mühim gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu. (bk. tablo: 1). Buna, Selçuklu Devleti ile iyi münasebet kurmak isteyen müstakil devletlerin, t â b i devletlerin ve devlet erkânının muhtelif zamanlarda Sultan'a takdim ettikleri hediyeler de, devletin ihmal edilemeyecek gelir kaynaklarından idi (bk. tablo: 2).

Başka ülkelere yapılan akınlardan elde edilen g a n - m e t l e r, devletin en başta gelen gelir kaynağını teşkil ediyordu: Görüldüğü gibi, Sultan bir yeri fethetmeğe girişmeden önce, belli miktarda bir para karşılığında teslim olmasını teklif ediyordu. O belde, Sultan'ın kabul edebileceği miktarda bir meblâğı vermeyi kabul ederse, akından kurtulduğu gibi, teslim olmak suretiyle Selçuklu ülkesi haline gelince, görüldüğü şekilde, S e l ç u k l u d e v l e t n ı - z a m ı'nın bütün nimetlerinden faydalanmak hakkını kaza-

nıyordu. Herhangi bir şehir veya devlet Selçuklu hükümdarının teklifini kabul etmez veya hele Selçuklu Devleti'ne karşı silâhla mukavemete teşebbüs ederse, netice o şehir veya devlet için çok kötü oluyordu: Türk ordusu buraları, bâzan hükümdara rağmen, akınlara tâbi tutuyordu: Hoy şehrinden Sultan başlangıçta 10,000 dinar istediği halde, şehir halkı kabul etmedi. 40 gün süren muharebeden sonra şehir meşaiki aman diledi, fakat bu defa şehir halkı 30,000 ödemeğe mecbur oldu (454/1062) ([351]). Bu hususta Sincar şehri çok daha dikkate şayan bir misâl teşkil etmektedir: Sincar halkı, mağlup olan Kutalmış'a karşı yapılan zalimane hareketlerinden dolayı Sultan'dan özür dileyecek yerde, serkeşliklerini daha da arttırdılar. Bir yıl önce öldürdükleri Oğuzlar'ın başlarını ve b ö r k'lerini mızraklarının ucuna takarak, surların üzerinden Sultan'a göstermeleri yetmiyormuş gibi, bir de Sultan'a küfrederek, onu büsbütün kızdırdılar. Burasını fetheden Sultan, kadınları ve çocukları esir ettiği gibi, mallarını aldı ve şehri yerle bir etti (449/1057) ([352]). Bu misâlleri çoğaltmak her zaman mümkündür.

Selçuklu Devleti'nin asıl gelir kaynağını, "R û m" g a z a s ı ndan elde edilen ganimetler teşkil ediyordu: "R û m" gazası'nda İstanbul'a 15 günlük bir mesafeye kadar yaklaşan İbrahim Yinal, 100,000 den fazla esir almıştı; başlıca silâh ve para *(mal)*dan meydana gelen ganimet, 10.000 araba ile nakledilmişti. Ganimetler arasında 9.000 z ı r h *(dır')* vardı (440/1048-1049) ([353]). Sultan'ın eline de "R û m g a z a s ı"dan birçok esir ve ganimet geçmişti ([354]).

Devlet, dışarıdan türlü gelir kaynakları temin ettiği için halktan az vergi almak suretiyle iktisadî gelişmeye ve re-

faha dolaylı olarak yardım etmekle kalmıyordu, aynı zamanda doğrudan doğruya iktisadî hayatın gelişmesi için de, imar faaliyeti dışında, birçok tetbirler alıyordu. Meselâ, Tuğrul Bey'in iki Irak valisi, adı geçen Reisü'l-Irakayn, fesatçıların kökünü kazıdığı ve halkın rahatını sağladığı için, şehirlerde ve köylerde yollar emin bir hale gelmiş, erkekler ve kadınlar, gece ve gündüz istedikleri gibi dolaşabilir olmuşlardı. (Zira), o, yolara gözcüler koymuştu. Kervanlar sık sık gidip gelmeye başlamışlardı. Bunun neticesi olarak, yiyecek *(erzak)* bollaşmıştı (453/1061) ([351]). Mal bolluğunun Bağdad'a inhisar etmediği, aynı yıllarda (454/1062) Basra'da, 1000 rıtl (takriben 406 klg.) hurmanın 8 kırat (1/3 dinar)a kadar düşmesinden anlaşılıyor ([356]).

Devletin iktisadî hayattaki rolü hakkında daha açık bir fikir vermek için şu iki hâdiseyi de zikredelim: İbnü'n-Nesevî, Bağdad "sâhibü'ş-şurta"lığından istifa eder rul Bey'in ölümünden faydalanan Bedevî Araplar, Bağdad istilâ etmişlerdi (Muharrem 449/Mart 1057) ([357]). Tuğrul Bey'in ölümünden faydalanan Bedevî Araplar, Bağdad ve çevresinde yayılarak, yolları kesmişler, halkın elbiselerini almışlar, 'Akarkûf'tan kıymeti binlerce dinar tutan camusları sürüp götürmüşlerdi ([358]).

Şimdi olduğu gibi, Tuğrul Bey zamanında da, arz ve taleb kanunu, iktisadî hayatta hükmünü yürütüyordu: piyasaya talep'ten fazla mal arzedilirse, ucuzluk; talep'ten az mal arzedilirse, pahalılık oluyordu: Oğuzlar, ilk istilâları sırasında, Ermenistan'da ve Musul çevresinde o kadar esir aldılar ki, güzel bir cariye 5 dinara düştü; gulâm'ı alıp-satan yoktu (435/1044) ([359]). Bizans imparatorunun Mirdâsoğlu Simâl'e mağlûp olmasından sonra esir pazarında güzel bir Rûm cariyesi'yle yi-

ğit bir at 5 dinara satılıyordu ([360]). Halbuki, normal zamanlarda cariye fiyatı çok yüksekti: Tuğrul Bey'in t â b i'i Mervanoğulları hükümdarı Nasru'd-devle'nin 360 cariyesi ([361]) içinde 5000 dinar kıymetinde olanlar vardı ([362]); 3,000 dinara alınıp-satılan cariyeler bulunuyordu ([363]).

Bahis mevzuu edilen Selçuklu iktisadî siyaseti dolayısiyle, İsfahan'da h a s a d idrak edilince (444/1052), 8 men (1 men = 260 dirhem = 816,5 gr.) ekmek bir dirhemden daha az bir para ile satın alınıyordu. Şehir halkının ifadesine göre, İsfahan'da bu kadar ucuza ekmek satıldığı hiç görülmemişti. Halbuki, Selçuklu Devleti'nin aldığı iktisadî tetbirlerin henüz meyvesini vermediği sırada, İsfahan'da birbuçuk men buğday, 3 men arpa ekmeği, bir dirheme satın alınıyordu. Selçuklular'ın Irak'a hâkim oldukları ilk zamanlarda (448/1056) başgösteren kıtlık yüzünden, Bağdad'da bir k u r r (2925 kg.) un, 20 küsür dinardan 90 dinara çıktığı, kervanların gidip - gelişlerinin kesildiği göz önünde bulundurulacak olursa ([364]), Tuğrul Bey idaresinin ne kadar muvaffakiyetli bir iktisadî islahat yaptığı kolaylıkla anlaşılır. En ucuzluk zamanlarında bir k u r r unun, 7 dinara kadar düştüğü oluyordu (442/1050-1051) ([365]). Bu istisnaî haller bir tarafa bırakılacak olursa, Tuğrul Bey zamanını da içine alan Selçuklu devrinde, umumiyetle, bir iktisadî istikrarın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Zira, normal iktisadî şartlarda, devrin başında (448/1056) bir k u r r (aşağı-yukarı 3 ton)un 20 dinar; devrin ortasında aynı miktarda un 22 dinar ve sonunda (1131), 25 dinar idi ([366]). Aşağı yukarı 88 yılda fiyat artışının 10 % u bile geçmediği görülmektedir.

Görünüşe göre, Tuğrul Bey zamanında 3.000 dinarı olan, servet sahibi sayılabiliyordu: İbrahim Yinal'ın şefaa-

tiyle Sincar gibi yağmaya uğramaktan kurtulan Tell-A'fer halkı, bütün çoluk-çocukları ve servetleriyle birlikte şehri boşalttıkları sırada, Sultan'ın huzuruna çıkan birisi, şehirde 3.000 dinar kadar bir serveti bulunduğunu, yanına bir adam katarak getirmesine müsaade etmesini rica eyledi. Adam dinarlarla geldiği zaman, İbrahim Yinal bu paranın kendisinin olduğunu söyledi. Sultan ise bu parayı sahibine iade etti. (450/1058) ([367]). Muhtelif bakımlardan dikkate şayan olan bu hâdisenin burada bahis mevzuu edilmesi icabeden cephesi, 3000 dinarın, İbrahim Yinal tarafından göz dikilecek kadar büyük bir servet sayılmasıdır.

Asgarî servet terakümüne dâir de şu hâdiseyi nakledelim: Besasirî'nin öldürülmesi ile neticelenen seferde (Zülhicce 451/Ocak 1060), onun emrinde iken esir alınan (her halde bir gulâm Türk) askeri, yanında bulunan 70 dinarı bir küçük tepeye gömmüş, kendisi de görebileceği bir yerde durmuştu. Tesadüfen Selçuklu ordusuna mensup olan gulâm Türkler'den birinin vurduğu bir karga dinarların gömüldüğü yere düştü. Türk karganın yanına gidince meydana çıkmış olan dinarları gördü ve aldı ([368]).

Tuğrul Bey zamanında en büyük sermayedarın devlet olduğu, gerek verilen hediyelerden, gerekse Sultan'ın Halife'nin kızı ile evlenmesi münasebetiyle hazırladığı çehizden anlaşılmaktadır. Meselâ, Sultan bir defasında, 100,000 dinar, 150,000 dirhem, 10 tanesi altun işlemeli olmak üzere 4,000 elbise göndermişti (455/1063) ([369]). Bununla beraber, Tuğrul Bey, Türk hâkimiyet telâkkisi gereğince, eline geçen muazzam paraları, görüldüğü şekilde, hemen daima ordusu mensuplarına dağıttığı, imar işlerine ve iktisadî mahiyetteki yatırımlara sarfettiği, veya sadaka olarak halka verdiği için, çok defa parasız kaldığı oluyordu; Sultan,

Bağdad'a yeni geldiği zaman (446/1055), bir defasında Hüseyin Selmasî adlı hususî bir şahıstan 10,000 dinar borç almak zorunda kalmıştı ([370]). İbrahim Yinal da, Tuğrul Bey'in şahsına verdiği bütün hediyeleri emrindeki O ğ u z l a r'a dağıtmıştı; kendisine sadece bir mücevher dizisi alakoymuştu (449/1057) ([371]).

Meşhur kumandan Sâv-Tekin'in bıraktığı servet, Tuğrul Bey zamanında sermaye teraküm üne dâir iyi bir misâl teşkil etmektedir: Bu kumandan öldüğü zaman (Kasım 1084/Cemaziyülevvel 477), nakit olarak, 2,000,000 dinar, 9,000 katı Rûm ipeğinden olmak üzere, 15,000 elbise, 50,000 at, 1000 deve, 30,000 koyun bırakmıştı; buna, " a r a z i ", " e s l i h a " ve " e m t i a " dahil değildi ([372]). Bu sayılanlar, aynı zamanda nelerin servet telâkki edildiğine dâir de iyi bir fikir vermektedir: Türkler nezdinde paranın dışında, hayvan, halâ başlıca servet olmak vasfını muhafaza etmektedir. Bu arada elbisenin de servet sayılması dikkate şayandır. Nelerin servet telâkki edildiği hususunda alınıp - verilen hediyeler de fikir edinilmesine büyük ölçüde yardım ederler (bk. tablo: 2). Buna karşılık, meşhur Selçuklu veziri 'Amidü'l-Mülk Kündürî, Alp Arslan tarafından vezirlikten azledildiği zaman, 300 g u l â m 'ından ve sayısı bildirilmeyen cariyelerinden başka, 1000 dinarla 70,000 dirhem bırakmıştı ([373]).

Görüldüğü gibi, mücevherlerin de servette büyük yeri vardı. Meselâ Sultan, Büveyhoğulları'ndan kalma kırmızı yakut dizisini elbisesinin kıvrım (b e n d)ından çıkararak, ehemmiyetsiz bir şey veriyormuş gibi, Halife'nin önüne atmıştı (451/1060) ([374]). Halife'nin kızı ile nikâhının kıyılmasından sonra, Sultan'ın ç e h i z olarak verdikleri, nelerin servet telâkki edildiğine dâir daha açık fikir ver-

mektedir: 1 — Cevahir; 2 — İnci; 3 — Altun; 4 — Elbise; 5 — Türk cariyeler ve gulâmlar (Şaban 454/Ağustos 1062) ([375]).

Verilen misâllerdeki asgarî ve azamî servet terakkümünün ne ifade ettiğini anlayabilmek için, paranın satın alma gücü hakkında da fikir vermek icabeder: görünüşe göre, Selçuklu devrinde bir koyun 14 (gümüş) dirhem (20 veya 22 dirhem = 1 altun dinar); bir sığır 57 dirhem ([376]). Halkın giydiği bir kat elbise 10, 12, 14, 21 dirhem ([377]). Buna karşılık, ipek elbise fiyatı 40 dinar idi ([378]). Bir dirheme 5 inci ([379]); 11 veya 25 dirheme bir at satın alınabiliyordu ([380]). Anlaşıldığına göre, Tuğrul Bey zamanında Anadolu'da Hıristiyanlardan 3,000, 4,000 ve 6,000 dirheme bir köy satın alınabiliyordu ([381]). Ev fiyatlarının normal zamanlarda çok daha yüksek olduğu anlaşılıyor: Bağdad'da kıymetleri 3,000 dinardan 30.000 dinara kadar olan evler vardı (451/1059) ([382]). (Dinarın bugünkü para ile değeri bir altun lira olarak kabul edilebilir).

Para kazanmanın güçlüğü belirtilirse, sermaye biriktirmenin de ne kadar zor olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu hususta işçi ücretleri son derece aydınlatıcıdır: Ayda 10, 12, 15 veya 16 dirhem ücret alan işçi olduğu gibi, günde 1,2, hattâ 6 dirhem ücret alan işçi de vardı ([384]). Buna karşılık, görünüşe göre, divan'da çalışan memurların maaşları pek yüksekti: Ayda 70 dinar ile 150 dinar arasında değişiyordu. Görülüyor ki, işçi bir aylığı ile bir normal elbise, divanda çalışan bir memur da bir aylığı ile kolaylıkla bir ipek elbise satın alabiliyordu. Yine görünüşe göre, ticaret çok daha kârlı idi: Tuğrul Bey'e borç para veren Hüseyin Selmasî, Bağdad'da, 10.000 dinarlık zeytin yağını, 20,000 dinara satarak, yüzde yüz kâr temin etmiş-

ti ([386]). Herkes, ticareti bu kadar büyük sermaye ile yapamıyordu. Meselâ, üç kişi ortaya 13, 17 ve 20 dirhem koyarak ticaret yapıyordu ve 10 dirhem kâr sağlıyordu ([387]). Küçük ticarette kâr haddi çok defa bundan fazla oluyordu: Üç kişi 12 dirheme satın aldıkları bir elbiseyi 19 dirheme satarak, yüzde 58 kâr edebiliyorlardı ([388]). Daha da çoğaltılabilecek olan bu misâllerden, devlet hizmetinde çalışanlarla, bilhassa büyük sermaye ile ticaret yapanların çok daha kolay sermaye biriktirebilecekleri meydana çıkmaktadır.

Sermayenin sarf yerlerine dâir, imar faaliyeti, ordu mes'eleleri v.s. dolayısiyle bilgi verildi. Bu arada devletin sınırları genişletilirken birikmiş sermayenin ne kadar kolaylıkla el değiştirdiği de dikkati çekmektedir. Bununla beraber yukarıda rollerinden bahsedilen İbn Yusuf'un, Besasirî hâdisesi gibi büyük siyasî çalkantılara rağmen servetini muhafaza edebilmesi de gösteriyor ki, Tuğrul Bey zamanında devletin sınırları içinde bir servet ve sermaye istikrarı vardı.

Görünüşe göre, servet ve sermaye terakümü, yalnız maaş ve ticaretle temin edilmiyordu; arazi de servet ve sermaye terakümüne büyük ölçüde yardımcı oluyordu: Adı geçen Hüseyin Selmâsî, bostanını 500 dinara bâzı kimselere iltizam'a vermişti (446/1055) ([389]). Bu, sermaye sahibinin yalnız ticaretle değil, aynı zamanda büyük ziraat işleriyle de meşgul olduğunu göstermektedir.

X

Adlî Siyaset

Tuğrul Bey şahsen koyu bir Müslüman olmasına rağmen, dini devlet işlerine karıştırmamağa itina gösteriyordu; görünüşe göre, o, kararlarında İslâm hukukundan ziyade, Türk yasa ve törelerini gözönünde bulunduruyordu. Bunu Selçuklu hânedanının takibettiği adlî siyasette de görmek mümkündür. 1038 yılında Nişapur'da "mezâlim" mahkemesine ilk reuislik eden bizzat Tuğrul Bey idi ([390]).

Görünüşe göre, hem şer'i hem de örfî hukuka dayanarak hüküm veren 'dâd-bey'lerin verdikleri kararlar, adlî hayatta pek daha fazla rol oynuyordu: Selçuklu devletinin tatbik ettiği bu adalet sistemi, takdir ve hayranlıkla karşılanıyor ve meselâ Büveyoğulları devletine üstünlüğünü temin eden başlıca unsur sayılıyordu. Bu sistem, 'dâd-bey' (emir-i dâd) lik müessesesi vasıtasiyle tahakkuk ettiriliyordu: 'mezalim' divanının reisi olan dâd-bey, kararlarını yanında oturan ilim ehlinden bir hâkime danışarak verip ve kanunların emirlerini ordu ve raiyyet için yerine getirirdi.

Cezalandırma işini, yalnız bu işle vazifelendirilmiş olan dâd-beyler değil, sultan ve diğer devlet erkânı da yerine getiriyorlardı: tâbi hükümdarlardan Hezâresb, 1040 gulâmı ile kurduğu pusu neticesinde, Besasirî'nin safında yer almış olan Kureyş ile Dubeys'i mağlup ettiği zaman sultan, onun aldığı esirleri fillerin ayakları altına atarak bizzat cezalandırmıştı (449/1057) ([392]).

Yukarıda Bağdad ve çevresinin iktisadî inkişafında büyük rol oynadığı görülen iki Irak valisi Reisü'l-Irakayn da 'mezalim' mahkemesine bizzat bakıyordu ([393]). Aynı Reisü'l-Irakayn'ın, öldürülerek Dicle'ye atılmış olan bir kim-

senin katili olan üç kişiyi bulmak için tatbik ettiği usul, bugünkünden pek farklı değildi (Recep 453/Temmuz-Ağustos 1061) ([394]).

Sultanla savaşanların cezalarını bazan veziri Âmidü'l-mülk Kündürî veriyordu: o, Hoy halkından sultan ile savaşanların bir kısmının ellerini kestirmiş, bir kısmını da öldürtmüştü (Şevval 454/ Ekim-Kasım 1062) ([395]). Sultana mukavemet ve hakaret edenlerin nasıl cezalandırıldıklarına dair, Sincar halkının uğradığı akibet ibret verici bir misal teşkil etmektedir (Bk. yukarı). İbrahim Yinal'ın Musul valiliği, sertliğe dayanan adalet sistemine dair iyi bir örnektir. Bu Selçuklu şehzadesi, ordugâha bir daracağı diktirerek yağmada bulunan askeri öldüreceğini ilân etti. Bu suretle adalet kurulunca Musul halkı şehre döndü ve İbrahim Yinal'ı pek sevdi (449/1057) ([396]).

Görünüşe göre, mahkûm olan bir suçlunun bulunması için her tarafa emîrnameler gönderiliyordu: sultanın, halifenin kızı ile evlenmesi mes'elesinde vezir Âmidü'l-mülk Kündürî'yi yalan yere itham ettiği için cezalandırılacağından korkarak kaçan - bir zamanın gözde - gulâm kumandanlarından Humar-Tekin'in takibine sultan, bir taraftan İnanç Bey'i memur ederken, diğer taraftan fermanlı olduğunu, sakınmaları ve yakalanmasına çalışmaları için her tarafa, bu arada Selçukluların Bağdad valisi Reisü'l-Irakayn'a da emirler vermişti (Şaban 453/Eylül 1061) ([397]). Humar-Tekin'in macerası, kaçan bir suçlunun nasıl yakalandığına dair dikkate şayan bir misal teşkil etmektedir: peşinde İnanç bey olduğu halde kaçan Humar-Tekin'in develeri ve atları yolda öldü; kendisi iki gulâm ve bir atla kaldı; bu perişan durumda Küçük Lur'daki Burûcird civarına kadar geldi. Humar-Tekin iki gulâmına şehre giderek, at v.s.

satın almalarını söyledi. Burûcird'te Humar-Tekin'in eskiden dövdüğü ve elini kırdığı bir gulâm, bu iki gulâmı tanıdı ve burada ne yaptıklarını sordu. İki gulâmın sözleri birbirini tutmuyordu. Humar-Tekin'in (Burûcird'de yerleşmiş) eski gulâmı, onlardan birini öldürdükten sonra ötekine 'arkadaşına iltihak etmek istemiyorsan doğruyu söyle' deyince Humar-Tekin ile birlikte olduklarını itiraf etti; beraberce uyumakta olan Humar-Tekin'in yanına geldiler. Eski gulâm, Humar-Tekin'i bağladı. Aynı gün Burûcird'e gelmiş olan takipçi kumandan İnanç Bey, Humar-Tekin'i teslim alarak sultanın nezdine götürdü. İbrahim Yinal'ın oğulları, babalarını öldüren Humar - Tekin'in kendilerine teslim edilmesini sultandan rica ettiler. Vezir Âmidü'l-mülk'ün talebi üzerine sultan Humar-Tekin'i onlara teslim etti. İbrahim Yinal'ın oğulları onu öldürdüler, başını da sultana götürdüler. Humar-Tekin öldürüldüğü zaman henüz 20 küsür yaşında idi ([398]). Bu hadise, Tuğrul Bey zamanında hükümlü bir kumandanın infazdan kurtulmadığına dair iyi bir misal teşkil etmektedir.

XI

Şahsiyeti ve Ölümü

Musul civarında kabul ettiği kardeşi İbrahim Yinal'ın boynundan eğilerek öptüğüne bakılırsa, Tuğrul Bey uzun boylu idi ([399]). Bununla beraber, kaynaklar, onun beden gücüne sahip olduğundan bahsetmezler. Allahın Türkler'i arslan suretinde yarattığını, yüzlerinin enli ve burunlarının basık olduğunu ifade eden İbn Hassûl'un bu tasvirinin Tuğrul Bey için de doğru olup olmadığı malûm değildir. Ancak, o, içlerinde ince belli, uzun yüzlü ve büyük gözlü olanlar nadirdir' dediğine göre ([400]) Tuğrul Bey bu tasvirin dışında kalamaz.

Tuğrul Bey'in bâriz bir beden hususiyetine sahip olduğundan bahsetmeyen İbn Hassûl, bu Selçuklu hükümdarı için, adaletinin ve şöhretinin yaygın bulunduğunu, kendinden önce gelip-geçmiş hükümdarların en büyüğü olduğunu ehemmiyetle tebarüz ettirir ([401]). Onun bu ifadesini mübalâalı bulmak pek mümkün değildir. Zira, Tuğrul Bey'den 90 yıl kadar sonra, şiî Abdü'l-Celil el-Kazvinî'nin, eserinin birçok yerinde ondan Büyük Tuğrul (Tuğrul-ı Buzurg, Tuğrul-ı Kebir) diye bahsetmesinden ([402]) anlaşılıyor ki, bu Selçuklu hükümdarı kendisinden uzaklaştıkça sunnî olmayanlar tarafından bile daha iyi takdir edilmeğe başlanmış ve hakiki kıymeti ortaya çıkarılmıştır.

İbn Hassûl'un, Türklerin başta gelen meziyeti olarak tebarüz ettirdiği şecaat ve cesaret ([403]), Tuğrul Bey'in de başta gelen vasfı idi ([404]). Buna dair yukarıdan beri birçok misaller verildi. O, eski Türk âdetine uygun olarak hangi

milletten olursa olsun, kahramanlara karşı takdir ve hayranlığını göstermekten geri kalmıyordu (Bk. yukarı: Liparites'e karşı muamelesi). Yine bu sebeple o, halife affettiği takdirde yiğitliğini ve devlet adamlığını takdir ettiği Besasirî'ye iktalarda bulunmağa hazır olduğunu beyan etmişti (449/1057) ([405]).

Bunu cömertlik (Cevâd)i takip ediyordu ([406]): 'sarayının kapısına ümid ile gelmiş olan hiç kimseyi boş çevirmemiş olduğu'na Selçuklu devleti hizmetine girdiğinden itibaren İbn Hassûl de şahit. Bu da, görüldüğü gibi, Türk devlet telekkisinin tabiî bir neticesi idi. Yine İbn Hassûl, sultanın, kendinden önceki hükümdarlar nazarında ehemmiyetli sayılan mal ve akaratı hor gördüğü'nü bilhassa tebarüz ettirmektedir ([408]) ki bu onun eski Türk devlet telekkisine ne kadar bağlı olduğunun diğer bir delili olarak alınabilir.

Sultan, 'halîm' idi ([409]): karar ve hareketlerinde muvazeneli ve itidalli olduğu yukarıdan beri görüldü. Musamahakâr ve affedici idi. Meselâ sultanın, kendisine karşı savaşan İsfahan halkını affetmesini, İbn Hassûl ehemmiyetle tebarüz ettirmektedir ([410]). Onun kendisine karşı isyan edenlere bile son derece sabırlı olduğu, mecbur olmadıkça cezalandırmadığı görüldü.

Sultan 'ketüm' idi: havâsından biri Büveyhoğulları hükümdarı Ebu Kâlicâr'a yazdığı bir mektupta sultanın kâtiplere kötü muamelesini belirtmişti; mektup eline geçtiği halde, sultan bu mektubu yazana bir şey söylemedi ([411]). Buna benzer bir hâdise, elçilik vazifesi ile nezdinde bulunduğu sırada meşhur âlim ve kadı el-Maverdî'nin de başından geçmişti: o, sultanın nezdinden halifeye yazdığı mektupta, bu Selçuklu hükümdarının aleyhinde bulunuyordu.

Bu mektup, sultanın eline geçtiği halde, el-Maverdî'ye muamelesi hiç değişmedi ([412]). Keza, o, veziri Âmidü'l-mülk Kündürî'nin, kendisi üvey kardeşi İbrahim Yinal ile mücadele halinde iken, yerine üvey oğlu Enûşervân'ı tahta geçirmeye teşebbüs edişini kat'î şekilde bildiği halde, vezirine hiç bir şey söylemedi (Bk. yukarı).

Tuğrul Bey, yerine göre mütevazi idi. Meselâ halife veziri vasıtasiyle yaptığı hizmetleri saydığı ve hediyeler takdim ettiği zaman (Şevval 449/Aralık 1057), sultan, 'haketmediği halde, halifenin in'amı arkası arkasına gelmektedir' dedi ([413]). Onun bu tevazuu, gerektiği zaman, meselâ halifenin kızı ile evlenmesi mes'elesinde olduğu gibi, hizmetlerinin karşılığını almak için ona karşı türlü zecrî tedbirler almasına mani değildi (Bk. yukarı).

Tuğrul Bey, son derece merhametli idi: Vezir Âmidü'l-mülk Kündürî tarafından yerine tahta geçirilmek istenen Enûşervân'ı, annesi Altuncan hatun, zincire vurdurarak -her halde cezalandırması için- huzuruna getirdiği zaman, sultan onu serbest bırakmıştı. Onun, belki de kendisine olan güveninden ileri gelen ihmalkârlığı da dikkati çekmektedir: bir defa isyan eden ve affedilen İbrahim Yinal'ı, sonraki davranışlarını dikkate alarak, gözaltında bulundurmaması, insanı ister istemez bu kanaate sevkediyor. Onun bu ihmalkârlığı, görüldüğü gibi, az kalsın tahtını kaybetmesine sebep olacaktı.

Sultan kendisini idaresi altındaki halka da sevdirmişti: Hemedan'da üvey kardeşi İbrahim Yinal tarafından muhasara edildiği zaman, Hemedan halkı onun yanıbaşında İbrahim Yinal'a karşı savaşmıştı. Hükümdarın ölümü şayiası, Bağdad halkını ne kadar üzmüş ise, sağlık haberi de o kadar sevindirmişti (454/1062) ([414]).

Fermanlarının başına kendi el yazısı ile 'hasbiy'allah' sultanlık âlametini yazması, Tuğrul Bey'in okuma-yazma bildiğinin delilidir. ([415]). Fahru'd-dîn Gurgânî, Vîs u Râmîn adlı eserini (416); İbn Hassûl de yukarıdan beri kullandığımız 'el-tafdîlü'l-Etrâk' adlı eserini Tuğrul Bey'e ithaf etmişlerdir. Birçok şair, sultanı metheden şiirler yazmışlardır. Bu şiirler onun azmini ve cesaretini arttırıyordu ([417]).

Kendisi samimî bir müslümandı: beş vakit namazını cemaatle kılmağa gayret ederdi; yanına cami inşa ettirmedikçe, kendisi için saray yaptırmayacağını ifade ederdi ([418]). Bununla beraber, saltanatı zamanında dini devlet işlerine karıştırmamağa çalışması dikkati çekmektedir.

Sultanın kendisine mahsus bir hayat felsefesi olduğu görülmektedir. Öleceği sırada şöyle demişti: 'benim durumum bir koyuna benziyor: yüzünü kırpmak için ayakları bağlandığı zaman boynunun kesileceğini zanneder ve ıztırap çeker; serbest bırakılınca sevinir; sonra kesilmek için bağlanır; yünü kırpılmak için bağlandığını zanneder, sükûnet bulur, fakat boynu kesilir. Yakalandığım bu hastalık, boynu kesilmek üzere bağlanan koyunun durumuna benzer' ([419]).

Tuğrul Bey'in kurduğu devlet, Ceyhun'dan Fırat'a kadar uzanıyordu; görüldüğü gibi, inkişaf halinde olduğu için, müesseselerinin henüz yerleştiği pek iddia edilemez; fakat dış görünüşü itibariyle ne kadar değişikliğe uğramış görülürse görülsün, devletin, mahiyeti itibariyle eski Türk telâkkisini hemen hemen tamamiyle muhafaza ettiği bu telâkkeye uygun, içtimaî ve iktisadî bir siyaset takibettiği görüldü (Bk. yukarı). Böylece, Tuğrul Bey, başka soydan ve harsten kavimler üzerinde iyi işleyen bir Türk devleti kurmağa muvaffak oldu. Mısır Fatımî devletine karşı Mısır'ın

ötesindeki bir devletle ittifak etmesi ve Bizans imparatorluğunu Mısır Fatımî devletinin ittifakından ayırması, onun siyasî muvaffakiyetleri arasında yer alır. Bunlar Tuğrul Bey'in nasıl büyük bir devlet ve siyaset adamı olduğunun en canlı delilleridir. Ancak, bu Selçuklu hükümdarının, Besasirî mes'elesinin halledilmesinden sonra, iktisadî bakımdan çok müşkül duruma düştüğü için fethedilmesinin çok kolay olduğunu kendisinin de bildiği (420), Mısır Fatımî devleti üzerine yürümemesi ve üç kıymetli yılını, halifenin kızı ile evlenme uğruna israf etmesi, siyaset ve devlet adamlığı vasfına gölge düşürmektedir. Diğer taraftan, sultanın yine bazı zayıf tarafları var ki, insan bunları da anlamakta güçlük çekiyor: kendi oğlu bulunmadığına göre, kurduğu devletin istikbalini teminat altına almak için, yeğeni Alparslan gibi tecrübeli ve kahraman bir Selçuklu şehzadesi dururken, öteki yeğeni Süleyman'ı kendi yerine tahta namzet olarak göstermesi, buna misal olarak gösterilebilir. Alparslan'ın, Süleyman'ı tahta geçiren Âmidü'l-mülk Kündürî'ye haklı olarak dediği gibi, 'kendisi, (Alparslan), 100,000 atlı ile Nişapur'da; kardeşi Kavurd Bey, ordusu ile Kars'ta; Kutalmış da 50,000 atlı ile karşısında iken (421) Tuğrul Bey'in genç ve tecrübesiz Süleyman'ı tahta namzet göstermesi ve ölümünden sonra saltanat sürebileceğini düşünmesi bir türlü anlaşılamıyor.

Yeni kurulan Selçuklu devletinin kuvvetli zayıf taraflarını karşılaştırıldığı zaman, Tuğrul Bey'in kuvvetli şahsiyeti ile ordusunun ve İran halkının ağır bastığı; bu üç kuvvetin, taht mücadeleleri, Besasirî mes'elesi, Türkmenler mes'elesi v.s. gibi devleti engelliyen kuvvetleri ezerek yoluna devam ettiği görülmektedir.

Sultan, kendisinin talihli bir insan olduğunu etrafa yaymak hususuna büyük dikkat gösteriyordu: Rey şehrine

geldiği zaman hazineler bulduğunu ilân etmesi buna misal olarak alınabilir (Bk. yukarı). Veziri Âmidü'l-mülk Kündürî'ye anlattığı rüya da bu bakımdan pek dikkate şayandır: sultan rüyasında göğe yükseltilir. Kendisine Allah'ın yakınında olduğu bildirilir ve isteği sorulur. Kendi kendine benim için uzun ömürden başka hoşuma giden bir şey yoktur' der. Sultana '70 yıl yaşayacaksın' denir. Sultan bunu az bulur, ısrar eder, üç defa aynı cevabı alır. Hakikaten Tuğrul Bey öldüğü zaman 70 yaşında idi. Böylece, onun insanlarda kendisini peygamber gibi Tanrı'nın sevdiği bir kimse olduğu kanaatını uyandırmağa çalıştığı görülmektedir.

Sultan muhtelif hastalıklar geçirmesine rağmen hiç ilâç almazdı; bu yüzden kuvvetten düştü. Bir taraftan da daima burnu kanadı; kendisi taht-ı revanda çadırdan 'darü's-saltana'ya nakledildi, burada öldü (8 Ramazan 455/5 Eylül 1063 Cuma). Görüldüğü gibi, burası Rey şehri dışındaki yazlık saray (kâh-ı yaylâkî) idi ([423]). Kendisini taht namzedi Süleyman'ın annesi hatun ile hâdim Ferruh yıkadı ve muvakkaten sarayda defnedildi. Gird-kûh kalesinde Kutalmış'ı muhasara etmekle meşgul olan vezir Âmidü'l-mülk Kündürî, sultanın öldüğünü, gönderilen özel ulaktan öğrendi (Ulak, 70 fersahlık- 420 klm. lik mesafeyi üç günden daha az bir zamanda almıştı). Sultanın öldüğü gizli tutuldu. Onun sıhhatte olduğu zanneden ordu mensupları (en-Nâs) Cumartesi ve Pazar günleri (toplanarak), mutad tâzim vazifelerini yerine getirdiler. (Nitekim), (devlet) işleri eskisi gibi yürütülüyor ve âdet gereğince, hâkimiyet alâmeti olan nevbet (et-tabl) çalınıyordu. Sultanın vasiyeti gereğince, üvey oğlu ve yeğeni Süleyman'ı tahta çıkarma vazifesini İnanç Bey'in üzerine aldığı görülüyor: o, hâcıblerden, haylbaşılardan ve diğer yanında bulunanlardan Sü-

leyman için itaat yemini aldı. Bunlar arasında tanınmış büyük emirlerin bulunmaması dikkati çekmektedir.

Sultanın ölüm haberini öğrenen vezir Âmidü'l-mülk Kündürî de, muhasarayı kaldırdı; daha muharebe meydanında Selçuklu ordusunu toplayarak, şöyle hitabetti: 'biliyorsunuz ki, ben ve sizler, bu sultanın yanındayız (fikrindeyiz). Sultan öldü; o, (ölmeden önce) benden ve sizlerden kardeşi (Çağrı Bey Davud'un) oğlu Süleyman'ın tahta çıkarılması için (yeminle) söz aldı; Ben elbisesini giydiğim, atına bindiğim, aranızda yaşadığım bir âciz kişiyim. Bana yardım ederseniz, sizinle birlikte işlerinizi ve emellerinizi tahakkuk ettiren işler yaparım'. Ordu mensupları: 'Biz senin kullarınızız. Senin alacağın her tetbiri (tasvib ederiz) ve bunun dışına çıkmayız' cevabını verdiler. Böylece, ordunun muvafakatını alan vezir Kündürî, ordugâhta bulunan para, hayvan ve elbiseleri topladı ve önündeki yazı takımına varıncaya kadar her şeyi askerlere dağıttı. Kendisine atından başka bir şey kalmadı ve payitaht Rey şehrine doğru yola koyuldu (Şehre gelişi: 16 Ramazan 455/13 Eylül 1063); tabutun bulunduğu yere gelince, ağladı ve son derece üzüldü. Emîrler ve hâcibler, Türk âdeti gereğince, elbiselerini yırtmak istediler, 'onun (ile meşgul olmanın) zamanı geçti. Doğru olan, başkası ile meşgul olmaktır' dedi ve Çağrı Bey oğlu Süleyman'ı tahta oturttu. Ona tekrar itaat yemini aldı; sonra da Rey kalesindeki hazineden 700,000 dinar, muhtelif nev'iden 16 bin elbise, 200,000 dinar kıymetinde silâh çekti ve hepsini dağıttı. Ordu mensupları kendisine dualar ve teşekkürler ettiler.

Mes'elenin henüz bitmediğini, vezir Kündürî de idrak etmektedir. Bu sırada onu düşündüren tek nokta, Horasan hükümdarı (Sahib-i Horasan) olarak adlandırdığı Alp-

arslan'dır. Vezir, ona yazacağı mektupta nelerden bahsedeceğini ordu mensuplarına şöyle izah etmiştir: 'Emîr Süleyman hakkında sultan (Tuğrul Bey)in vasiyetini sen de biliyorsun. O da (Süleyman da) sendendir, sana aittir ve senden bir parçadır. Ülkelere tamah ediyorsan, Hârezm, Nişapur v.s. gibi bu memleketler ayarında eyaletler (sultanın ölümü ile) inhilâl etmiştir. Buralar sana aittir. Para istiyorsan bu kaleden (Rey kalesinden) seni memnun edecek kadar göndeririz; sonra da (hutbelerde) Süleyman'dan sonra senin adını da ikame ederiz. (Böylece), fikir birliği meydana gelir; ülkeler korunur, kanlar dökülmez. Eğer (bu tekliflerimizi kabul etmekten) imtina eder, sultan (Süleyman)ın münasip gördüğünden başka teşebbüslerde bulunursan, senin üzerimize kastetmenden önce, biz senin üzerine kastederiz ve bunda mazuruz. (Bu takdirde) seninle bizim aramızda hükmü Tanrı verir'. Hakikaten vezir, Alp Arslan'a bu dediklerini ihtiva eden şiddetli bir mektup gönderdi ([424]). Tuğrul Bey'in ölümünden sonra, Selçuklu veziri Âmidü'l-mülk Kündürî'nin Selçuklu devletinin nasıl idare edileceğini ve maiyetini ortaya koyan bu hitabesini, ehemmiyeti dolayısiyle aynen aldık.

Payitaht Rey şehri önünde Kutalmış'a mağlûp olarak, şehre kapanan vezir Âmidü'l-mülk Kündürî, bu Selçuklu şehzadesi ile ancak Alp Arslan'ın başa çıkabileceğini anlamakta gecikmedi ve bütün plân ve tasavvurlarından vazgeçerek, acele gelmesi için kendisine haber gönderdi; tahta çıkardığı Süleyman'ı kendi eliyle tahttan indirmek zorunda kaldı. Diğer taraftan Alp Arslan, Kutalmış'ı mağlup ve bertaraf etti. Böylece, Tuğrul Bey'in ölümü ile boş kalan Selçuklu tahtı tam lâyık hükümdarını buldu ([425]).

lam, XXXIX (1964), s. 14-27; İ. Kafesoğlu, Türkmen Adı, mânası ve mahiyeti, Jean Deny armağanı, Ankara, 1958.

Belli-başlı kaynaklar ve tedkikler, metin içinde gösterilmiştir. Umumiyetle Selçuklu devri, hususiyle Tuğrul Bey zamanı kaynaklarına dâir bilgi almak için bk. Historians of the Middle East, nşr. B. Levis. P.M. Holt, London, 1962, Bu eser içinde bilhassa bk. Cl. Cahen, The Historiography of the Seljuqid Period s. 59-78, S. Dahan, *The Origin and Development of the Local Histories of Syria,* s. 108-117; M. Minovi, The Persian Historian Bayhaqi, s. 138-140; J.B. Segal, Syriac Chronicles as Source Material for the History of Islamic Peoples, s. 246-258; C.J. Dowset, Armenian Historiography, s. 259-268; A.K. S. Lambton, Persian Biographical Literature, s. 141-151; R.N. Frye, Soviet Historiography on the Islamic Orient, s. 367-374. Şimdi bk. Affân Selcuk, Nakd-u Barrasî-i Manâbie-i Târih-i Selçûkıyân (Tahran, 1349) Tahran Üniversitesinde Prof. Dr. Zaryâb-ı Hôyî nezâretinde hazırlanmış doktora tezi); Abd al - Husayn Zarrînkûb, *Târîh-i* Îrân ba'd az Islâm, Tahrân, 1343, s. 3-171; Cl. Cahen, Les Chroniques Arabes... dans les Bibliothèques d'İstanbul, REİ, IV (1936), s. 334-362; ayn. müell., La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades, Paris, 1940, s. 1-104; J. Sauvaget Cl. Cahen, İntroduction to the History of the Muslim East, a bibliographical Guide, Berkeley, 1965.

Kuruluş devri, şu eserimizden hulâsa edilmiştir: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri, Ankara, 1975, s. 1-366 (Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü neşriyatından). Bu devre âit gerekli bibliyoğrafya bu eserde verilmiştir. Ayrıca bk. S.A. Hasan, Some Observations on the Problems Concerning the Origin of the Saljuqids, Islamic Culture, XXXIX (1965), s. 195-204); D.K. Kouymjian, Mit'ar of Ani the Rise of the Seljuqs, Revue des Études Arméniennes, new series, VI (1969), s. 331-353; İ. Kafesoğlu, Selçuklu âilesinin Menşe'i Hakkında, İstanbul, 1955, s. 21 vdd; ayn. müell, Selçuk'un Oğulları ve Torunları, Türkiyat Mecmuası, XIII (1958), s.?; Cl. Cahen, Outlumush et Ses Fils avant l'Asie Mineure, Der Is-

s. 121-133; Fr. terc. Apropos dunom Türkmen Oriens, XI/1-2 (1958), s. 146-150; L. Bazin, Notes sur les mots "Oğuz" et "Türk", Oriens, VI/2 (1953), s. 315-322, C.E. Bosworth, The Ghaznavids, Edinburgh, 1963, s. 206-266; B.N. Zahoder, Dendanekan, Türk ter. İ. Kaymak, Belleten, XVIII (1954), s. 581-587, ayrıca bk. M.M. Ymanç İ.A. arad. Çağrı Bey.

"Tuğrul Bey'in saltanat zamanı için Sıbt İbn al - Cevzî ve İbn al-Cevzî gibi mufassal kaynaklar ilk defa burada dikkatli şekilde kullanılmıştır. (Sıbt İbn al - Cevzî'nin A. Sevim neşrini, Zahkâr, *Macallat al - Macma, al - İlmî al - 'Arabî,* — ile Cl. Cahen, *A propos d'un Edition Arabica.* XVII/1, 1970, s. 83-91'in tenkit ve düzeltmelerini dikkate almadan kullanmak tehlikelidir. A. Sevim'in neşretmediği kısımlar Topkapı kütüphanesi yazmalarından tamamlanmıştır). Ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, İ.A. Mad. Selçuklular (Burada Selçuklu devrinin her cephesi bol bibliyografya ile ele alınmıştır). Cl. Cahen, Pre — Ottoman Turkey, Newyork, 1968, s. 18-51, 427-450; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965, F. Sümer, Oğuzlar, Ankara, 1965; Ayrıca B. Spuler, İran in früh - islamischer Zeit, Wiesbaden, 1952, s. 532-594; Cambridge History of Iran, V. Saljuqs and Mongols, Cambridge, 1968; bu eser içinde bilhassa bk. C.E. Bosworth, The Political and Dynastic History of the Iranian World, s. 15-53, 683-689; A.K.S. Lambton, The Internal Structure of the Saljuq Period, s. 203-283, 685-689; A. Bausani, Religion in the Saljuq Period, s. 283-302, 690-691; O. Grabar, The Visinal Arts, 1050 - 1350, s. 626-648, 707-708. G. Makdisi, İbn 'aqit et la Résürgence de l'Islâm Traditionaliste Arminiyal bibliyoğrafyasından faydalanılacaktır. Türau XI e Siècle, Damas, 1963, s. XIII — XXXIV, 1-68 . . . . kiye'de Selçuklu devri Tarih yazıcılığı için şimdi bk. İ. Kafesoğlu, Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği, Cumhuriyetin 50. yılına Armağan, Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973. s. 83-92.

(Mehmet Albay Köymen)

TUĞRUL BEY VE ZAMANI

NOTLAR

1) Şahin cinsinden bir ev kuşunun adı olan ve bin yabani kazı öldürüp birini yediği söylenen (Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, nşr. Kilisli Rıfat, I, s. 400; türk. trc. Besim Atalay, I, 482; III, 381) "Tuğrul" kelimesi için bk. Ali b. Mansur, *Şikâr-nâme-i İlhânî*, İstanbul Üniv. Kütüphanesi, Farsça yazmalar, Nr. 14, 182 b - 184 b; Bogdı b. Ali b. Kuştemür et-Türkî, *el-Kanûnu'l-vâzıh fî mu'âlecâti'l-cevârih*, Köprülü Kütüphanesi Nr. 978, 16 b - 17 a). Kaynaklarda türlü şekillerde geçen Tuğrul kelimesinin okunuşu için şimdi bk. Bahaeddin Ögel, *Tuğrul Bey'in adı hakkında*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971, s. 201-207. Kâşgarlı Mahmud'un Arapça "emîr" kelimesiyle ifade ettiği bey (bk. *Divânü Lügati't-Türk* dizini) unvanı için bk. Fuad Köprülü, İ.A., madde Bey. Bu unvan o hükümdar olduktan sonra da Tuğrul kelimesi ile birlikte zikredilir olmuştur. Tuğrul ve Çağrı adlarının unvan olmaları ihtimalini ileri süren Faruk Sümer'in fikri (bk. *Oğuzlar*, Ankara, 1967, s. 63) kabul edildiği takdirde, daha büyük babaları Selçuk'un sağlığında Beygu ile birlikte üç kuş bey'inin bulunduğunu da kabul etmek gerekir ki, daha devlet kurulmadan önce, sadece kuşçuluk sahasında bukadar geniş bir teşkilâtın bulunduğu düşünülemez. Bu, olsa olsa, Türkler'in çocuklarına vahşi hayvan ve kuş adları takmaları an'anesiyle izah edilebilir (bu hususta fikir edinmek için bk. Ravsonyi, *Türk Özel Adlarının Kaynakları*, Türkoloji Dergisi, 1964, s. 71-101. Ayrıca Bk. aynı müellif, *Koman Özel adları*, Türk Kültürü Araştırmaları, III-IV, 1962-1966, s. 141).

2) Bk. *Tarih-i Sîstân,* nşr. Muhammed Ramazanî, Tahran 1314, s. 380; şimdi bk. Cuşkun Alptekin, *Selçuklu Paraları,* Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971, s. 443 dv., 468.

2a) Bk. Nâsır-ı Husrev, *Sefer-nâme,* nşr. Dabîr Siyâkî, Tahran 1335, s. 128.

3) Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in karşılıklı hukukî ve siyasî vaziyetleri hakkında şimdi Bk. R. W. Bulliet, *Numismatic Evidence for the Relationship Between Tughril Beg and Chagrı Beg,* Studies in Honor of George C. Miles, edit. by D. K. Kouymjian, Beirut, 1974, s. 289-296.

4) Bu hususta bk. C. H. Becker, *Barthol's Studien über Kalif und Sultans,* Der Islam, VI, 350-412; E. Tyan, *Institutions du Droit Public Musulman, II: Sultanat et Califat,* Paris, 1956, s. 11 vdd.

5) Tafsilât için bk. Beyhakî, *Tarih-i Mes'ûdî,* nşr. Ganî, s. 688 vdv.; nşr. Said Nefisî, s. 837 vdv; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 314; nşr. Bulak, IX, s. 172; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ,* Bombay, IV, 1207, s. 78-79; İ. Kafesoğlu, İ. A. *Selçuklular* maddesi: IX, s. 363.

6) *Tarih-i Sîstân,* s. 380-81.

7) Şimdi bk. D. Sourdel ve C. E. Bosworth, E I², *Ghulam* maddesi..

8) Meselâ bk. er-Râvendî, *Rahatü-s-sudûr,* nşr. Muhammed İkbal, London 1921, s. 99; trc. Ahmed Ateş, Ankara, I, 1957, s. 97.

9) Bk. Meyhenî, *Esrârü't-tevhîd fî makamati eş-şeyh Ebî Saîd,* nşr. Zebîhullah Safâ, Tahran 1332, Hicrî Şemsî, s. 170; ayrıca Bk. H. Ritter, E I², *Ebu Sa'id b. Abi'l-Khayr* maddesi.

10) Bk. *Divân-ü eş'âr-ı hakîm... Nâsır b. Husrev Kubâdyânî,* nşr. Hacı Seyyid Nasrullah Takavî, Tahran 1339, s. kd. kh.

11) Meselâ, bk. Sibt İbn a- Cevzî, Mir'âtü'z-zamân fî tarihi'l-a'yân, Topkapı Sarayı Ktp., Nr. 2907, XVII, 172 b; XII, 104 b.

12) Bu hususta meselâ bk. İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, nşr. H. Massé, Kahire 1919, s. 7: Mısır Fatımî Devleti Tuğrul Bey'in Suriye'yi ve Mısır'ı istilâsını önlemek maksadı ile, Selçuklu hakimiyetine karşı çıkan Arslan Besasirî'ye yardımı kabul etmişti.

13) Meselâ, bk. Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 4.

14) Tafsilât için bk. Sibt, s. 52.

15) Tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 11-13 ve 97-157.

16) Bk. Sibt, s. 4-5.

17) Sibt, s. 8-10.

18) Bk. Al-Muayyad Fî'd-Dîn, *Sîra*, nşr. Muhammed Kâmil Huseyn, Kahire,

19) Meselâ bk. Sibt, s. 11.

20) Sibt, s. 14.

21) Sibt, s. 17.

22) Sibt, s. 19; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 433; nşr. Bulak, IX, s. 235.

23) Tafsilât için bk. Sibt, *ayn yer;* İbnü'l-Esîr, *ayn yerler*.

24) Sibt, s. 20.

25) Sibt, s. 20.

26) Sibt, s. 51 vd.

27) Sibt, s. 71, 79.

28) Bk. Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, *The Chronography*, trc. E. A. W. Budge, London, 1932, I, s. 206.

29) Bk. El-Mueyyed Fî'd-Dîn, *Sîre*, s. 109-111; Sibt, s. 19.

29) Bk. Sibt, s. 19-22.

30) Bk. El-Mueyyed Fî'd-Dîn, *Sîre*, s. 136.

31) Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydar-abad, 1359, VIII, s. 173; bilhassa bk. Sibt, s. 2, 7.

32) Sibt, s. 10.

33) Sibt, s. 11.

34) Sibt, s. 13-14.

35) Sibt, s. 15.

36) Sibt, s. 8-9.

37) Sibt, s. 18.

38) Sibt, s. 16-17.

39) Sibt, s. 53-54.

40) Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 349; nşr. Bulak, IX, s. 190.

41) Sibt, s. 95.

42) Sibt, s. 101.

43) Sibt, s. 95.

44) Sibt, s. 5.

45) Sibt, s. 100.

46) Sibt, s. 96.

47) Sibt, s. 16.

48) Sibt, s. 52.

49) Sibt, s. 89-90.

50) Sibt, s. 71.

51) Sibt, s. 99.

52) Sibt, s. 24.

53) Tafsilât için bk. Mükrimin Halil Yinanç, *Selçuklu Devri Türkiye Tarihi, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 35-46; Cl. Cahen, *La*

première pénétration turque en Asie- Mineure, Byzantion, XVIII, 1946-1948, s. 9-16.

54) Bk. H. Bowen, E I², *Abu Kalidjar* maddesi.

55) İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 408 vd.; nşr. Bulak, IX, s. 227.

56) Daha fazla malûmat için bk. H. Busse, *Chalif und Grosskönig: Die Buyiden im Iraq,* Beirut, 1969, s. 108-121; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad,* Calcutta, 1964, s. 109-115.

57) Meselâ bk. el-Bündârî, *Zubtetü'n-nusre,* nşr. M. Th. Houtsma, Leide, 1889, s. 7-8; trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,* İstanbul 1943, s. 4-5.

58) Bar Hebraeus, s. 200.

59) Bar Hebraeus, s. 201.

60) Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX. s. 351; nşr. Bulak, IX, s. 191.

61) Bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 116.

62) Bk. İbnü'l-Esîr, *ayn yerler.*

63) Bk. G. Makdisî, *Ibn Aqil et la Résurgence de l'Islam Traditionaliste au XIe Siècle,* Damas, 1963, s. 82.

64) Tafsilât için meselâ bk. Bar Hebraeus, s. 203-204.

65) Bk. Hatib Bağdadî, *Tarih-i Bağdad,* Kahire, 1349, 1931, IX, s. 401; el-Bündarî, s. 9; trc. K. Burslan, s. 7; İbnül-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî tarihi Haleb,* Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2925, 196 b-197 a.

66) Meselâ bk. Ananim *Kitabü'l-İnba fî Tarihi'l-Hulefâ,* Fatih Ktp. Nr. 4229, 135 a.

67) Meselâ bk. El-Bündarî, *ayn yerler.*

68) Bk. Sibt, s. 30. Bununla beraber, 438 (1046-47), 442 (1050), 444 (1052), 446 (1054), 447 (1055) de olmak üzere hiç olmazsa daha beş defa muhtelif vesilelerle Halife ile Tuğrul Bey arasmda elçilerin gidip gelmeleri icabetti.

69) Bk. Sibt, Türk İslâm Eserleri Müzesi Ktp. Nr. 2134, XI, 151 b.

70) Bk. G. Makdisî, *adı geçen eser,* s. 83-84: Sibt ve Bar Hebreaus'a istinaden.

71) İbnü'l Cevzî, VIII, s. 164.

72) Tafsilât için meselâ bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 163-4; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 418-9; nşr. Bulak, IX, s. 227-8.

73) Bk. Bar Hebraeauus, s. 208.

74) Tafsilât için bk. İbnül-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 421; nşr. Bulak, IX, s. 229; Bar Hebraeus, 208.

75) Bk. Osman Turan, İ. A. *İkta* maddesi.

76) Bk. Bar Hebraeus, *ayn yer.*

77) Meselâ bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 422; nşr. Bulak, IX, s. 229.

78) Bk. Bar Hebreaus, 208-209.

79) Bar Hebreaus, s. 209.

80) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 165.

81) Tafsilât için bk. İnbü'l-Cevzî, VIII, s. 169-170; Sibt, s. 2-3; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 424; nşr. Bulak, IX, s. 231.

82) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 169; Sibt, s. 7-8; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 431.

83) Tafsilât için bk. İbnül-Cevzî, VIII, s. 181-182; Sibt, s. 25-26; İbnül'-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 449; nşr. Bulak, IX, s. 237.

84) Tafsilât için bk. Sibt, s. 62-64.

84a) Bk. Sibt, s. 42.

85) Tafsilât için Bk. Sibt s. 50 vdd.

86) Sibt, s. 53.

87) Sibt, *ayn yer.*

88) Tafsilât için bk. Sibt s. 55-63.

89) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 214-15; Sibt, s. 71-72.

90) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 215.

91) Sibt, s. 75.

92) Bu meseleye dair geniş bilgi için şimdi bk. G. Makdisi, *The Marriage of Tughril Beg,* International Journal of Middle East Studies I/3, 1970, s. 259-227. Başlıca Sibt İbnü'l-Cevzî ve el-Bundârî'ye istinaden. Bu uzun ve dikkatli araştırmada, Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı ile evlenmekten maksadının iki hanedanı birleştirmek olduğunun ileri sürülmesi - Türk tarihini bütünü ile gözönünde bulundurmamaktan ileri gelen - sun'i bir sistemleştirme olarak görünmektedir. Sonra Sultan'ın 70 yaşında çocuksuz bir ihtiyar olduğu dikate alınmamaktadır.

93) Bk. Hatîb Bağdadî, IX, s. 399-400; İbnü'l-Adîm, *Bugye,* 196 b vdd.

94) Bk. İbnül-Esîr, nşr. Tornberg IX, s. 413, 417-420, 422; nşr. Bulak, IX, s. 223-224, 227-228, 229. Bu kaynak birçok vâkıalar zikretmekte ve meseleye vuzuh getirmektedir.

95) El-Makrizî, *el-İtti'azü'l-Hulefâ,* Topkapı III Ahmed Ktp. Nr. 3013, 91.

96) Anonim *Kitabü'l - İnbâ fî tarihi'l-hulefâ*, Fatih Ktp. Nr. 4189, 136 b; el-Makrizî, 91 a - b. Bu son kaynak kabul edilmesi güç rakamlar vermektedir. Sibt, Topkapı Sarayı Nr. 2907, XVII, 189 a; XII, 116 b-117 a; İbn Müesser, *Ahbâru Mısr*, s. 7.

97) Bu hususlarda şimdi bk. Abbas Hamdanî, *A Possibl Fatimid Background the Battle of Manzikert*, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, VI/10-11, 1968, s. 12 vd., 20 vd.; al-Makrizî, adı geçen eser, 91 a.

98) Tafsilât için Bk. Sibt, s. 11-12.

99) Dikkate şayan tafsilât için Anonim *Kitabü'l-İnbâ*, Fatih Nr. 4189, 136 b - 137 a; el-Makrizî, *el-İtti'âz*, 91 b: 2500 atlıdan sadece 200 *Oğuz* kurtulmuştu.

100) Kutalmış mağlûbiyetinden sonra Kureyş'in bile Besasirî tarafına geçtiği, Abbasî Halifesi adına Bağdad'tan başka hutbe okutan yer kalmadığına dair bk. Sibt, s. 14.

101) Sibt, s. 21.

102) Sibt, s. 22.

103) Tafsilât için bk. Sibt, s. 23-31.

104) Tafsilât için meselâ bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, 190-197; Sibt, s. 35-44, 46-49.

105) Sibt, s. 52-53.

106) Bk. Sibt, s. 55.

107) Tafsilât için bk. Sibt, s. 64-68; İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 208-211; ayrıca M. Canard, E I², *Basasiri* maddesi.

108) Tafsilât için bk. Mükrimin Halil Yinanç, s. 44-48; şimdi bk. İbrahim Kafesoğlu, İ.A. *Selçuklular* maddesi: X, s. 365.

109) Tafsilât için bk. M. H. Yinanç, s. 44-49; Cl. Cahen, adı geçen eser, s. 16 vdd.

110) Bk. El-Makrizî, *el-İtti'âz*, 87 b. Buna istinaden *A. Hamadanî*, adı geçen eser, s. 10.

111) Bk. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe trc. F. Işıltan, İst. 1971, s. 179-180; R. Grousset, *Histoire de l'Armenie*, Paris, 1947; İ. Kafesoğlu, İ.A. madde, *Selçuklular:* X, 365 vdd.: Anadolu'nun ilk fetih hareketiyle ilgili belli başlı kaynaklar ve tetkikler burada gsterilmiştir. Ayrıca bk. O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965, s. 73-77.

112) Bu hususta Meselâ bk. M. H. Yinanç, adı geçen eser, s. 44-49, 51, 53.

113) Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 381-2; nşr. Bulak, IX, s. 207.

114) Sibt, s. 23.

115) Sibt, s. 44.

116) Sibt, s. 31.

116a) Sibt, s. 32.

117) Sibt, s. 32.

118) Sibt, s. 50; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 444; nşr. Bulak, IX, s. 241.

119) Bk. Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, Tahran, 1349, II, s. 640; G. Makdisî, s. 103-106: Besasirî isyanı ile İbrahim Yinal' isyanını aym mahiyette telâkki etmekle yanılmıştır.

120) Sibt, s. 77.

121) Sibt, s. 82.

122) Sibt, s. 108.

123) Sibt, s. 107, 110.

124) Sibt, s. 28.

125) Sibt, s. 30.
126) Sibt, s. 31-32.
127) Sibt, s. 33.
128) Sibt, s. 34.
129) Sibt, s. 43.
130) Sibt, s. 54.
131) Sibt, s. 65-66.
132) Başka hizmetleri için bk. Sibt, s. 75.
133) Sibt, s. 100.
134) Sibt, s. 109-110.
135) Meselâ bk. M. H. Yınanç, s. 52.
136) Sibt, s. 31.
137) Sibt, s. 33-34.
137a) Sibt, s. 44.
138) Bu hususta şimdi bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7, (1966) s. 3 vd.
139) Sibt, Tokapı Sarayı, XVII, 190 a; XII, 117 a; şimdi bk. O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, I-II.
140) Sibt, s. 75.
141) Sibt, s. 84-86.
142) *Kitabü'l-İnbâ*, 135 a.
143) (İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 116.
144) Sibt, *Türk İslâm Eserleri*, Nr. 2134, XI, 151 b.
145) Coşkun Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 447-467.
146) Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, 397; nşr. Bulak, IX, s. 216.
147) Kitabü'l-İnbâ, 136 a. Ayrıca İ. Kafesoğlu, İ.A. *Selçuklular* maddesi: X, s. 366-67.
148) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 182; Sibt, s. 26.

149) Sibt, s. 56; İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 203.

150) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 223.

151) İbn Hassûl, *Tafdîlü'l-Etrâk 'alâ Sâiri'l-Ecnâd*, nşr. A. 'Azzavî, Belleten, IV, 1940, Arapça metin, s. 43; türkç. trc. Ş. Yaltkaya, s. 261.

152) Bu hususta Bk. G. Makdisî, *Topography of Eleventh Century Baghdad*, Arabica, VI/2, 1959, s. 178, 282, 298, 302; J. Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, Detroit, 1970, s. 273, 295.

153) Tafsilât için şimdi bk. Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, s. 201; II, s. 181, 578-579.

154) Bar Hebraeus, s. 210.

155) Sibt, s. 30.

156) Sibt, s. 75.

157) Sibt, s. 93.

158) Sibt, Topkapı Sarayı, XVII, 170 b - 171 a; XII, 103 a. 159.

159) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 165.

160) Sibt, s. 103.

161) Fahru'd-dîn Gürgânî, *Vîs u Râmîn*, nşr. Müctebâ Minovi, Tahran, 1314 s. 14.

162) Sibt, s. 67.

163) *"Er-râyatü'l-Tuğruliyye"* için bk. Bâherzî, *Dumyetu'l-Kasr*, Haleb, 1348/1930. s. 238.

164) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 182; Bar Hebraeus, s. 212.

165) Sibt, s. 26.

166) Sibt, s. 14.

167) Fahru'd-dîn Gürgânî, s. 13.

168) Sibt, s. 24.

169) Sibt, s. 93.

170) Sibt, s. 94.

171) Sibt, s. 17.
172) Bar Hebraeus, s. 209.
173) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 181-182.
174) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 229, 230.
175) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 182.
176) Bar Hebraeus, s. 201.
177) Bar Hebraeus, s. 209.
178) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 182.
179) Tafsilât için Bk. Bar Hebraeus, s. 212.
180) Tafsilât için şimdi bk. M. A. Köymen, *Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı,* Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7, 1968, s. 20-24.
181) İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 397; nşr. Bulak, IX, s. 216.
182) Coşkun Alptekin, *Selçuklu Paraları,* s. 447.
183) Sibt, Türk İslâm Eserleri, Nr. 2134, 151 b.
184) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 182; Sibt, s. 26; Halife'nin ikinci Musul seferine çıkan Tuğrul Bey'e verdiği hil'atler için bk. Sibt, s. 30; Aynı Halife'nin Besasirî'nin yakalanıp öldürülmesi ile neticelenen seferden dönen Tuğrul Bey'e hil'atleri için bk. Sibt, s. 72.
185) Sibt, s. 10.
186) Sibt, s. 27; Sultan'ın ve Halife'nin hil'atleri için ayrıca bk. Sibt, s. 29.
187) Sibt, s. 85.
188) Ebul-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak,* s. 268.
189) Coşkun Alptekin, *Selçuklu Paraları,* s. 444-467.
190) Sibt, s. 61.
191) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 229.

192) Sibt, s. 98.

193) Coşkun Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 443-467.

194) İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 18; nşr. Bulak, X, s. 10.

195) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 164; Sibt, Topkapı XVII, 189 b - 190 a; XII, 117 a-b.

196) Sibt, s. 24.

197) Sibt, s. 97.

198) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 207.

199) Sibt, s. 60-61.

200) Sibt, s. 95.

201) Sibt, s. 21.

202) Sibt, s. 29.

203) Sibt, s. 19.

204) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 181-182.

205) Sibt, s. 21.

206) Sibt, s. 30.

207) Sibt

208) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 230; Sibt, s. 99.

209) Bu hususta şimdi bk. F. Rosenthal-C. E. Bos-

209) Bu hususta şimdi bk. F. Rosenthal-C. E. Bosworth - J. Wansbrough - G. S. Colin - H. Busse-B. Spuler, EI², mad. *Hiba*.

210) Bar Hebreaus, s. 206.

211) Zebîhullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat der İran*, II, s. 373: *Suhan ve Suhanverân'a* istinaden.

212) İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X. s. 18; nşr. Bulak, s. 10.

213) İbnü'z-Zübeyr, *Kitâbu'z-Zahâir ve't-Tuhef*, nşr. Muhammed Hamidullah Kuveyt, 1959, s. 79.

214) Sibt, s. 26.

215) Meselâ bk. İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 204, 223 - 224, 229 Sıbt, s. 26, 59, 60, 61, 71, 88, 93, 95.

216) İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 244; nşr. Bulak, IX, s. 449.

217) Sibt, s. 61.

218) Sibt, s. 64.

219) İbnü'z-Zübeyr, ayn yer.

220) İbnü'l-Esîr, ayn yerler; Bar Hebraeus, ayn yer.

221) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 226; Sibt, s. 95.

222) Sibt, s. 94.

223) İbnü'l-Esîr, ayn yerler.

224) İbnü'z-Zubeyr, s. 78-79.

225) Sibt, s. 80.

226) İbnü'z-Zubeyr, s. 79.

227) Sibt, Topkapı, XVII, 191 a; XII, 118 a.

228) Sibt, s. 25-26.

229) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 183.

230) Fahru'd-dîn Gürgânî, s. 13.

231) Sibt, s. 60.

232) Musul halkının İbrahim Yinal'a, Bağdad halkının Selçuklu valisi Reisü'l-Irakayn'e teşekkürleri için bk. aşağıya, İktisadî Hayat; Diğer âdetler için bk. M. A. Köymen, *Selçuklu Teşkilâtı ve Hayatı,* Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7, 1966, s. 69-99.

233) Tafsilât için bk. Garsü'n-Nî'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbî, *el-Hefevatü'n-nâdire,* nşr. Salih el-Eşder, Şam, 1387/1967, s. 294-295; ayrıca bk. M. A. Köymen, *Türk Toplum Hayatı,* Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, 1975, s. 3-4.

234) Tafsilât için bk. Abbas İkbal, *Vizaret der Ahd-i Selâtin-i Buzurg-i Selçukî,* Tahran, 1338/1959, s. 37-42; Bâherzî, *Dumyetü'l-kasr,* s. 227, 234,

288, 293, 305-306; ayrıca bk. H. Bowen, *Notes on some early Seljuquid Viziers*, BSOAS, XX, 1957, s. 105-110; türkçe. trc. Aliye Toker, Türkiyat Mecmuası, XVII, 1972, s. 125-132.

235) Abdü'l-Gafir el-Farisî, *Kitâbü-s-siyâk li-tarih-i Nisabur*, nşr. R. Erye, London, 1965, 88 a-b; hususî ve resmi hayatı için ayrıca Bk. Bâherzî, s. 140-147. ve indeks; Yâkut, *İrşâdü'l-Erîb*, nşr. D.S. Margoliouth, London, 1929, V. s. 124-126; Es-Safedî, *el-Vafî bi'l vefeyât*, V, 1970, s. 71-74.

236) Meselâ bk. Sadru'd-dîn el-Huseynî, *Ahbâru' d-devlet'i-Selcukiyye*, nşr. Muhammed İkbal, Lahor, 1933, s. 32-33,

237) Bk. *Tafdîlü'l-Etrâk*, s. 50, türkç. trc. s. 265.

238) İbn Hassûl, ayn. yerler.

239) Sibt, s. 50.

240) Sibt, s. 30.

241) G. Makdisi, *The Mariage of Tughrıl Bey*, s. 264. Sibt'a istinaden.

242) Sibt, s. 20-21.

243) Selçuklular'da vezirlik müessesesi için şimdi bk. Aydın Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, Tarih Araştırmaları Dergisi, V/8-9, 1967, s. 75-186.

244) Bâherzî, s. 92, 149, 151, 206, 207.

245) Meselâ bk. Sibt, Topkapı, XVII, 173 b - 174 a; XII, 105 a - 105 b.

246) Valilerin adları ve faaliyetleri hakkında meselâ bk. Sibt, s. 12, 15, 37-38, 40, 47, 72, 75, 77, 83, 87, 95, 102-103; İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 191-193, 216, 218; Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbî, *Hefevâtü'n-nâdire*, s. 298.

247) Sibt, s. 33.
248) Sibt, s. 23.
249) Sibt, s. 76.
250) Sibt, s. 77.
251) Sibt, s. 87.
252) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 191. 221, 229, 230, 231; Sibt, s. 20, 27, 32, 34, 35-36, 80, 82, 87, 98, 103, 206.
253) Sibt, s. 16.
254) Bâherzî, s. 86.
255) Sibt, Topkapı, XVII, 191 a; XII, 118 a.
256) Sibt, s. 27.
257) Sibt, s. 80.
258) Sibt, s. 20.
259) Sibt, s. 32.
260) Sibt, s. 82.
261) Sibt, s. 103.
262) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 206.
263) Sibt, s. 16.
264) Sibt, s. 30.
265) İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 15-16; nşr. Bulak, s. 9; Sıbt, s. 98.
266) Sibt, s. 28, 44, 49, 53.
267) Sibt, s. 11-12, 22.
268) Sibt, s. 6.
269) Sibt, s. 16.
270) Bar Hebraeus, s. 202.
271) Sibt, s. 97.
272) Sibt, s. 302.
273) Sibt, s. 82.
274) Sibt, aynı yer.
275) Sibt, s. 5.
276) Anonim Kitâbü'l-İnbâ, 135 a.

277) İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, 196 b - 199 b.

278) Ayn. eser, 197 a.

279) Sibt, s. 17.

280) Sibt, s. 18; ayrıca bk. s. 21: Oğuzlar'dan 20 gulâm'ın Meyyafârikîn'de içinde 400 rahibin bulunduğu bir kiliseyi yağmalamaları.

281) Sibt, s. 22.

282) Sibt, s. 25.

283) Sibt, s. 29-30.

284) Sibt, s. 30.

285) Sibt, s. 34.

286) Sibt, s. 48.

287) Sibt, s. 64.

288) Sibt, s. 85.

289) Sibt, s. 98.

290) Matthieu d'Edesse, *Chronique*, Fr. trc. M. E. Dulaurier, Paris, 1858, s. 98; türkç. trc. H. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, Ankara, 1962, s. 100.

291) Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 380; nşr. Bulak, IX, s. 307.

292) İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, 197 a.

293) Anonim *Kitâbü'l-İnbâ*, 135 b.

294) Sibt, Topkapı, XVII, 191 b; XII, 118 a.

295) Sibt, s. 30.

296) Sibt, s. 29, 30.

297) Sibt, s. 12, 14, 16, 21.

298) Bk. X. Jacob, *Les Témoignages de Trois Auteurs Byzantins sur les Turcs (Attaliatès-Skylitzes-Kinnamos)* (basılmakta).

299) Sibt, s. 17.

300) Sibt, s. 64.

301) Sibt, s. 101.

302) S i b t, s. 108.

303) *Gulâm* kumandanların yetiştirilmeleri ve tedarik şekilleri için şimdi Bk. M. A. K ö y m e n, *Selçuklu Askerî Teşkilâtı*, Tarih Araştırmaları Dergisi, V/8-9, s. 9,32.

304) S i b t, s. 10.

305) S i b t, s. 64.

306) İ b n ü ' l - E s î r, nşr. T o r n b e r g, IX, s. 414; nşr. B u l a k, s. 225.

307) S i b t, s. 31.

308) S i b t, s. 34.

309) S i b t, s. 13.

310) İ b n ü ' l - C e v z î, VIII, s. 173.

311) Bk. A r i s d a g u è s, *Histoire d'Arménie*, Fr. trc. M. E. P r u d h o m e, Paris, 1864, 76, 89, 115, 117, 121, 122.

312) Bk. E I[2].

313) İ b n ü ' l - C e v z î, VIII, s. 173; S i b t, s. 20; silâhlara dair mufassal bilgi almak için şimdi bk. M. A. K ö y m e n, S e l ç u k l u A s k e r i T e ş k i l â t ı, s. 43-53.

314) S i b t, s. 13.

315) A r i s d a g u è s, s. 116-117.

316) M a t t h i e u d ' E d e s s e, s. 111; türkç. trc. s. 110.

317) Ayn. eser, fr. trc. s. 109; trkç. trc. s. 108.

318) H o n i g m a n n, s. 182, 183.

319) A r i s d a g u è s, s. 98-100; M a t t h i e u d ' E d e s s e, s. 98-101; türkç. trc. s. 100-102.

320) Bu hususta misâller için bk. M. A. K ö y m e n, *Türk Toplum Hayatı*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, 1975, s. 1-5.

321) Tuğrul Bey zamanı belli-başlı gulâm kuman danlar için bk. M. A. Köymen, *Selçuklu Askeri Teşkilâtı*, s. 10-11.

322) İbn Hassûl, Arapça metin, s. 41, türkç. trc. s. 260.

323) *Ayn. eser*, Arapça metin s. 41-42; türkç. trc. s. 260.

324) Bk. Arapça metin, s. 40; türkç. trc. s. 259.

325) Arapça metin, s. 42; türkç. trc. s. 261.

326) Arapça metin, s. 40; türkç. trc. s. 259.

327) Bu hususta bk. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 382-383.

328) Sibt, s. 93; ayrıca bk. Niz'amü'l-mülk, *Siyerü'l-mülûk-Siyaset-nâme*, nşr. M. A. Köymen, Ankara, 1975, s. 37.

329) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 326; Sibt, s. 94.

330) Sibt, s. 99; Bar Hebraeus, s. 215.

331) Sibt, s. 30; Selçuklu devrinde devam eden eski Türk örf ve adetleri için bk. İ. Kafesoğlu, İ.A. madde, *Selçuklular:* X, s. 388.

332) Sibt, Topkapı XVII, s. 196 b; XII, 102 a; İbnü'l

332) Sibt, Topkapı, XVII, s. 196 b; XII, 102 a; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg IX, s. 347-348; nşr. Bulak, IX, s. 190.

333) *Sefer-nâme*, s. 3.

334) Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, s. 205: Şi'î Abdül'-Celîl el-Kazvînî'ye istinaden.

335) Hüseyin Kerimân, II, s. 45.

336) Hüseyin Kerimân, I, s. 531.

337) Hüseyin Kerimân, I. s. 327-328: 'Abdu'l-Celîl el-Kazvînî'ye istinaden.

338) *Kitâbü'n-nakz*, s. 598; ayrıca bk. Hüseyin Kerimân, II, s. 47.

339) Matthieu d'Edesse, s. 305-306; Türkçe trc. s. 271.

340) Çok dikkate şayan tafsilât için bk. Sibt, Topkapı, XII, 217 a; XII, 137 a: 449 yılı hâdiseleri.

341) 'Abdül'-Celîl el-Kazvînî, *Kitâbü'n-nakz*, s. 49; Hüseyin Kerimân, I, s. 528.

342) Sibt, s. 83-84; bu imar faaliyetiyle meydana getirilen san'at eserlerinin hususiyetlerine dair bk. İ. Kafesoğlu, İ. A. madde, *Selçuklular:* X, s. 411-412; ayrıca bk. O. Grabar, *The Visual Arts*, Cambridge History of Iran, V, Saljuqs and Mongols, s. 626-648.

343) L. Hunerfer, *Gencîne-i Âsâr-ı Tarih-i İsfahan*, İsfahan, 1344, s. 55: Maferruhî'nin *Mahâsin-i İsfahan* adlı eserine istinaden; ayrıca bk. A. K. S. Lambton, E I², mad. Isfahan.

344) *Sefer-nâme*, s. 123.

345) *Sefer-nâme*, s. 123-124.

346) E I².

347) Sibt, s. 83.

348) Sibt, s. 23.

349) Sibt, s. 1,

350) Sibt, s. 75; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 6; nşr. Bulak, IX, s. 4

351) Sibt, s. 96.

352) Sibt, s. 22.

353) İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 372-373; Nşr. Bulak, IX, s. 203; Sibt, Topkapı, XVII, 175 a; XII, 106 a.

354) Meselâ bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, IX, s. 411; nşr. Bulak, IX, s. 223.

355) Sibt, s. 83.

356) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 226.

357) Sibt, Topkapı, XVII, 208 b; XII, s. 130 b.

358) İ b n ü ' l - C e v z î, VIII, s. 231.

359) İ b n ü ' l - E s î r, nşr. Bulak, IX, s. 146; K e s r e v î, *Şehriyârân-ı Gum-nâm*, II, s. 81.

360) S i b t, Türk İslâm Eserleri, Nr. 2134, XI, 221 a; Nr. 2146, XVIII, 41 b - 42 a.

361) İ b n ü ' l - E z r â k, *Tarihu Meyyafârıkîn*, Kahire, 1379/1959, s. 169.

362) İ b n ü ' l - C e v z î, VIII, s. 222.

363) İ b n ü ' z - Z u b e y r, *Kitâbü'z-Zahâir ve't-Tuhef*, s. 191.

364) İ b n ü ' l - C e v z î, VIII, s. 170-171; ayrıca M u - h a m m e d T a b e r î, *Miftâhü'l-Mu'amelât*, s. 84: Bir yük (takriben 100 kg) buğday, 60 dirhem.

365) İ b n ü ' l - C e v z î, VIII, s. 146.

366) Bk. E. A s h t o r, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient Mediéval*, Paris, 1969, s. 102.

367) S i b t, s. 23.

368) G a r s ü n - n i ' m e M u h a m m e d b. H i l â l e s - S â b î, *el-Hefevâtü'n-nâdire*, s. 218.

369) İ b n ü l - C e v z î, VIII, s. 329.

370) S i b t, Topkapı, XVII, 188 b; XII, 116 a.

371) S i b t, s. 21.

372) S i b t, s. 228-229.

373) S i b t, s. 126-127.

374) S i b t, s. 60; Mücevherler ve kıymetlerine dair çok dikkate şayan bilgi edinmek için meselâ bk. E l - B i r û n î, *Kitâbü'l-Cemâhir fi'l-Ma'rifeti'l-Cevâhir*, Haydarabat, 1355, s. 32-174; A b d u l l a h K a ş a - n î, *Arâisü'l-cevâhir ve'l-nefahisü'l-etâyib*, nşr. İ. A f ş a r, Tahran 1345, s. 26-133.

375) S i b t, s. 94.

376) M u h a m m e d b. E y y u b T a b e r î, *Miftâhü'l-mu'âmelât, Metn-i riyâzî ezkarn-ı pencum*, nşr. M u-

hammed Emin Riyâhî, Tahran, 1349, s. 110-111.

377) *Ayn. eser,* s. 95, 105, 106,

378) *Ayn. eser,* s. 124.

379) *Ayn. eser,* s. 107.

380) *Ayn eser,* s. 133, 150.

381) 440/1048-1049 tarihli Yağan Paşa vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, D. 606, s. 76.

382) İbnü'l-Cevzî, 208, Sibt, s. 58.

383) Bk. Muhammed Taberî, *ad. geç. eser,* s. 85, 86, 110, 112.

384) *Ayn. eser,* s. 111.

385) *Ayn. eser.* s. 94.

386) Sibt, Topkapı, XVII, 188 b; XII, 116 a.

387) Meselâ bk. Muhammed Taberî, *ad. geç eser,* s. 135.

388) *Aynı eser,* s. 106.

389) Sibt, Topkapı, XVII, 188 b; XII, 116 a.

390) A. K. S. Lambton, *Internal Structure,* s. 227.

391) Ebû Şucâ' el-Rûzrâverî, *Zeylü Kitâbı Tecâribi'l-Umem,* Arapça metin, nşr. F. Amedroz, Kahire 1334/19, III, s. 52; İng. trcm. D. S. Margoliouth, Oxford, 1921, VI, s. 51.

392) Sibt, s. 17.

393) Sibt, s. 83.

394) Dikkate şayan tafsilât için bk. Sibt, s. 84.

395) Sibt, s. 96.

396) Sibt, s. 23.

397) Sibt, s. 85.

397) Sibt, s. 85-86.

399) Sibt, s. 21.

400) İbn Hassûl, *ad. geç. eser,* arapça metin, s. 40; türkç. terc. s. 259.

401) Ad. geç. eser, arapça metin, s. 43; türkç. terc. s. 261-262.

402) *Kitâbü'n-nakz,* s. 47, 220, 414.

407) *Ad. geç. eser,* arapça metin, s. 50; türkç. trc. s. 266.

408) *Ad. geç. eser,* arapça metin, s. 44; türkçe terc. s. 262.

404) Sibt, s. 107.

405) Sibt, s. 17.

406) Sibt, *aynı yer.*

407) *Ad. geç. eser,* arapça metin, s. 44; türkçe terc. s. 262.

409) Sibt, *ayn. yer.*

410) *Ad. geç. eser,* arapça metin, s. 48-49; türkçe terc. s. 264-265.

411) Sibt, ayn. yer.

412) Meselâ bk. el-Bündârî, *Zübtetü'n-nusra,* s. 27; türkç. trc. s. 25.

413) Sibt, s. 24.

414) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 226.

415) İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 203.

416) Bunun hakkında bk. M. Molé, *"Vis u Râmîn" et l'histoire seljoukide,* Annali İstituto Orientale di Napoli, Ns, 9, 1959, s. 1-30.

417) Bk. Sibt, Topkapı, XVII, 191 a-b; XII, 118 a. Fahrü'd-dîn Gürganî'nin Sultan'î methe-den şiirleri için bk. Zebîhullâh Safâ, *Tarih-i Edebiyat der İran,* II, s. 372.

418) El-Bundârî, *ayn. yerler;* İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-âyân,* nşr. İhsan Abbas, Beyrut, V, s. 66.

419) El-Bundârî, *ayn. yerler,* İbn Hallikân, V, s. 67.

420) Bk. Sibt, s. 28: *"Ecvebü'l-'arz* = hulûl edilmesi kolay ülke".

421) Sibt, s. 126.

422) El-Bundârî, Arapça metin s. 27-28; türkçe trc. s. 25-26.

423) Hüseyin Kerimân, Rey-i Bâstân, II, s. 181, 578-579.

424) Sibt, s. 107-108; İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 231, 233, 234; İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, s. 16-17; nşr. Bulak, s. 9-10.

425) Bu hususta Bk. M. A. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara, 1972, s. 10-23.